

KORALL

2020.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

80.

21. évfolyam • 2020.

Tudomány és intézményei

Erdélyi Mátyás, Óze Eszter, Schwendtner Tibor,
Szabari Vera és Szécsényi András tanulmányai,
valamint Cora Zoltán és Tarafás Imre írásai

Ára 1250 Ft

80.

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2020. évre

A Korall könyvkiadványai korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek:

www.korall.org; e-mail: terjesztes@korall.org

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2020-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 81. Vagyon – vagyonosodás
- 82. Tisztálkodás és egészség(ügy)

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel 3200 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*
(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*
(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*
(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétekettek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*
(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*
(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*
(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2900 Ft)

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

A „Tudomány és intézményei” című blokkunkat Bódy Zsombor és Lengvári István szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg. The journal is published with the support of the Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: A budapesti Lánchíd pesti hídfője, háttérben a Magyar Tudományos Akadémia székháza (1940).
 Forrás: Fortepan/Album002

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
 Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

TUDOMÁNY ÉS INTÉZMÉNYEI

Schwendtner Tibor	Ki találta fel a humboldti egyetemet? Vita az úgynevezett „Humboldt-mítosz”-ról	5
Erdélyi Mátyás	A Keleti Kereskedelmi Akadémia és az orientalisták: tudomány, a gazdaság és a politika interakciója	32
Őze Eszter	Társadalmi Múzeum: a szociális és egészségügyi nevelés intézménye	54
Szabari Vera	Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete	79
Szécsényi András	A Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem Rajk László Szakkollégiuma a tradíciók, és a szocialista elitképzés metszetében (1970–1988)	101
Tarafás Imre	A tulajdonságokkal bíró ember találkozása a tulajdonságok nélküli emberrel. Kulturális transzfer és történelemszemléletek ütközése a századforduló Monarchiájában	128
Cora Zoltán	A magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítási rendszer vagyonszétvárosítása és anyagi stabilizációja 1945 és 1947 között	155

KÖNYVEK

A diétai magyar múzsa újabb ajándéka Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848). – Csorba László	186
Egy emlékkönyv tanulságai Koloh Gábor – Papp Viktor – Tötös Áron (szerk.): „Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”. Tanulmányok Kövér György születésnapjára. – Szilágyi Márton	192
Az amerikai magyarok fényképészei Fejős Zoltán: Amerikai magyar műtermi fényképészek az 1880-as évektől a második világháborúig. – Farkas Zsuzsanna	201
Nagy László: Az Ipolytól Dachauig Baráti Huszár Aladár élettörténete (1885–1945). – Majdán János	207
Simonovics Ildikó: Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor. – Kaba Eszter	211
Szerzőink	216
Contents	218
Abstracts	220

Schwendtner Tibor

Ki találta fel a humboldti egyetemet?

*Vita az úgynevezett „Humboldt-mítosz”-ról**

Talán nem tekinthető véletlen egybeesésnek, hogy éppen azokban az években, amikor az EU tagországai arra az elhatározásra jutottak, hogy az egyetemi rendszereiket egységesen alakítják át az úgynevezett bolognai folyamat keretei között,¹ komoly nemzetközi vita bontakozott ki arról, milyen szerepe volt Wilhelm von Humboldtnek a Berliini Egyetem alapításában. Létezik-e, létezett-e egyáltalán a humboldti modell, és ha esetleg igen, nem vált-e már régen időszerűtlenné? A „Humboldt-mítosz” lett az újraértékelési törekvések vezérfogalma, vagyis azon tézis körül folyt elsősorban a vita, hogy Humboldt teljesítményének megítélésakor nem utólagos mítoszteremtésről van-e inkább szó, mint reális ábrázolásról.²

Az álláspontok megoszlása a bolognai folyamat megítélésével kapcsolatban meglehetősen egyértelmű volt: Humboldt nevével harcoltak a bolognai folyamat ellen, az utólagosan konstruált Humboldt-mítosz tézisének képviselői³ pedig inkább támogatták a reformokat. Legújabb könyvében Heinz-Elmar Tenorth a következőképpen jellemezte a helyzetet:

„A Bologna-reform körüli vitákban Humboldt munkásságát intenzíven felhasználták, a reform ellenzői úgy hivatkoztak Humboldtra, mint egy védőszentre, aki a klasszikus szövegeivel megerősíti [...] az egyetemek középiskolai szintre való súlyosztása (Verschulung), a rentabilitás erőltetése és az állami beavatkozás elleni érvelést [...]”⁴

* A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatta.

¹ A Bolognai Nyilatkozatot 29 ország képviselői adták ki 1999-ben.

² A „Humboldt-mítosz”-szal kapcsolatban 1997-ben jelent meg először *German Universities: Past and Future. Crisis or Renewal?* címmel egy kötet, melyet Németországban 1999-ben adtak ki *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten* címmel (Ash [ed.] 1997; Ash [Hg.] 1999). 2001-ben jelent meg egy másik jelentős, e témát tagláló tanulmánykötet *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert* (Schwinges [Hg.] 2001). Sylvia Paletschek 2002-ben jelentette meg sokat hivatkozott, bár nem túl meggyőző *Die Erfindung der Humboldtschen Universität. Die Konstruktion der deutschen Universitätsidee in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* című tanulmányát (Paletschek 2002). Azóta folyamatosan jelennek meg a pró és kontra állásfoglalások, ezek közül kiemelném Martin Eichler *Die Wahrheit des Mythos Humboldt* című informatív tanulmányát (Eichler 2012), illetve a téma egyik legnevesebb szakértőjének, Heinz-Elmar Tenorthnak 2018-ban megjelent, *Wilhelm von Humboldt – Bildungspolitik und Universitätsreform* című könyvét (Tenorth 2018).

³ A továbbiakban ezt a csoportot, akik tehát azt állítják valamilyen formában, hogy Humboldt tevékenysége és érdemei kapcsán elsősorban mítoszzól van szó, a mítosz-tézis híveinek vagy képviselőinek fogom nevezni.

⁴ Tenorth 2018: 7.

A mítosz-tézis képviselői pedig a humboldti gondolkör eltakarítását tartják szükségesnek ahhoz, hogy a reform akadálymentesen végbemelessen. Mitchell G. Ash megfogalmazásában: „[...] joggal merül fel a kérdés, vajon a *Humboldt-mítosz*, ahelyett hogy inspirációt jelentene, nem akadályozza-e inkább azt, hogy az új kihívásokról szóló reformdiskusszió sürgősen megfelelő mederbe kerüljön.”⁵ A kibontakozott vita mindkét álláspontjának képviselői megkapták a másiktól azt a tudásszociológiai természetű vádat, hogy valójában csak érdekeket szolgálnak ki: a „humboldtianusok” azzal vádolták a mítosz-tézis képviselőit, hogy voltaképpen az egyetem technokrata szellemiségű átalakításának a lobbistái,⁶ a humboldti örökség védelmezői pedig a másik oldal szerint csak a konzervatív professzori kar érdekeinek kiszolgálói lehettek.⁷

A mítosz-tézis hívei hajlamosak leegyszerűsítő történeti állításokat tulajdonítani a humboldti modell pártolóinak, Martin Eichler ezeket az állításokat a következőképpen foglalta össze:

„a.) Humboldt kidolgozta az egyetem eszméjét; b.) ezt az eszmét áthelyezte a »Berlini Egyetem« intézményességébe; c.) a Berlini Egyetem a német egyetemek modelljévé és előképévé vált; d.) a német egyetem e modell sikere alapján világraszóló jelentőségre tett szert; e.) a »Humboldt Egyetem«-et az egész világba exportálták.”⁸

Az első tézisben említett humboldti egyetemesszeme fő elemei pedig a következők: a kutatás és az oktatás szabadsága, a kutatás és a tanítás egysége, a képzés (*Bildung*) előtérbe állítása a szűk értelemben vett szakemberek kiképzésével szemben, a tudományok egysége és a filozófia központi jelentősége.

A Humboldt-mítosz körüli vita ennek megfelelően sok területen zajlott, amelyek közül a következőket tudjuk megkülönböztetni. Az első vitatott kérdés, hogy milyen valóságos szerepe volt Humboldtnak a Berlini Egyetem alapításában. Azaz: mekkora hatást gyakoroltak Humboldt gondolatai, amelyeket már 1794-től különböző, sokszor töredékesen maradt feljegyzésekben,⁹ illetve

⁵ Ash 1999: 12.

⁶ „A Humboldt-mítosz dekonstrukciója maga ismét csak tudománypolitikai érdekeket szolgál.” Eichler 2012: 66.

⁷ Konrad Jarausch beszédes című írásában (*Humboldt Syndrom: Die westdeutschen Universitäten 1945–1989 – Ein akademischer Sonderweg?*) „a professzorok retorikus stratégiájá”-ról beszél, amely a „humboldti tradícióra apellál”. Jarausch szerint „az egyetlen kiút ebből az ördögi körből, ha felismerjük, hogy a Humboldt-szindróma a probléma része”. Ebből következik, hogy más megoldás nincs, mint „a Humboldt-szindróma bilincseinek szétrobbantása” (Jarausch 1999: 75–76).

⁸ Eichler 2012: 59–60.

⁹ Humboldt korai törekvéseit jól közvetíti egyik korai, 1793–1794-ben papírra vetett írásának címe: *Theorie der Bildung des Menschen* (WHW 1: 234–240), emellett megemlíthetjük az *Über den Geist der Menschheit* című, szintén befejezetlen szöveget 1797-ből (WHW 1: 506–518) és 1799-es, *Ueber Göthes Herrmann und Dorothea* című művét (WHW 2: 125–356).

hivatali ténykedése alatt memorandumokban¹⁰ fogalmazott meg, az újonnan alapított Berliini Egyetem valóságos működésére, szerkezetére, szabályzataira? Intézményesültek-e filozófiai gondolatok az egyetem alapításával? A következő igen vitatott kérdés, hogy előképként szolgált-e a Berliini Egyetem a 19. században a többi német és külföldi egyetem számára. E kérdés is több lényegi részkérdésre bomlik. Az egyik ilyen, hogy nem játszottak-e hasonló szerepet más reformegyetemek – elsősorban Göttingen, de Jéna és Halle is – még akár a Berliini Egyetem esetében is.¹¹ További fontos kérdés, hogy mely országokban hogyan hatott a német, s különösen a berliini példa.¹²

A viták középpontjában állt az a kérdés is, hogy amennyiben volt mítoszteremtés, az mikor és hogyan zajlott le, s e mítoszképzés miként viszonyul a valóságos történeti folyamatokhoz. A mítosz-tézis képviselői elsősorban két időszakot azonosítottak, amikor szerintük létrejött a Humboldt-mítosz. Az egyik a múlt század eleje, amely több szempontból is kitüntetett időszaknak számít. 1910-ben ünnepelték a Berliini Egyetem alapításának jubileumát, s az ilyen ünnepi események mindenképpen kitermelik az új történeti munkákat, éppúgy, mint a szép szónoklatokat.¹³ Másrészt a 20. század elejére erősen előrehaladt az a 19. században megkezdődött folyamat is, melynek révén a természettudományok és a mérnöki tudományok előtérbe kerültek, és háttérbe szorították a klasszikus bölcsészettudományokat.¹⁴ A kritika szerint az utóbbiak képviselői legitimációs okokból találták meg Humboldtot, akit a Berliini Egyetem alapítói szerepébe ültették, s nézeteit az akkori szituációra való válaszként értelmezték. Mások inkább a német nacionalizmus egyik megjelenési formáját látják a Humboldt-mítosz kialakításában.¹⁵ Az 1910 körül kezdődött újraértelmezési folyamat az első világháborúban elszenvedett vereség után az egyetemi reform kérdésének

¹⁰ Ezek közül kiemelkedik hatástörténeti szempontból is *A berliini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről* című 1809-es feljegyzése (WHW 4: 247–267), és a königsbergi és litvániai iskolaügyre vonatkozó emlékeztetője (WHW 4: 168–195).

¹¹ E sokat vitatott kérdéstről lásd például Békés 2001; Brocke 2001; Bruch 2001: 61; Eichler 2012: 63; Paletschek 2001; Wálther 2001.

¹² E tekintetben figyelemre méltó Rainer C. Schwinges megfigyelése: „Úgy tűnik, hogy Humboldtot majdhogynem gyorsabban recipiálták Amerikában, mint a német nyelvterület egyetemein.” (Schwinges 2001: 9.) Manfred Eigen is megerősíti ezt az irányt: „A Johns Hopkins volt az egyik első egyetem, amelyet a humboldti koncepció szerint alapítottak. A Harvard College átalakulása Harvard University-vé már ezt a példát követte és a modern amerikai egyetemek ezt a modellt választották, ráadásul semmiképp csak az »Ivy League Schools« a keleti parton, hanem a nagy állami egyetemek is Közép-Nyugaton és különösképpen Kaliforniában.” (Eigen 1988: 83).

¹³ Sylvia Paletschek tézise szerint: „A humboldti egyetem e toposza a 20. század találmánya.” (Paletschek 2002: 184.) Hasonlóan foglal állást Rüdiger vom Bruch különböző írásaiban: Bruch 1999: 39–52; Bruch 2001: 67–68.

¹⁴ Fritz K. Ringer a *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933* című könyvében alaposan bemutatja e folyamatot és következményeit (Ringer 1969).

¹⁵ Langewiesche 2010.

felmerülésével új lendületet kapott.¹⁶ A Humboldt-mítosz létrejöttének másik feltételezett időszaka ahhoz az eseménysorhoz köthető, amikor az NDK-ban a Berlieni Egyetemet a Humboldt fivérekről nevezték el, s erre adott reakcióként az NSZK-ban – részben a Freie Universität alapításához, részben a 150 éves évfordulóhoz kapcsolódva – megindult a humboldti örökség intenzív feldolgozása, újragondolása. Tenorth álláspontja szerint:

„Szigifikáns e tekintetben az 1960-as jubileumi év. Erre az évre helyezhetjük a Humboldt-mítosz létrejöttének időszakát [...]. Az egyetemesszme, a berlini alapítás és az aktuális egyetempolitika egységes narratívaként a Humboldt-mítosz végleges formájában jelent meg [...].”¹⁷

E tanulmány e sokfelé ágazódó vitából és önmagában is jelentős problémából két olyan kérdést szeretne alaposabban körbejárni, melyek a filozófiai gondolatok intézményesülésének problematikáját érintik. Az első kérdés a Berlieni Egyetem alapításával kapcsolatos, és arra vonatkozik, hogy filozófiai eszmék milyen szerepet játszottak a Berlieni Egyetem alapításában. A vizsgálat Humboldt tevékenységére összpontosít, aki jól ismerte Kant, Schelling, Schiller, Fichte és Schleiermacher idevágó nézeteit, és képes is volt arra, hogy önállóan vitassa, elszakítsa és felhasználja azokat saját elképzelései kialakításakor. A kérdés az, hogy rövid, tizenhat hónapos oktatási államtitkári tevékenysége során mennyire volt képes ezeket az elgondolásokat érvényesíteni. Kitérünk Schleiermacherhez való viszonyára is, hiszen a neves teológus-filozófus szintén jelentős szerepet játszott a Berlieni Egyetem intézményes struktúrájának kialakításában.

A másik vizsgálandó kérdéskör arra vonatkozik, hogy alkalmas-e a mítosz fogalma a Humboldt-recepció megfelelő értelmezésére. E kérdés azért merül fel élesen, mert a mítosz-tézis képviselői hajlamosnak tűnnek mindent egy kalap alá venni, s a Humboldt-mítosz dekonstrukciója közben nem különböztetik meg a Humboldtra való hivatkozás, illetve Humboldt-értelmezés különböző formáit. Emiatt szükség van annak pontosítására, hogy Humboldt tevékenységének és gondolatainak 20. századi recepciója milyen tipikus formákat öltött. Látni fogjuk, hogy a Humboldt-recepciónak legalább öt jellegzetes formáját különböztethetjük meg, s erősen kérdéses, hogy a mítosz fogalmát ezekre vonatkoztatottan melyik esetében alkalmazhatjuk egyáltalán tárgyszerűen.

¹⁶ Karl Jaspers ebben az időszakban szállt be e küzdelembe 1923-ban megjelentett *Idee der Universität* című könyvével, melyet a német történelem további fordulópontjain átdolgozva újra és újra kiadott. Pár éve jelent meg a Jaspers-összkiadás első köteteként az *Idee der Universität* különböző szövegvariációinak alaposan dokumentált kötete (Jaspers 2016). Kizárólag az 1933-ban írt, *Thesen zur Frage der Hochschulrenewierung* című, a „Führerprinzip”-nek az egyetemekre való bevezetését javasoló irat maradt ki ebből a gyűjteményből. Vö. Jaspers 1993.

¹⁷ Tenorth 2018: 38, a részletes érvelést lásd 24–44. A „Humboldt-retorika” 1945 utáni alakulásához lásd még Jaraus 1999: 61–76.

A FILOZÓFIA SZEREPE A BERLINI EGYETEM ALAPÍTÁSÁBAN

A vita egyik alapvető kérdése, hogy Humboldt mennyire volt kulcsszereplő, elsősorban koncepcionális értelemben – hiszen azt, hogy Humboldt a kritikus időszakban a „Sektion für Unterricht und Kultus” vezetőjeként szervezői, hivatali értelemben meghatározó szerepet játszott az egyetemalapításában, komolyan nem lehet kétségbe vonni.¹⁸ Az alapító koncepció eredete viszont erősen vitatott. Az egyik markáns álláspont szerint helyesebb lenne Kant–Schleiermacher, mint Humboldt Egyetemről beszélni,¹⁹ mások viszont Schleiermacher visszahúzó, konzervatív befolyását bírálják Humboldt hatásával szemben.²⁰ A kiegyensúlyozottabb értelmezők természetesnek veszik, hogy Humboldt sok forrásból dolgozott, a jelentős gondolkodók közül hatott rá Kant, Schiller, Goethe, Herder, Schelling, Fichte és Schleiermacher.²¹ A vita másik fő csapásiránya, hogy jelen volt-e egyáltalán bármiféle filozófiai koncepció a Berlini Egyetem alapításakor, avagy ennek feltételezése csak utólagos rávetítés. E kritika képviselői azt hangsúlyozzák, hogy Humboldt ugyan kiváló szervező volt, de hivatalviselése rövid ideje alatt egyáltalán nem volt módja filozófiai koncepcióját az intézménybe beépíteni. Wehler ironikusan Humboldt „szépen cizellált mondatai”-ról beszél, melyeket a közoktatás és az egyetemek valóságával vet össze;²² Tenorth pedig azt hangsúlyozza, hogy az úgynevezett „alapítószövegek”²³ nem játszottak szerepet

¹⁸ Abban az időben még nem volt önálló kultuszminisztérium Poroszországban, csak 1817-ben hozták létre „Ministerium der Geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten” elnevezéssel (Tenorth 2012b: 78), hanem csak egy államtitkárság, amely a belügyminisztériumon belül működött.

¹⁹ Rüdiger vom Bruch 1995-ös cikkét (*Langsamer Abschied von Humboldt: Etappen deutscher Universitätsgeschichte im 20. Jahrhundert*) Ruegg idézi (Ruegg 1997: 157). A cikk számomra hozzáférhető 1999-es verziójában Kant neve lemaradt, s a mondat így hangzik: „A Humboldt Egyetem lényegi vonásaiban Schleiermacher Egyetem”. (Bruch 1999: 50.)

²⁰ Helmut Schelsky is hangsúlyozza, hogy az egyetlen gondolkodó, aki Humboldton kívül a Berlini Egyetem alapításában tevékenyen részt vett, az Schleiermacher volt, viszont szerinte Schleiermacher „a fennállóval szemben minden kompromisszumra nyitott volt. Ebben nemcsak az a hajlama vezette, mely a hatalommal való kiegyezésre törekedett, hanem romantikus szemlélete is, mely a történetileg kialakultnak különös értéket tulajdonított, azt akarta újra életre galvanizálni, hogy az mint észszerű nyilvánuljon meg (offenbar werden zu lassen).” (Schelsky 1963: 60.)

²¹ Humboldtra különböző egyetemenkoncepciók is hatottak, hiszen egy már működő kutatóegyetemen, a göttingeniben folytatta egyetemi tanulmányait, s Jénában élt évekig Schillerrel és Goethevel barátságban, így a másik reformegyetem, a jénai működéséről is első kézből értesülhetett. Helmut G. Walther a *Reform vor Reform. Die Erfahrungen Wilhelm von Humboldt in Jena 1794 bis 1797* című tanulmányában alaposan tárgyalja ezt a kérdést. (Walther 2001, lásd még Wittrock 1993: 317–318.) A Humboldtot ért filozófiai hatásokról sokan írnak, lásd például Fehér M. 2007; Menze 1965, 1975; Schelsky 1963; Spranger 1960.

²² Wehler 1989: 475.

²³ A Berlini Egyetem alapításához köthető szövegeket, az „Universitätschrift”-eket a 20. század folyamán – különböző válogatásban – újra és újra kiadták. A legfontosabban ezek közül Kant *A fakultások vitája* című írása, amely eredetileg 1798-ban jelent meg (Kant 1964). Schelling 1802-ben *Előadások az akadémiai stúdiumok módszeréről* címmel tartotta meg az előadásait (Schelling 1990), Fichte szövege (*Deduzierter Plan einer zu Berlin zu errichtenden Höheren Lehranstalt, die in gehöriger Verbindung mit einer Akademie der Wissenschaften stehe*) 1807-ben

az egyetem alapításában: „Humboldt munkaelvei inkább egyszerűek, világosak és filozófiátlanok (unphilosophisch) voltak: személyek, épület és finanszírozás, ezeknek a tényezőknek kellett stimmelniük ahhoz, hogy indulhasson az egyetem”.²⁴ Felvetődik persze, hogy Humboldt tevékenységéből, vagy inkább Wehler és Tenorth szemléletmódjából hiányzik-e a filozófiai dimenzió?

Az első kérdés tehát így hangzik: saját koncepcióját valósította meg Humboldt, vagy inkább Schleiermacherét, illetve Kantét, Schillerét, Fichtét és Schellingét? A kérdésnek abból a szempontból van valamennyi létjogosultsága, hogy ha a „humboldti egyetem”-ről beszélünk, akkor nem emlékezünk meg a többi gondolkodóról, akiknek szintén komoly érdemei voltak azoknak az eszméknek a kidolgozásában, melyekre Humboldt támaszkodott a Berlieni Egyetem alapításának idején. Ebben az értelemben talán van igazság abban a felvetésben, hogy Humboldt nevét tekintsük rövidítésnek, vagy kódnak, amely mintegy átfogja azt a rengeteg hatást és impulzust, mely egyesült a Berlieni Egyetem alapítása körül.²⁵ Ha azonban megfontoljuk, hogy bármely más gondolkodó alkotásairól is elmondható, hogy amit alkottak, rengeteg más gondolkodó hatásából, elsajátításából, kreatív újragondolásából származik, akkor ez az igény a pontosításra már nem látszik annyira szükségesnek.

Humboldtra nyilvánvalóan hatott a kor gondolatvilága, ugyanakkor eredeti gondolkodó volt, aki képes volt kialakítani saját szemléletmódját. Számításba kell vennünk továbbá, hogy teljesen váratlanul került döntéshelyzetbe: az oktatási államtitkárságot kelleetlenül vette át, s így csöppent egy olyan szituációba, amely sokkal több mozgásszabadságot adott, mint amit egy oktatási miniszteri vagy államtitkári poszt általában biztosított.²⁶ A Napóleontól elszenvedett vereségek következtében hatalmas reformok végrehajtására nyílt lehetőség, s ez a helyzet Humboldtól rendkívül gyors választ követelt meg. Humboldt reformtevékenysége az oktatásügy egészét átfogta, a következő területeken ért el leginkább haladást: a közoktatás struktúrájának egységesítése, a humanisztikus gimnázium kialakítása, a vizsgarendszerek bevezetése, és tanárképzés kiépítése, továbbá természetesen a Berlieni Egyetem alapítása. Ami az utóbbit illeti, hamar munkához látott, s már 1809 májusában megírta az egyetemalapítás kérelmét²⁷, melyet végül az év júliusában nyújtott be a királyhoz, aki augusztus 16-án hagyta jóvá

(Fichte 1960). Schleiermacher írása *Alkalmi gondolatok a német módra elképzelt egyetemekről* címmel 1808-ban született meg (Schleiermacher 1960). Humboldt a már említett *A berlieni felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről* című feljegyzést hivatali ideje alatt, 1809-ben írta meg (WHW 4: 247–267).

²⁴ Tenorth 2012a: 56. Tenorth 2018-as könyvére is jellemző, hogy Humboldt szemléletmódját mindig idézőjelben, távolságtartóan nevezi filozófiaiának (Tenorth 2018: 158, 169), és amikor pozitíve jellemzi a megközelítést, akkor inkább kihagyja a filozófiát: „[...] nemcsak pedagógiai vagy társadalomelméleti és liberális [...] hanem antropológiai is”. Uo. 168.

²⁵ Eichler 2012: 61; Langewiesche 2010: 81; Moraw 2001: 17–18; 65; Schwinges 2001: 9–10.

²⁶ Jellemző Humboldt „lelkesezésére” a következő levélrészlet: „A legnagyobb áldozatot hozzuk, amit egyáltalán hozni tudunk, ha elhagyjuk Rómát és Németországba költözünk.” Idézi Tenorth 2012a: 43.

²⁷ WHW 4: 29–37.

a tervet.²⁸ Az államtitkárság feladata volt az egyetemalapítás teljes megszervezése. Ide tartozott az első professzori kar összeállítása, melynek Humboldt kiemelt jelentőséget tulajdonított. A tilsi béke következményeképpen ideiglenesen elvezett Poroszország számára a hallei egyetem, ezért az állás nélkül maradt hallei professzorok képezték az új professzori kar fő bázisát. Humboldt ugyanakkor az egész német nyelvterületről keresett tudósokat, hogy lehetőség szerint a legkiválóbbakat alkalmazza. Többek között Friedrich Carl von Savigny, August Boeckh, Johann Gottlieb Fichte, Barthold Georg Niebuhr és Friedrich Schleiermacher került a Berlieni Egyetem első professzori karába. A Berlieni Egyetemen 1810 október 15-én kezdődött meg a tanítás, de Humboldt akkorra már egyéb okokból lemondott az államtitkári pozíciójáról. Az egyetemi alkotmány kidolgozásában emiatt már nem tudott részt venni.²⁹

Humboldt koncepcionálisan a már említett, fiatalkorában töredékesen kidolgozott *Theorie der Bildung*ra támaszkodhatott, amely azonban az individuuum fejlődésére vonatkozott, nem pedig egy ország oktatási rendszerére. Már ismerte vagy akkor elolvasta a korábban felsorolt szerzők egyetemfilozófiai írásait, amelyek az alapítás előtti évtizedben születtek. Az is nyilvánvaló, hogy Humboldt – saját politikai-filozófiai ízlésének megfelelően – válogatott e gondolatok, intézményes javaslatok között. Például mind Fichte koncepcióját,³⁰ mind pedig Fichte személyét³¹ távol tartotta az alapítás ügyétől.

HUMBOLDT VAGY SCHLEIERMACHER?

A legvitatottabb kérdés Schleiermacher szerepének és jelentőségének megítélése.³² Humboldt egyértelműen pozitívan viszonyult a teológus-filozófushoz, bevonta az államtitkárság munkájába, őt tette meg a nagy felhatalmazással bíró Tudományos Bizottság (wissenschaftliche Deputation) vezetőjének.³³ Schleiermacher professzora és egyik első dékánja lett a Berlieni Egyetemnek, s nem utol-

²⁸ Tenorth 2012a: 48.

²⁹ Tenorth 2012a: 53–56.

³⁰ Ruegg a következőképpen ír erről: „Amilyen nagyra becsülte Humboldt a filozófus Fichtét mint egyetemi oktatót, olyanira eltökélten utasította vissza a tervét, amely az egyetemet mint képességek iskoláját (Kunstschule) és a tudományos akadémiát mesterekből és tudományos novíciusokból álló kolostorszerű állami intézményben egyesítette volna.” (Ruegg 1997: 157.)

³¹ „Fichtét nem szabad beengedni” – írta egy levelében Humboldt (idézi Tenorth 2012a: 45). Itt az egyetem szervezéséről volt szó, Humboldt természetesen – amint azt Ruegg előbb idézett mondata is mutatja – elfogadta Fichtét mint az új egyetem professzorát és dékánját.

³² Például Bruch 1999: 51; Bruch 2001: 63; Ruegg 1997: 156–170; Schelsky 1963: 60–64; Schwinges 2001: 7; Tenorth 2018: 19–20; Walther 2001: 31.

³³ A Tudományos Bizottság a tudományos és oktatási ügyek minőségi elbírálásáért lett felelős, többek között felügyelte a különböző vizsgák követelményeit és lebonyolítását valamint a tankönyvek kiválasztása és az oktatási módszerek értékelése is a feladatkörébe tartozott. (WHW 4: 201–209; Jeismann 1996: 325.) Az 1809 decemberében megalapított szervezet elnöke lett Schleiermacher, a tagjai között volt többek között Herbart és a filológus Wolf is (Konrad 2010: 48).

sósorban tagja annak a testületnek, amely az egyetem részletesen megfogalmazott alkotmányát kidolgozta.³⁴ Schleiermacher nevéhez fűződik a szeminárium rendszer berlini bevezetése, vagyis a tanszékek, professzorok olyan intézményes együttműködésének kialakítása, amely alternatívát képezett a nagy tudományos intézetek szerveződési sémájával szemben, míg ugyanis az intézetek hierarchikus felépítésűek, s a vezető – alárendelt viszony a meghatározó a kutatás megszervezésében, addig a szeminárium rendszerben a részt vevő professzorok laza szerveződést alkotnak egymással, s mellérendelt viszonyban állva végzik a munkájukat.³⁵

Humboldt és Schleiermacher közös törekvése az volt, amelyet – Habermas kifejezésével élve – „államilag szervezett autonómiá”-nak nevezhetünk.³⁶ Az államtól várták, hogy megvédje az egyetemeket a gazdasági érdekek behatolásától és a különböző politikai-ideológiai támadásoktól, befolyásolási kísérletektől.³⁷ Akármilyen furcsán és persze illuzórikusan hangzik is, a Humboldt és Schleiermacher által megfogalmazott autonómia azt jelentette, hogy az egyetem mintegy ajánlatot tett az államnak: védj meg mindenkitől, többek között saját magadtól is, s cserébe kiképezzük számodra az új elitet, amelyet már nem lehet pusztán a nemességből rekrutálni. Humboldt szerint az állam akkor tudja elérni, hogy az egyetemi „tevékenységet minden időben a legelevenebb és legintenzívebb élénkség jellemezze”, ha elfogadja, hogy beavatkozás révén ezt „nem tudja elérni, sőt inkább akadályozza, mihelyst beavatkozik”.³⁸ Schleiermacher pedig így írt:

„Az iskolák és az egyetemek azonban egyre hosszabb ideje és egyre jobban szenvednek attól, hogy az állam olyan intézményeknek tartja őket, amelyekben a tudományt nem a tudományért, hanem az állam érdekében művelik, [...] az állam fél attól, hogy ha szabadjára engedné ezeket az intézményeket, hamarosan minden a tanulás és tanítás terméketlen, az élettől és az alkalmazástól igen távol eső körében forogna, és a pusztaság elvonná az ifjak kedvét a cselekvéstől, és senki nem akarná folytatni a polgári tevékenységeket. [...] De ha az állam hamis aggodalomtól vezérelve és erre alapozott rendelkezésekkel táplálja a félreértéseket, [...] akkor megfosztja az iskolákat az alapjaiktól, akkor az egyetemeken a fő kérdéseket belefojt-

³⁴ Az 1812-től 1816-ig zajló kodifikációs munka szerves részét képezte a Berlini Egyetem alapításának (Tenorth 2012b: 79–80).

³⁵ Schleiermacher 1960: 149–151. Ruegg felhívja a figyelmet, hogy a szeminárium rendszernek is megvannak az előzményei, Göttingen, Halle és Lipcse egyetemén már működtek korábban. Ruegg 1997: 167; e kérdésről részletesebben uo. 167–170, illetve Brocke 2001.

³⁶ Habermas 1988: 150.

³⁷ „[...] a magasabb tudományos intézményeket a politikai támadásoktól éppúgy megvédi, mint a társadalmi elvárásoktól.” Habermas 1988: 150.

³⁸ Rajnai László fordításában: Humboldt 1985: 251–252. Eredeti szövege: WHW 4: 256–257. Humboldt ajánlatának legkülönösebb része, hogy az államnak a professzoroktól is meg kell védenie az egyetemet, amennyiben az új professzorok kinevezési jogát az államnak tartotta fenn (Tenorth 2018: 188).

ják egy sereg mellékes dologba, [...] az állam pedig hosszú távon megfosztja magát a jelentős előnyöktől, mindattól, amit a tudománytól kaphat.”³⁹

Az államilag szervezett autonómia gondolata nyilvánvalóan összefüggött a porosz állam hivatalnoki karának önképével és törekvéseivel. Amint ezt Thomas Nipperdey kifejtette, a korabeli porosz fejlődést az jellemezte, hogy létrejött egy „mesterséges” és „természetellenes” államalakulat, amely szembe tudott helyezkedni a polgári-burzsóá érdekekkel éppúgy, mint a feudális erők törekvéseivel. Ez az önállósult felvilágosult állam a maga hivatalnokaival „vezetési igényeket tudott érvényesíteni a nemességgel és a királlyal szemben”, ugyanakkor nem tekinthető a polgári réteg képviselőjének sem. Ebből következik, hogy

„a képzés társadalmi eszméje mégsem polgári, nem burzsóá, nem a tulajdonra és a gazdasági sikerre, nem a gyakorlatias rátermettségre orientált [...] Az állami maximum racionalitása és általánossága [...] megfelelt az egyetemalapítás új definíciójának: eloldódás a származástól és foglalkozási érdektől, a cselekvés általános elvek szerinti keresztülvitele, a tudomány öncélúsága és az egészre orientáltsága. Berlin, Breslau, Bonn már nem tradicionális tartományi, hanem fővárosi, összporosz, össznémet, sőt világszerte érvényesülő egyetemek; az új tudományegyetem univerzalitása megfelel egy már nem partikuláris, antiregionális észállam (antiregionalistischer Vernunftstaat), igen a porosz állam modernitásának.”⁴⁰

Humboldt és Schleiermacher az elitet nem szakképzés (Ausbildung), hanem „általános emberképzés” (allgemeine Menschenbildung) révén akarták előállítani. E képzés (Bildung) azon a filozófiai előfeltételezésen alapul, hogy valamely tudomány művelése a hallgató általános képességeinek kifejlődéséhez járulhat hozzá.⁴¹ Ezt az elvet (Bildung durch Wissenschaft) nem Humboldt írta le elsőként, és nem is Schleiermacher, hanem az egész német idealizmus kiindulópontja volt, s az eredetét tekintve még messzebb, legalább Platón filozófiájáig mehetünk vissza.⁴²

Schleiermacher így fogalmazza meg ezt a gondolatot:

„Tulajdonképpen erre utal az egyetem elnevezése is, itt ugyanis nem csupán több, akár más típusú és magasabb ismeretet kell összegyűjteni, hanem az ismeretek összességét (die Gesamtheit der Erkenntnis) kell bemutatni, hogy ebből kialakuljon az a képesség, hogy tudásunkat alkalmazni tudjuk minden területen. Ezzel magyarázható, hogy mindenki kevesebb időt tölt el az egyetemen, mint az iskolá-

³⁹ Schleiermacher 2001: 213–214. Eredeti szövege: Schleiermacher 1960: 129–130

⁴⁰ Nipperdey 1986: 143–144.

⁴¹ A Bildung fogalmának jelentőségéről Humboldt oktatáspolitikai tevékenységében lásd például Wittrock 1993: 317–319.

⁴² Lásd például Schelling írását: Schelling 1990. Lásd még ezzel kapcsolatban Theodor Ballauff és Ernst Lichtenstein Platón-értelmezését: Ballauff 1966: 63–84; Lichtenstein 1970: 105–113.

ban; nem azért, mintha nem volna szükség hosszabb időre, hogy mindent megtanuljunk, hanem azért, mert bizonyára rövidebb idő kell ahhoz, hogy megtanuljunk tanulni.”⁴³

A tudomány művelése többet jelent önmagánál, az egész embert ragadja meg, alakítja át Humboldt szerint is: „Mert csak az a tudomány alakítja át a jellemet is, mely a bensőnkől ered és a bensőnkbe ültethető, s az államnak éppúgy, mint az emberiségnek nem a tudás és a beszéd a gondja, hanem a jellem és a cselekvés.”⁴⁴

A tudomány művelését ugyanakkor mindketten közösségi tevékenységként fogták fel,⁴⁵ Humboldt sokat idézett szavai tökéletesen visszaadják ezt a törekvést:

„A felsőbb tudományos intézmények [...] az állandó kutatás állapotában vannak, ellentétben az iskolával, melynek csupán a kész és befejezett ismeretekkel van dolga, s csak ilyeneket tanít. Ezért a tanár és a tanuló viszonya is egészen más lesz. Az előbbi nem az utóbbiakért van, hanem mindketten a tudományért; a tanár munkája részben a tanítványok jelenlététől is függ, mert enélkül tevékenysége nem folyhatná oly eredményesen [...]”⁴⁶

Egészében azt mondhatjuk, hogy Humboldt és Schleiermacher filozófiai előfeltevései sok tekintetben összecsengtek, s jól tükrözték e kor értelmisége által elfogadott idealisztikus és humanisztikus eszméket, melyek sok tekintetben egészen a görög klasszikus kor filozófiájáig mentek vissza. Humboldt oktatási államtitkárrá való kinevezése jelentette azt a hatalmi háttérrel, amely lehetővé tette e gondolatok képviselését.⁴⁷ Humboldt egyik rendkívüli érdeme az egész egyetemalapítási folyamatban az volt, hogy képes volt kiváló embereket találni a hozzájuk illő posztra.⁴⁸ Schleiermacher is neki köszönhette, hogy kulcspozíciókat kapott az alapító munkában. Emiatt is jogosnak tűnik, hogy az utókor inkább Humboldtnak tulajdonította a fő érdemet e sikeres egyetemalapításban. Ám van még egy tényező, amely Humboldt kiemelését érthetővé teszi, ez pedig

⁴³ Schleiermacher 2001: 209. Eredeti szövege: Schleiermacher 1960: 123.

⁴⁴ Humboldt 1985: 253–254. Eredeti szövege: WHW 4: 258.

⁴⁵ A gondolat, hogy az egyetem nem más, mint az igazságot módszeresen kutatók közössége, már a középkori egyetem kezdeténél jelen volt. Az egyetemeket „alapításuk kezdetén [...] a tanulók és a tanárok közös tudományos igazságkeresése” jellemezte (Ruegg 1997: 161).

⁴⁶ Humboldt 1985: 230–231. Eredeti szövege: WHW 4: 256.

⁴⁷ Humboldt és Schleiermacher különleges pozíciója elsősorban nem gondolataik egyediségéből adódik, hanem abból, hogy e kritikus időszakban hivatalt viseltek, s hivatalnokként képesek voltak – ha erős korlátok között is – eszméiket megvalósítani. A *Filozófusok és hivatalnokok. Megjegyzések a berlini egyetem alapításához* című írásomban elsősorban Humboldt kapcsán próbáltam ezt az összefüggést kifejteni: Schwendtner 2017.

⁴⁸ Jellemző Humboldt körültekintő személyi politikájára, ahogy Fichtével bánt: megakadályozta, hogy bekapcsolódjon az egyetem alapításának adminisztratív és koncepcióalkotó ügyeibe, ugyanakkor professzorként számított a kiváló filozófusra.

az a rendkívül tömör, itt is sokszor idézett irat, melyet az utókor csak a 20. század fordulóján ismerhetett meg.⁴⁹ Ez a szöveg sokkal hatásosabbnak bizonyult, mint a többi – sokszor körülményesen hosszú – „Universitätsschrift”, és ezáltal képes volt az egyetemről való gondolkodás paradigmátikus írásává válni. Eközben természetesen a „humboldti egyetem” sematikus felfogásának kialakulásához is hozzájárult.⁵⁰

INTÉZMÉNYESÜLT GONDOLATOK

A másik fontos vitakérdés arra vonatkozik, hogy játszott-e számottevő szerepet bármiféle filozófiai koncepció a Berlini Egyetem alapításában. Láttuk, hogy a két elsőrangú filozófus tevőlegesen is részt vett a folyamatban, s azt is láttuk, mely gondolatok jelentették számukra az együttműködésüket lehetővé tevő közös előfeltevést. A viták során az is felvetődött azonban, csak utólag teremtünk-e kapcsolatot gondolataik és hivatali tetteik között, vagy valóban mondhatjuk, hogy bizonyos filozófiai belátások intézménnyé váltak az alapítás során. E kérdés vizsgálata során már csak Humboldt tevékenységére koncentrálnunk.

Álláspontom szerint több jelentős területen is volt kapcsolat Humboldt filozófiai gondolatai és a reformok gyakorlati kivitelezése között. Ide tartozik az a kérdés, hogy milyen legyen a kialakítandó porosz iskolarendszer szerkezete, s abban legyen-e egyáltalán helye az egyetemnek, s ha igen, pontosan milyen helye legyen. Humboldt színre lépésének idején komoly vita folyt arról, hogy szakfőiskolai vagy egyetemi rendszert alakítsanak-e ki Poroszországban. Akkoriban ugyanis még komolyan felmerült, hogy a sokak által középkori csökvénynek tekintett egyetemeket a szakfőiskolák hálózata fogja pótolni.⁵¹ Humboldt kinevezése persze már önmagában is jelezte, hogy a korabeli porosz vezetés elképzelései nem a főiskolai rendszer irányába mutattak; Humboldt ugyanakkor határozottan és ügyesen képviselte az egyetemi irányt.

Az oktatási rendszer átalakításának fontos kérdése volt, hogyan lehet a középszintű iskolák burjánzó sokféleségét egységesíteni és egy nagyobb rendszer

⁴⁹ Humboldt legfontosabb egyetemfilozófiai írását (*A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről*) először csak 1896-ban publikálták: Bruno Gebhardt Humboldtról írt életrajzában közölt kivonatokat, az egész szöveg pedig 1903-ban vált hozzáférhetővé, amikor Gebhardt gyűjteményes kötetben kiadta Humboldt hivatali írásait.

⁵⁰ Gerhard Casper, a Stanford Egyetem elnöke (1992–2000) a következőket írja Humboldt egyetemfilozófiai írásáról: „[...] valószínűleg a legerőteljesebb, amit az egyetemről mint intézményről valaha is írtak. A legmelegebben ajánlom Önöknek, hogy amikor hazamennek, vegyék le a könyvespolcra a rendelkezésükre álló Humboldt-kiadást, és olvassák el ezt a 10 oldalt. [...] Humboldt hatása a szó legigazabb értelmében határtalan.” (Casper 1998: 31–32.) Kétségtelen, hogy az így lezajlott recepció igazságtalanul elhanyagolta Schleiermacher teljesítményét.

⁵¹ A hasznosság elvét előtérbe állító filantropisták például az egyetemek teljes megszüntetését javasolták, melyeket a múlt maradványainak, a kolostori élet üledékének tekintettek (Schelsky 1963: 38). A 18. század végén hivatalnokai, katonai, katonaoorvosi, bányászati, műszaki főiskolák sora alakult Poroszországban (Fisch 2015: 36–38; Schelsky 1963: 33–47).

részévé tenni. Ez az átalakítás már Humboldt hivatalba lépése előtt is – évtizedek óta – napirenden volt, mégis érdekes számunkra, ahogy e kérdésbe Humboldt beavatkozott.⁵² Az általa követett stratégia a köz- és felsőoktatási rendszer egységesítése és egyszerűsítése volt. A négyéves piskolai képzés után minél nagyobb arányban humanisztikus gimnáziumba szerette volna küldeni a porosz gyerekeket, úgy gondolva, hogy a szakma tanulása ráér,⁵³ az első az általános emberképzés.⁵⁴ A görög és latin nyelvet, illetve a matematikát előtérbe állító gimnáziumi oktatás csak részben szolgálta az egyetemre való felkészítést, a másik fontos célja az volt, hogy teljes értékű polgárokat neveljen az állam és a gazdaság számára.⁵⁵ E formális képzés középpontba állításának háttérében Humboldt képzélmélete áll, amely az emberben rejlő erők kifejlesztését a szituációk sokféleségének biztosításával kívánta elérni.⁵⁶

„Az iskola útja, hogy ezt a célt elérje, egyszerű és biztos. Csupán növendékei összes képességének harmonikus kiművelésére kell gondolnia; egyedül arra, hogy a tárgyak lehetőleg kis számához kötődve, amennyire lehetséges, minden oldalról gyakorolja a bennük rejlő tehetséget [...] Az így előkészített szellem önállóan vágyódik a tudomány után.”⁵⁷

A Humboldt által ambicionált egyszerű és egységes rendszer mögött olyan filozófiai gondolatok álltak, melyeket még a fiatal Humboldt fogalmazott

⁵² Nagy részletességgel dolgozta föl e folyamatot Karl-Ernst Jeismann a *Das preussische Gymnasium in Staat und Gesellschaft* című könyvének első kötetében (*Die Entstehung des Gymnasiums als Schule des Staates und der Gebildeten 1787–1817*). (Jeismann 1996.) Rövidebb összefoglalás olvasható még például Lohbeck írásában: Lohbeck 2005: 11–23.

⁵³ „Ami az élet vagy az egyes mesterségek szükségleteit illeti, elkülönítve, a befejezett általános oktatás után kell azokat kielégíteni. Ha a kettőt összekeverik, úgy a képzés elveszti tisztaságát, és sem a teljes embert, sem pedig az egyes osztályok teljes polgárát nem fogjuk megkapni.” WHW 4: 188.

⁵⁴ „Az összes iskolának azonban, melyeknek nem az egyes rendek, hanem az egész nemzet, illetve a nemzet javára az állam viseli gondját, csakis az általános emberképzést kell megcélozniuk.” WHW 4: 188.

⁵⁵ Humboldt közoktatási elképzeléseit utópisztikusnak tekinthetjük (Schwendtner 2018), hiszen az volt a terve, hogy porosz gyerekek minél nagyobb arányban kerüljenek gimnáziumba, ahol aztán a későbbi iparosok is latint és görögöt tanultak volna: „[...] az asztalosnak épp oly kevésbé haszontalan görögül tudnia, amiként nem haszontalan a tudós számára, ha tud asztalt készíteni.” (WHW 4: 189.) A valóságban még a 19. század végén is csak az adott korosztály 3%-a jutott el gimnáziumba, s azoknak is csak relatív kis hányada tudta lerakni az érettségi vizsgát – például 1885-ben 14%-a (Oelkers 20120). A humanisztikus gimnázium a 19. században – Humboldt szándékaival ellentétben – a társadalmi tagozódás és elkülönülés intézményévé is vált.

⁵⁶ Humboldt klasszikussá vált megfogalmazása így hangzik: „Az ember igazi célja nem az, melyet a váltakozó hajlandósága, hanem melyet az örökké változatlan ész ír elő a számára, s ez nem más, mint a legmagasabb és legarányosabb egészé képzése erőinek. E képzéshez a szabadság az első és elengedhetetlen feltétel. A szabadságon kívül az emberi erők fejlődése még valamit megkövetel, jóllehet az a szabadsággal szorosan összefügg, a szituációk sokféleségét.” WHW 1: 64.

⁵⁷ Humboldt 1985: 258. Eredeti szövege: WHW 4: 261.

meg. Hogy itt filozófiáról s annak alkalmazásáról van szó, Humboldt maga is kimondja: „Filozófiai tekintetben csak három stádiuma van az oktatásnak: elemi oktatás, iskolai oktatás, egyetemi oktatás.”⁵⁸ Az egyetemnek az oktatási rendszer kulcselemévé tétele Humboldt filozófiai elképzeléseiből következett. Lehet, hogy nélküle is hasonló rendszer jött volna létre, de mégiscsak az történt, hogy Humboldt tizenhat hónapos államtitkári tevékenysége alatt történtek döntő lépések ebbe az irányba, s így a történet konkrét lezajlásába mégiscsak beleszövődtek Humboldt és más filozófusok idealista spekulációi.

A Berliini Egyetem alapítása kapcsán tett hivatali lépések mögött is filozófiai megfontolások húzódtak. A Humboldt rendelkezésére álló idő nyilván nagyon rövidnek tűnik ahhoz, hogy komoly koncepcionális elképzeléseket realizálni lehessen. Ahogy már láttuk, Tenorth fő érve éppen az, hogy e csekély idő alatt csak három dologra tudott Humboldt koncentrálni: a személyek, egy épület és a finanszírozás kérdéseire. Azonban még e három dolog közül is kettő eminensen kapcsolódik Humboldt filozófiai előfeltevéseihez: a személyek kiválasztásának módja és a finanszírozás kérdése mögött filozófiai megfontolások húzódtak – az viszont kétségtelen, hogy az épület kérdését különösebb filozófiai megfontolás nélkül is meg tudták oldani.

A megfelelő személyek kiemelkedő fontosságáról maga Humboldt is írt egy levelében: „Rátermett férfiakat hívunk meg professzornak, s az egyetem lassanként formát ölt.”⁵⁹ A rátermett professzorok Humboldt reményei szerint tudományuk szenvedélyes szeretetét és művelését hozzák az egyetemre, mellyel a hallgatóságukat is megfertőzhetik. Ahogy már idéztük Humboldtól: „[...] mert csak az a tudomány alakítja át a jellemet is, mely a bensőnkéből ered és a bensőnkbe ültethető”.⁶⁰ Az egész humboldti koncepció magvánál vagyunk: a „Bildung” egyfelől individuális jellegű, minden ember maga formálódik, fejleszti ki az erőit,⁶¹ másfelől pedig a világra vonatkozik, hiszen a világgal való kapcsolatban, annak szenvedélyes elsajátítása során képes az ember fejlődni.⁶² Humboldt reményei szerint a professzorok a diákokkal való közös tevékenykedés révén képesek átplántálni a hallgatókba személyes involváltságukat és a kutatott tárgy megismerésének szenvedélyét. A belső erők fejlesztésének e modellje akkor is hasznára válik a diákoknak, ha későbbi életükben nem a tudósi pályát választják.

⁵⁸ WHW 4: 169.

⁵⁹ Idézi Treß 2012: 132.

⁶⁰ Humboldt 1985: 253–254. Eredeti szövege: WHW 4: 258.

⁶¹ „Az emberélet individuális berendezésében rejlő összes kezdeménynek a kifejlesztését tekintem a földi lét igazi céljának, nem pedig a boldogságot.” Humboldt 1909: 244.

⁶² Humboldt egyik korai írásában összefogottan írja le ezt a folyamatot: „[...] az ember belső lényege természeténél fogva arra törekszik, hogy önmagától külső tárgyakhoz lépjen át, s itt már azon áll a dolog, hogy ebben az elidegenedésben (Entfremdung) önmagát ne veszítse el, hanem inkább mindabból, amit kint megragad, megvilágító fény és jötevő meleg sugározzon vissza.” WHW 1: 237.

A fentiek miatt a „rátermett férfiak” kiválasztása és a kiválasztás rendszerének kidolgozása Humboldt számára az egyetemalapítás legfőbb lépése volt.⁶³ Egyébként egész oktatáspolitikai tevékenysége részben a megfelelő kiválasztási rendszer körül forgott. Az foglalkoztatta, hogyan tud olyan vizsga- és kinevezési rendszert létrehozni, amely biztosítja, hogy megfelelő emberek kerüljenek a kulcspozíciókba, legyen szó egy iskolaigazgatói állásról vagy iskolaszéki helyről, vagy éppen egy professzori pozícióról.⁶⁴

A finanszírozás kérdésében elfoglalt álláspontja szintén nem választható el Humboldt filozófiai meggyőződésaitől. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ebben a kérdésben szenvedte el talán a legnagyobb vereséget. Álláspontja az volt, hogy a Berlieni Egyetemnek teljes anyagi függetlenséget kell kapnia, s ezt hatalmas birtokok adományozásával gondolta megvalósíthatónak. Ezt nem tudta keresztülvinni, de Tenorth érvelésével, mely szerint itt szigorúan „unphilosophisch” kérdéstről lett volna szó, messzemenően nem értek egyet.⁶⁵ Humboldt híressé vált kifejezése az „Einsamkeit” (itt: önállóság)⁶⁶ azt az autonómiagondolatot fejezi ki, mely szerint a tudomány csak akkor képes megfelelően működni, ha elhatároljuk a külső, nem oda való behatásoktól. Az önállóság e védőburkot jelenti, s a tudósközösségekre éppúgy lehet érvényes, mint egyes kutatókra.

„Ezért az, amit felsőbb tudományos intézményeknek nevezünk, ha eltekintünk minden, az államban felvett formától, nem más, mint azoknak az embereknek a szellemi élete, akiket külső kötetlenség vagy belső törekvés vezérel a tudományos kutatásban.”⁶⁷

Általában is elmondható Humboldt államtitkári tevékenységéről, hogy a praktikus rugalmasság kiegészült bizonyos elvek következetes képviselésével, mondhatnánk erőltetésével. Néhány ponton sikerült csak igazi áttörést elérnie, ám a többi rész kérdésben is a filozófiai előfeltevései mentén próbált meg előre jutni és hatást gyakorolni. Ami a Berlieni Egyetemet illeti, abban az alapkérdésben, hogy kutatóegyetemet alapítsanak, s azt – lehetőség szerint – a kor kiválóságaival töltsék fel, sikerrel járt.⁶⁸ A mítosz-tézis képviselői e tett jelentőségét rendszeresen alábecsülik. Ha az egyetem finanszírozásának függetlenségét nem is

⁶³ Érdekes, hogy Humboldt e tekintetben nem bízott a professzori karban, úgy vélte, hogy jobb, ha az állam hozza meg a végső döntést a kiválasztásban. Kétségtelen, hogy az egyetemek válságát abban az időben részben az úgynevezett családi egyetemek – mai szemmel elég szokatlannak tűnő – intézménye is okozta, vagyis az a korrump gyakorlat, hogy néhány család nemzedékről nemzedékre foglalta el egy adott egyetem professzori székének jó részét (Tenorth 2012a: 11–12).

⁶⁴ Humboldt ez irányú erőfeszítéseit részletesen bemutatja Jeismann 1996: 330–346.

⁶⁵ Tenorth 2012a: 55.

⁶⁶ Schelsky a könyvének címébe is felvette e kifejezést: *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen* (Schelsky 1963).

⁶⁷ Humboldt 1985: 231. Eredeti szövege: WHW 4: 256.

⁶⁸ Gauß például visszautasította a felkérést és Göttingenben maradt (Trefß 2012: 136).

sikerült elérnie, mindenesetre pályára állított egy rendszert, amely az egyéni kiválóságon alapult, s a kinevezett professzoroktól joggal várhatta el, hogy a közös ügy, vagyis a tudományos igazság keresése alapmotivációként szolgál majd működésükben. A 19. század végén felfedezett írása aztán lehetővé tette, hogy a kialakult német egyetemi rendszert elkezdjék a Humboldt adta filozófiai keretek között újraértelmezni és újra felfedezni.⁶⁹

A mítosz-tézis képviselői ezt a sokrétegű és -szintű újraértelmezési folyamatot nivellálva mutatják be és abba a meglehetősen primitív tudásszociológiai magyarázó keretbe helyezik, melynek lényege, hogy a pozíciójukat féltő professzorok csináltak ideológiát Humboldtból és a Berlieni Egyetem alapításából. Véleményem szerint azonban ez végzetes leegyszerűsítése a ténylegesen lezajlott áthagyományozási folyamatnak; kétségtelen ugyan, hogy a 20. század elejétől megjelent a humboldtíanus fecsegés és szépelgés az egyetemek környékén, ám sokkal fontosabb, hogy mindeközben eleven maradt Humboldt eszméinek és gyakorlatának gondolatilag igényes – nemzedékeken átívelő – újragondolása, s e folyamat legproduktívabb része abban a dimenzióban zajlott le, ahol Humboldt maga is ténykedett, vagyis a gondolat intézményesítésének területén.

A MÍTOSZ-TÉZIS KORLÁTAI

A mítosz-tézis képviselői elsősorban a Humboldt-mítosz létrejöttére és funkcióira fókuszáltak, s mindeközben egyáltalán nem reflektáltak e fogalom elmosódottságára és meg sem kísérelték, hogy világos különbséget tegyenek a recepció különböző típusai és szintjei között – emiatt aztán reménytelenül össze is zavarták a szálakat.⁷⁰ A mítosz-tézis két fő leleplezést tartalmaz, egyfelől az előadott történetet hamis mesének nyilvánítja, másfelől pedig megmutatja, hogy e mese mögött érdekek húzódnak. E mese igazságtartalmának vizsgálata vagy akár a mögöttes érdekek feltárása azonban nem független attól, hogy a „mese” előadására milyen situációban, milyen közönségnek, milyen apparátus felhasználásával került sor. Sylvia Palatschek például a már említett cikkében a Humboldt-mítosz terjesztésében éppúgy elmarasztal kultuszminisztert, mint aktív tudománypolitikust vagy a német történelem kutatóját, szociológus egyetemtörténészt, Humboldt-kutatót és filozófust.⁷¹ Palatschek írásából úgy tűnik, mintha mindenki

⁶⁹ A mítosz-tézis képviselői nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a ténynek, hogy csak a 20. században kezdődött el Humboldt egyetemfilozófiai gondolatainak a recepciója (Bruch 1999: 39; Paletschek 2002: 187). Csakhogy e szöveg felfedezése nemcsak a közhelyeket és leegyszerűsítéseket tette lehetővé, hanem a gondolati feldolgozás más módjait is.

⁷⁰ A Berlieni Egyetem alapítása olyan kereszteződési pontot jelent, ahol többek között a filozófiatörténet, a porosz történelem és az egyetemtörténet találkozik össze, s amely esemény a különlegességénél fogva is természetes módon nagyon különböző érdekeket, érdeklődéseket vonzott magához.

⁷¹ Elmarasztalja Carl Heinrich Beckert, aki az 1920-as években több alkalommal is betöltötte a porosz kultuszminiszteri posztot, emellett jelentős orientalista is volt (Paletschek 2002: 185);

ugyanazt a történetet mesélné.⁷² Pedig erről szó sincs. Hogy is lehetne egy kalap alá venni Eduard Spranger munkásságát, egy oktatási miniszternek, Beckernek alább idézett, lelkendező Humboldt-áriáját, Karl Jaspersnek az egyetem eszméjéről írt monográfiáját vagy Adolf von Harnack – alább szintén idézett – emlékeztetőjét, mely hozzájárult a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft alapításához?⁷³

Véleményem szerint legalább öt síkon folyt és folyik a Humboldt-diskurzus immár több mint száz éve. Természetesen nem lehet teljes egyértelműséggel szétválasztani e síkokat, ám a cselekvési módok szintjén mégis világos különbséget tehetünk:

1. Egyetem- és tudománypolitikusok – az ünnepi beszédek szabályainak megfelelően – közhelyszerű, sok esetben rém unalmas kinyilatkoztatásokat tesznek a napi igényeknek megfelelően. Amint említettük, Palatschek idéz is egy ilyen beszédből, Carl Heinrich Becker porosz kultuszminisztertől:

„A német egyetem lényegéről csak áhítatos tisztelettel beszélhetünk [...] Ha az egyetemről beszélünk [...], a lélek előtt tisztán és világosan egy ideális kép áll, a tiszta tudomány grál-vára (Gralsburg). Az ő lovagjai szent küldetést teljesítenek.”⁷⁴

Pontosan mi értelme komolyan vizsgálni egy ilyen beszéd igazságtartalmát? A mítosz-tézis képviselőinek esetleg sikerült megállapítaniuk, hogy a tudósok nem grál-lovagok? Mint annyi más fontos téma, a „humboldti egyetem” is bekerült a mindent legyaluló közhelygépezetbe, ezt a jelenséget azonban a helyén kellene kezelni, s nem mítosznak, hanem közhelynek kellene nevezni.

2. Tudomány- és egyetempolitikusok, illetve ilyen szerepet vállaló professzorok érveléseikben hivatkoznak Humboldtra, illetve a Berlini Egyetem szerepére. Ebben az esetben a mindenkori jelen szituációjára vonatkozó intézményi küzdelemről van szó, amelyben valamelyik szereplő számára értelmesnek tűnik Humboldt nevének bevonása. A humboldti gondolatok recepciója nagyon különböző

Adolf von Harnack neves evangélikus teológust, aki, mint hamarosan látni fogjuk, jelentős tudománypolitikus volt a 20. század elején (Paletschek 2002: 187); Thomas Nipperdey-t, a modern német történelem neves kutatóját (Paletschek 2002: 184); Helmut Schelskyt szociológust, egyetemtörténészt, az *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen* című nagyhatású egyetemtörténeti mű szerzőjét (Paletschek 2002: 185); Eduard Sprangert, aki 1909-ben és 1910-ben két monográfiát is megjelentetett Humboldtról (Paletschek 2002: 185., 188), s elmarasztalja Karl Jasperset is, aki először 1923-ban jelentette meg az *Idee der Universität* című könyvét (Jaspers 2016: 1–68).

⁷² „A humboldti egyetem e toposza a 20. század találmánya.” Paletschek 2002: 184.

⁷³ Spranger 1909-ben és 1910-ben két monográfiát is megjelentetett Humboldtról: előbb a *Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee* című habilitációs írását (1909), majd a *Wilhelm von Humboldt und die Reform des Bildungswesens* (1960) című könyvét. Paletschek csak egy rövid előszóra hivatkozik, melyet Spranger az általa szerkesztett, Fichte, Schleiermacher és Steffens egyetemfilozófiai írásait tartalmazó kötethez írt (Spranger 1919, illetve Paletschek 2002: 185, 187–188). Karl Jaspers először 1923-ban jelentette meg az *Idee der Universität* című könyvét (vö. Jaspers 2016: 1–68), Paletschek egy későbbi, 1946-os verziót idéz (Paletschek 2002: 185).

⁷⁴ Paletschek 2002: 193.

mélységben történhet meg ezekben az esetekben, de ha a mítosz fogalmával operálunk, akkor eltévesztjük a vizsgált probléma természetét, vagy legalábbis az esetek jelentős részét félreértjük. Itt intézményes cselekvésről van szó, és a hamisság vagy igazság kérdését – véleményem szerint – az dönti el, hogy az illető cselekvés miként viszonyul Humboldt írásainak szellemiségéhez. Ezekben az esetekben az intézményi szereplők által felidézett elgondolásokat sok esetben regulatív eszmékként⁷⁵ vagy szervező gondolathálóként⁷⁶ lehet megérteni, nem pedig mítoszként.

3. Az előző típussal rokon, ám mégis más természetű az az intézményi aktivitás, amikor mintegy meg akarják ismételni Humboldt egykori teljesítményét.⁷⁷ Ritka történeti alkalmakkor merülhet fel ez a lehetőség egyáltalán; a következőkben egy sikeres és egy kudarcos példát említek meg. Adolf von Harnack kezdeményező szerepet vállalt a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, a későbbi Max-Planck-Gesellschaft alapításában.⁷⁸ Az új típusú kutatóintézet-hálózat alapításának indokaként – a császárnak írt emlékeztetőjében – hangsúlyosan hivatkozott Humboldtra és a Berlieni Egyetem alapítására.⁷⁹ A mítosz-tézis képviselői tipikus példaként szokták emlegetni Humboldt emlékének bevonását az intézményalapítási folyamatba.⁸⁰ A magam részéről egészen másként értelmezem Harnack hivatkozását Humboldtra, s azt gondolom, hogy a mítosz fogalmának

⁷⁵ A regulatív eszme azt jelenti, hogy az – annak ellenére, hogy nem teljesül sohasem teljesen – a cselekvés egyik fő orientációs szempontja lehet. E kanti eredetű gondolat – véleményem szerint – alkalmas lehet a humboldti eszmék jelenbeli továbbélésének magyarázatára.

⁷⁶ Eichler azt javasolja, hogy „a Berlieni Egyetem alapítása előtt lezajlott vitát egy intézményi praxis önexplicációjának tekintsük”. (Eichler 2012: 62.) Azt gondolom, hogy a humboldti gondolatok bevonása a jelenkori intézményi harcokba is – legalábbis sok esetben – hasonló természetű, s az egyetem intézményének újragondolása történik a humboldti eszmék felidézésével.

⁷⁷ Az ismétlés ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy új típusú felsőoktatási vagy tudományos intézmény alapítását vagy a már fennálló és válságba került intézmények radikális újjáépítését kísérlik meg megvalósítani.

⁷⁸ Harnack eredeti terveiben fizikai, kémiai, biológiai és orvosi kutatóintézet felállítása szerepelt (Harnack 1960: 450–452). Harnack jelentőségéről az alapítási folyamatban lásd Renn–Kant–Kolboske 2017: 8–14. Trischler 2017: 269–372.

⁷⁹ Harnack tudatosan kötötte össze a kutatóintézet-hálózat alapítását a Berlieni Egyetem jubileumával: „A Berlieni Egyetem jubileuma e tekintetben is jó alkalom a mulasztások pótlására, s egyúttal alapul szolgál a tudományos munka új fokozatának bevezetésére. A *Friedrich-Wilhelm-Egyetem* mellé fel kell sorakoznia a *Kaiser-Wilhelm-Intézet*nek!” (Harnack 1960: 454.) Az ünnepélyes jubileumi bejelentés után egyébként már három hónappal megtörtént a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft alakuló ülése, és már 1912-ben megkezdte a működését az első két kutatóintézet: Fritz Haber vezetésével a Fizikai Kémiai és Elektrokémiai Kutatóintézet, és a Kémiai Kutatóintézet Ernst Otto Beckmann igazgatásával (Renn–Kant–Kolboske 2017: 11).

⁸⁰ Bruch 2001: 67–68; Eichler 2012: 65; Paletschek 2002: 187, 190. Walter Ruegg egyenesen Harnackhoz köti annak a gyakorlatnak a kezdetét, hogy egy sematikus Humboldt-képet kifejezetten tudománypolitikai célokra használnak fel. „A Humboldthoz való ilyen folyamodás, amely egy aktuális problémamegoldás alibijeként szolgált, jogossá teszi, hogy »a Humboldt Egyetem mítoszáról« beszéljünk.” (Ruegg 1997: 156.) Ha Harnack egyes mondatait a kontextus nélkül nézzük, akkor azok kétségtelenül beilleszthetők lennének a legsematikusabb Humboldtot életető beszédbe: „A tudomány és az egyetemi oktatás mai szervezete *Wilhelm von Humboldt* gondolatainak és alapítélein alapul.” (Harnack 1960: 446–447.)

alkalmazása elfedi Harnack tettének valódi értelmét: ebben az esetben az intézményes cselekvésnek része volt egy korábbi, hasonló horderejű és értelmű vállalkozás felidézése.

Harnack ugyanis lényegi pontokon kapcsolódik a humboldti koncepció szellemiségéhez. A kutatóintézet-hálózat alapítása egyik fontos indokaként arra hivatkozik, hogy az ipar által szervezett kutatások korlátozott érdekeket szolgálnak, s ezért szükség van „a tiszta tudomány” állami támogatására. Az állam akkor jár a legjobban, ha hagyja, hogy a tudomány a maga logikája szerint működjön, s az majd meg fogja hozni a gazdasági hasznot is.⁸¹ A másik, nem kevésbé fontos kapcsolódási pont, hogy Harnack is a személyiség kitüntetett szerepét hangsúlyozza: „A kutatómunka irányát az intézetet vezető személyiségnek kell megszabnia, összefüggésben a tudomány menetével.”⁸² Harnack szerint a tudomány fő csapásiránya gyorsan változik, váratlanul új fontos kérdések kerülhetnek előtérbe, s ezeket a változásokat értően követni és azokra reagálni csak egy egészen kiváló tudós képes. Emiatt ő lesz a kutatóintézet egyetlen állandó tudós alkalmazottja, az összes többi kutató projektekre szerződik, részben az egyetemekről. A személyiség-központúság a tudományfejlődés dinamikájához igazodó, rugalmas teammunkával párosul, röviden ezt a szervezési módot nevezik Harnack-elvnek.⁸³ Figyelemre méltó a Harnack-elvben, hogy a humboldti személyiség-központúságot olyan, produktív módon fejleszti tovább, amely a modern természettudomány fejlődési jellegzetességeit is számításba veszi. Védettség az ipari érdekektől és a tudományos személyiség középpontba helyezése, mindezt állami keretek között – ezek Humboldt alaptörekvései is voltak. Harnack teljes joggal hivatkozott Humboldtra, s emlékeztette a tárgyaló felet, vagyis az államot arra, hogy egyszer már kötöttett egy ilyen típusú megállapodás. A két intézmény között persze jelentősek a különbségek, ám Harnackot épp az tette naggyá, hogy a megváltozott tudománypolitikai körülményeknek megfelelő intézmény létrehozását javasolta.⁸⁴

A negatív példa Heideggeré, akinek 1933-as politikai szerepvállalásában fontos szerepet játszott az a törekvése, hogy meg szeretne volna újítani a német egyetemi rendszert.⁸⁵ Humboldt teljesítményét akarta volna „megismételni”, s az állammal megállapodást kötni új típusú intézmények – legalább egy új, paradigmátikus jelentőségű egyetem és a leendő professzorok szellemi nevelését szolgáló

⁸¹ „[A] tiszta tudomány az ipar számára a legnagyobb szolgálatokat azáltal tette, hogy valóban új területeket nyitott meg.” (Harnack 1960: 452.) Harnack példaként az indigó szerkezetének fel-felidézését, továbbá Faraday és Hertz munkásságát említi.

⁸² Harnack 1960: 452.

⁸³ A „Harnack-Prinzip” jelentőségéről, későbbi fejlődéséről, ellentmondásairól lásd részletesen Laitko 2017: 137–142; Lüst 2017: 125–127; Trischler 2017: 270–272.

⁸⁴ Lásd még ehhez Lüst 2017: 270.

⁸⁵ E kérdést többek között a *Heidegger, Jaspers és a humboldti hagyomány* című írásomban vizsgálok: Schwendtner 2016: 120–142.

docensiskola – létrehozásáról.⁸⁶ „Feltételezve, hogy a szellemi erők elégségesek, két dolgot lehetne elősegíteni: újonnan felépíteni egyetlen egyetemet és azzal egyben egy docensiskolát is.”⁸⁷ Helyzetértékelése azonban végzetesen hibás volt, rektori tevékenysége és az egész programja kudarcba fulladt.⁸⁸

4. A német történelem és a német egyetem történetének kutatói a saját látásmódjuknak megfelelően számolnak be a Berliini Egyetem alapításáról, a porosz oktatási reformokról és az ehhez kötődő témákról. Az e területen folytatott viták nagyon is hozzájárulhatnak annak tisztázásához, hogy az egyes narratívák leegyszerűsítő sémákat alkalmaznak-e. A Humboldt-mítosz kapcsán lefolytatott viták e területen sok újat hoztak, jelentősen kibővítették az ismereteinket a Berliini Egyetem alapításáról, annak előzményeiről és a 19. századi német és külföldi egyetemekre gyakorolt hatásáról.⁸⁹

5. A filozófia- és szellemtörténeti megközelítések ismét más logika alapján működnek, a filozófiatörténészek elsősorban nem Humboldt reformtevékenységét, hanem írásait, szellemi horizontját kutatják. Ahhoz, hogy a mítosz-vád hiteles lehessen, az elemzőnek figyelembe kellene vennie a filozófiai szövegértelmezés logikáját. Így egy Humboldt-értelmezést tüzetes elemzés nélkül nem lehet megalapozottan a Humboldt-mítosz terjesztésével vádolni, ahogy például azt Palatschek tette Sprangerrel kapcsolatban, amikor több száz oldalas monográfiáit figyelmen kívül hagyva egyetlen rövid írásának néhány idézetével vélte alátámasztani a mítosz-vádat.⁹⁰

KITEKINTÉS

Összességében elmondható, hogy a mítosz fogalma alkalmatlannak tűnik arra, hogy világosságot teremtsünk a Humboldt-recepció sokágú történetében. Ha nem különböztetjük meg a recepció típusait, és differenciálás nélkül alkalmazzuk e fogalmat, akkor nem teszünk eleget a tárgyszerűség követelményeinek.

⁸⁶ Heidegger figyelemre méltó ismeretekkel rendelkezett a Berliini Egyetem alapításáról és Humboldt tevékenységéről, lásd a *Die deutsche Universität* című, 1934 augusztusában tartott előadását: Heidegger 2000: 285–307. Az is fontos adalék, hogy még a rektorsága alatt, 1933 novemberében Tübingenben a megjelent híradások szerint Humboldtot méltatta (Martin 1989: 178–180).

⁸⁷ Heidegger 2014: 118.

⁸⁸ Lád ehhez: Schwendtner 2016: 113–120.

⁸⁹ Kiemelném Tenorth munásságát, különösen az általa szerkesztett, a Berliini Egyetem történetét feldolgozó könyvsorozat első kötetét Tenorth [Hg.] 2012, és a nemrégiben kiadott tanulmánykötetét Tenorth 2018, Rüdiger vom Bruch írásait (Bruch 1999, 2001), továbbá Bernhard vom Brocke (Brocke 2001) és Peter Moraw (Moraw 2001) tanulmányait.

⁹⁰ Egészen másként járt el Tenorth, aki a jelentőségének megfelelően méltatta Spranger erőfeszítéseit. Szerinte ő volt az, aki „első ízben konfrontálódott Wilhelm von Humboldt képzésfilozófiájával, amelyet szisztematikus értelemben ő fedezett fel, azt Humboldt szétszórt szövegeiből rekonstruálva”. (Tenorth 2018: 25.)

A vitafelek a mítosz fogalmát is reflektálatlanul használják, s ez tovább növeli a zavart.

A Humboldt-mítosz körüli viták sajátja, hogy erősen a jelenkorra fókuszáltak, és ebből az is következik, hogy a vitafeleket sok esetben komoly indulatok és érdekek hajtják.⁹¹ A mítosz fogalom homályossága, továbbá a Humboldt-recepció különböző típusainak összemosása módot adott a vitában arra, hogy a mítosz-tézis képviselői átfogóan bélyegezzék meg azokat a kísérleteket, melyek az egyetemről folytatott kortárs vitákban a humboldti tradícióra hivatkoznak – függetlenül attól, hogy tárgyyszerűséget nélkülöző lózungokról vagy megalapozott, gondolati igényességgel megfogalmazott álláspontokról volt-e szó. A Humboldt-mítosz ilyen emlegetése lehetővé teszi a tárgyi viták megkerülését az egyetemek átalakítását kísérő diskurzusokban és a humboldti elvek mellett kiálló, a menedzserszemlélet ellen fellépő álláspontok diszkvalifikálását.

Az európai egyetemek technokrata átalakítása már a múlt század 80-as éveiben komolyan felmerült, elsősorban Nagy-Britanniában.⁹² Ennyiben a Humboldt-mítosz vitája az európai egyetem átalakításával kapcsolatos konfliktusok – időben és térben is jóval kiterjedtebb – kontextusába illeszkedik. Az egyetemek technokrata átalakítását vezérlő elképzeléseket hamar elnevezték menedzserszermusnak.⁹³ Maga a bolognai folyamat is csak része az egyetemek menedzserszemlélemű átalakítási folyamatának.⁹⁴ Már a múlt század utolsó évtizedeiben világosan körvonalazódtak az átalakítási tervek fő jellemzői, s ezek lényegre törő kritikái is napvilágot láttak.⁹⁵ Nem tekinthetjük meglepőnek, hogy a menedzserszermus fő jellegzetességei diametrális ellentétben állnak a humboldti egyetemkoncepcióval.

A menedzserszermus a felsőoktatásban azt jelenti, hogy az egyetemet menedzserek irányítják, akik azt vállalatként fogják föl és üzemeltetik.⁹⁶ Az egyetem szolgáltatást nyújt: a hallgató mint valamiféle üres tárolóedény érkezik az egyetemre, melyet ott tudással töltenek meg. Kováts Gergely fordulatával élve: „Az oktató immár nem a hallgatóval, hanem a hallgatón dolgozik.”⁹⁷ Az egye-

⁹¹ A Humboldt-mítosz körüli viták is tipikusan a mai helyzet taglalásába torkollanak (Ash 1999: 7; Bruch 1999: 30, 40; Jarausch 1999: 65; Lundgreen 1999: 145; Schwinges 2001: 2; Tenorth 2018: 33). A legfőbb érv nyilvánvalóan a megváltozott hallgatói létszámokra vonatkozik, Tenorth arra hívja fel a figyelmet, hogy ezt a problémát már az 1920-as években jelezték (Tenorth 2018: 30).

⁹² Lásd ezzel kapcsolatban Kováts Gergely informatív cikkét: Kováts 2011.

⁹³ A menedzserszermus fogalma persze nem csak az egyetemi világra vonatkozik: „A »menedzserszermus«, mondjuk egyszerűen, a menedzserek ideológiája. Összefoglalóan: ahogyan a menedzserek – akik önmagukat így definiálják, vagy akiket a környezetük annak tart, nevez – meghatározzák magukat. A menedzserszermus ebben az értelemben a (vállalati) kultúra része; azoknak az identifikációja, akik a vállalati hierarchia élén állnak.” (Kozma 2011: 466.)

⁹⁴ Krijnen 2011: 25–30.

⁹⁵ Magyarországon is megjelentek az egyetemi és akadémiai menedzserszermus bírálati, kiemelném ezek közül Fehér Márta, Kováts Gergely, Kozma Tamás, Pléh Csaba és Ropolyi László írásait. (Fehér 1997, 2002; Kováts 2011; Kozma 2011; Pléh 2015; Ropolyi 2018.)

⁹⁶ Trowler 2010: 198–201.

⁹⁷ Kováts 2011: 489.

temet a vállalatiirányítás módszereivel vezetik,⁹⁸ kulcsszerepet kap a minőségbiztosítás,⁹⁹ az eszközelvű szemléletmód, a tudás birtokolható, eladható és menedzselhető,¹⁰⁰ a személyesség háttérbe szorul, az eladhatóság,¹⁰¹ az eredményesség, a siker a döntő,¹⁰² ennek indikátorai vannak,¹⁰³ melyeket folyamatosan monitorozni, ellenőrizni kell.¹⁰⁴ Az egyetemi oktató úgy illeszkedhet jól ebbe a vállalati „kultúrába”, ha az indikátorok teljesítését tekinti elsődleges céljának,¹⁰⁵ s háttérbe szorítja az önmagáért való tudás keresésének éthoszáát.¹⁰⁶ Az oktatói és kutatói szerep – a minőségbiztosítási követelményeknek való megfelelés következtében – szétválík.¹⁰⁷

Az egyetemi menedzserizmus ideológiai természetű, hegemon módon kívánja gyakorolni a hatalmat, minden egyéb szempontot háttérbe szorít.¹⁰⁸ A létrejövő hatalmi struktúrát hármasspirálként (*triple helix*) is ábrázolják, ahol az egyetemet az ipar és a kormányzati bürokrácia karjai veszik körbe; sok esetben ezt mint követendő modellt ajánlják.¹⁰⁹ A humboldti modell viszont éle-

⁹⁸ Terry Eagleton *A haldokló egyetem* című szellemes írásában így ír erről: „[...] bizánci jellegű bürokrácia párosul kuliként robotoló tanársegédekkel, az alkancellár meg úgy viselkedik, mintha legalábbis a General Motorst irányítaná. A professzorok immár szenior menedzserek, s másról sem hallani, mint auditálásról meg számvitelről.” (Eagleton 2015: 121.) Eagleton azért mondott le az oxfordi katedrájáról, mert elege lett az egyetem menedzserszemléletű átalakításából: „Pár éve viszont épp azért mondtam le tanszékvezetői állásomról az Oxfordi Egyetemen (ami legalább olyan ritka esemény, mint egy földrengés Edinburgh-ban), mert megértettem, hogy azt várják tőlem, bizonyos tekintetben ne tudósként, hanem egy vezérigazgató módjára viselkedjem.” (Eagleton 2015: 120.)

⁹⁹ „Az oktatásügyi szolgáltatásnak ugyanúgy egyenletes minőségűnek kell maradnia, mint minden más szolgáltatásnak. Ezt az egyenletes minőséget kívánatos különböző eljárásokkal folyamatosan ellenőrizni és a színvonalát állandósítani.” (Kozma 2011: 467–468.)

¹⁰⁰ Kováts 2011: 488–489.

¹⁰¹ Ropolyi 2018.

¹⁰² „Ezáltal az egyetem elveszíti integritását, valamint a párbeszédre való képességét, mert többé nem a párbeszédben, hanem a sikerben, a tranzakciókban lesz érdekelt.” Kováts 2011: 488.

¹⁰³ „[A] mutatókra koncentráció elveszíti az integratív személyeket, azokat, akik tisztán a tudásra törekszenek, azokat, akik kiváló tanárok és így tovább.” (Pléh 2015: 72.)

¹⁰⁴ „Az egyetem e szemléletből nézve nem oktat és kutat, hanem szolgáltatásokat nyújt (»deliver a service«), a tantárgy és a képzési program terméké válik, amelyet termékfejlesztési ciklusban állítanak elő” (Kováts 2011: 489).

¹⁰⁵ E rendszerben a publikálás elsődleges célja az indikátorok javítása, nem pedig a tudományos mondanivaló közlése (Krijnen 2011: 30).

¹⁰⁶ Krijnen 2011: 35–51.

¹⁰⁷ Kováts 2011: 491–492.

¹⁰⁸ Kováts Gergely kitűnő összegzésében: „A menedzserizmus a menedzsment felhatalmazását magától értetődő, szükséges és elkerülhetetlen folyamatként ábrázolja. A szükségesség, a kényszer hangoztatásával ennek vitathatóságát, alternatív megközelítések felmerülését gátolja. Emellett azonban a menedzserizmus a vezetést alapvetően technikai, apolitikus tevékenységként ábrázolja. A tudományosság álarcát öltve elfedi, hogy a menedzsment egyben hatalmi és politikai tevékenység is, hiszen általuk értékrendek, meggyőződések és hatalmi helyzetek (re)produkálódnak. [...] A menedzserista ideológia emellett hegemon természetű, azaz korlátozza a menedzserizmustól eltérő szemléletmódok kialakulását, fennmaradását és érvényesülését” (Kováts 2011: 488).

¹⁰⁹ Etkowitz–Leydesdorff (eds) 1997.

sen szembenáll ezzel a szerveződési móddal. Humboldt javaslata az volt, hogy az egyetemet az állam (kormányzat) védje meg az ipari, gazdasági befolyástól – éppen annak érdekében, hogy az egyetem a lehető leghasznosabb legyen az állam és a gazdaság számára. A menedzserizmus térnyerése az elmúlt évtizedekben radikálisan változtatta meg az egyetemek és a tudományok világát,¹¹⁰ s e folyamat még távolról sem ért véget. A bolognai folyamatot ezen átalakulás egyik fontos állomásaként tekinthetjük, de korántsem a befejező lépésnek.¹¹¹ E folyamatok (az ipari, gazdasági érdekek benyomulása az egyetemre, az öncélként művelt tudomány gyakorlatának kiszorítása, a kutatás és oktatás egységének felbontása, az oktatói, tudósi személyiség szerepének visszaszorítása, a gazdaságosság mérceinek előtérbe helyezése az igazság kutatásának elveivel szemben) együttesen ugyanakkor a humboldti elvek teljes tagadását jelentik.

A Humboldt-mítosz körüli vita jelentőségét ebben a kontextusban tudjuk csak igazán felmérni. A mítosz-tézis hívei a humboldti eszmék áthagyományozását és továbbélését szelektív és szimplifikáló módon ideológiaként állítják be.¹¹² E tágabb, történeti perspektívából szemlélve belátható, hogy mennyire álságos ez a beállítás. A humboldti elvek ugyanis elsősorban a menedzserizmus útjában állnak, amely voltaképpen ideológiai természetű. Az ütközés így valójában egy technokrata ideológia és az egyetem idealista filozófiai felfogása között következett és következik be, vagyis egy hatalmi gondolkodásmód ütközik egy olyan egyetemszervezési modellel, amely nem uralni és beszabályozni akarja az egyetemi polgárok munkáját, hanem a résztvevők szabad öntevékenységet¹¹³ és a tudományos közösség – az igazság felderítése iránt elkötelezett – kutatási tevékenységét veszi kiindulóponttúl, s amely ebből következően nem ideológiai természetű.¹¹⁴ A mítosz-vád időzítése arra utal, hogy tágabb egyetempolitikai

¹¹⁰ A menedzserizmus által átalakított tudományt John Ziman posztakadémikus tudománynak nevezte el (Ziman 1996; Fehér 1997, 2002). Ziman arra a folyamatra hívta fel a figyelmet, hogy a tudomány önmagáért való finanszírozásából egyre inkább visszavonul az állam, s helyébe olyan gazdasági szereplők lépnek, melyek a saját érdekeik mentén finanszírozzák és irányítják a tudományt. Ziman a tudományos éthosz mertoni elveivel (közösségiség, univerzalizmus, érdekmentesség, eredetiség, szkepticizmus) állítja szembe a posztakadémikus tudományt szervező elveket: partikularizmus és titkosítás, a lokális szempontok érvényesítése, érdekvezéreltség, a vizsgálandó problémák külső kiválasztása, a szakértői mindenhatóság (Ziman 1996: 71–75; Fehér 1997: 821).

¹¹¹ A bolognai átalakítás magyar verziójáról lásd *Felsőoktatási deform* című vitacikkemet: Schwendtner 2004.

¹¹² A közhelyesedés és ideologizálás csak egy mellékszálak tekinthető e komplex áthagyományozási folyamatban, melynek tartalmát sokkal inkább az egyetemről való filozófiai gondolkodás és az éppen működő egyetemi rendszerek kritikája jelenti.

¹¹³ Az öntevékenység (Selbsttätigkeit) a humboldti modell és a mögötte álló német idealista filozófia kulcsfogalma (Schelsky 1963: 81–82).

¹¹⁴ Ideológiának olyan szellemi konstrukciót tekintek, amely valamely partikuláris érdeket hatalmi módon kíván érvényesíteni. Nem vitatom, hogy a humboldti felfogást is fel lehet így használni, de egy ilyen használat e gondolatok eredeti értelmét meghamisítja, mivel azok univerzális jellegűek, s elkötelezett individuumok szabad tevékenységét feltételezik, vagyis nem uralmi beállítottságúak.

folymatoknak, elsősorban a bolognai átalakításnak volt szerepe a vita kirobbanásában. A mítosz-tézis hangoztatása ebben az egyetempolitikai küzdelemben – a vitában részt vevő történészek szándékaitól függetlenül – úgy gyengíti a menedzserizmus humboldti elveken alapuló kritikáját, hogy a humboldti pozíció természetét hamis módon a menedzserizmushoz hasonló ideológiának állítja be.

FORRÁSOK

- Fichte, Johann Gottlieb 1960: Deduzierter Plan einer zu Berlin zu errichtenden Höhern Lehranstalt, die in gehöriger Verbindung mit einer Akademie der Wissenschaften stehe. In: Theunissen, Michael – Müller-Lauter, Wolfgang – Weischedel, Wilhelm (Hgg.): *Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin, 30–105.
- Harnack, Adolf von 1960: Denkschrift zur Begründung von Forschungsinstituten 21.11.1909. In: Theunissen, Michael – Müller-Lauter, Wolfgang – Weischedel, Wilhelm (Hgg.): *Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin, 446–456.
- Heidegger, Martin 2000: *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges. 1910–1976*. (Hg. Heidegger, Hermann.) Frankfurt am Main.
- Heidegger, Martin 2014: *Überlegungen II–VI. (Schwarze Hefte 1931–1938)* (Hg. Trawny, Peter.) Frankfurt am Main.
- Humboldt, Wilhelm von 1909: *Briefe an einer Freundin II*. Leipzig.
- Humboldt, Wilhelm von 1985: *Válogatott írásai*. (Szerk. Telegdi Zsigmond) Budapest.
- Jaspers, Karl 1993: Thesen zur Frage der Hochschulerneuerung. In: Wisser, Richard – Ehrlich, Leonard H. (Hgg.): *Karl Jaspers. Philosoph among Philosophers / Philosoph unter Philosophen*. Würzburg, 293–311.
- Jaspers, Karl 2016: *Schriften zur Universitätsidee*. (Hrsg. Immel, Oliver von). Basel. Részletek magyarul: Uő 1990: „Az egyetem eszméje”. In: Csejtei Dezső – Dékány András – Simon Ferenc (szerk.): *Ész élet egzisztencia. Egyetem, nevelés, értelmiségi út*. Szeged, 177–273.
- Kant, Immanuel 1964: Der Streit der Fakultäten. In: *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik 1. Werke 9*. Darmstadt, 267–393. Magyarul: Uő 1997: *Történetfilozófiai írások*. (Szerk. Mesterházi Miklós) Szeged, 335–455.
- Schelling, Wilhelm J. 1990: *Vorlesungen über die Methode (Lehrart) des akademischen Studiums*. Hamburg. Magyarul: Uő 1985: Előadások az akadémiai stúdiumok módszeréről. *Magyar Filozófiai Szemle* (29.) 5–6. 813–907.
- Schleiermacher, Friedrich 1960: Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschen Sinn. In: Weischedel, W. (Hg.): *Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin, 106–192.

- Schleiermacher, Friedrich 2001: Alkalmi gondolatok a német módra elképzelt egyetemekről. In: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 197–214.
- Spranger, Eduard 1909: *Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee*. Berlin.
- Spranger, Eduard 1919: Einleitung. In: Spranger, Eduard (Hg.): *Über das Wesen der Universität*. Leipzig, VII–XLI.
- Spranger, Eduard 1960: *Wilhelm von Humboldt und die Reform des Bildungswesens*. Tübingen.
- WHW 1: Humboldt, Wilhelm von: *Schriften zur Anthropologie und Geschichte. Werke in fünf Bänden I.* (Hrsg. Flitner, Andreas – Giel, Klaus) Darmstadt, 2010.
- WHW 2: Humboldt, Wilhelm von: *Schriften zur Altertumskunde und Ästhetik. Die Vasken. Werke in fünf Bänden II.* (Hrsg. Flitner, Andreas – Giel, Klaus) Darmstadt, 2010.
- WHW 4: Humboldt, Wilhelm von: *Schriften zur Politik und zum Bildungswesen. Werke in fünf Bänden IV.* (Hrsg. Flitner, Andreas – Giel, Klaus) Darmstadt, 2010.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ash, Mitchell G. (ed.) 1997: *German Universities – Past and Future. Crisis or Renewal?* Providence.
- Ash, Mitchell G. (Hg.) 1999: *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*. Wien.
- Ash, Mitchell G. 1999: Mythos Humboldt gestern und heute. In: Ash, Mitchell G. (Hg.): *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*. Wien, 7–27.
- Ballauff, Theodor 1966: *Philosophische Begründungen der Pädagogik. Die Frage nach Ursprung und Maß der Bildung*. Berlin.
- Békés Vera 2001: A kutatóegyetem prototípusa: a XVII. századi Göttingeni Egyetem. In: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 73–94.
- Brocke, Bernhard vom 2001: Die Entstehung der deutschen Forschungsuniversität, ihre Blüte und Krise um 1900. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel, 367–401.
- Bruch, Rüdiger vom 1999: Langsamer Abschied von Humboldt? Etappen deutscher Universitätsgeschichte 1810–1945. In: Ash, Mitchell G. (Hg.): *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*. Wien, 29–57.
- Bruch, Rüdiger vom 2001: Die Gründung der Berliner Universität. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel, 53–73.
- Casper, Gerhard 1998: Die Wiedererfindung der Universität. In: *Glanzlichter der Wissenschaft – ein Almanach*. Stuttgart, 31–54.
- Eagleton, Terry 2015: A haldokló egyetem. *BUKSZ* (27.) 1–2. 120–123.

- Eichler, Martin 2012: Die Wahrheit des Mythos Humboldt. *Historische Zeitschrift* (294.) 1. 59–78.
- Eigen, Manfred 1988: Die deutsche Universität – Vielfalt der Formen, Einfalt der Reformen. In: Eigen, Manfred et al.: *Idee der Universität. Versuch einer Standortbestimmung*. Berlin, 73–112.
- Etzkowitz, Henry – Leydesdorff, Loet (eds) 1997: *Universities and the Global Knowledge Economy. The Triple Helix of University – Industry – Government Relations*. London–Washington.
- Fehér M., István 2007: *Schelling – Humboldt. Idealismus und Universität. Mit Ausblicken auf Heidegger und die Hermeneutik*. Frankfurt am Main.
- Fehér Márta 1997: A posztakadémikus tudományig és tovább. (Interjú Percz Lászlóval.) *Magyar Tudomány* (ú. f. 42.) 7. 819–828.
- Fehér Márta 2002: Tudományról és tudományfilozófiáról az ezredfordulón. *Magyar Tudomány* (ú. f. 48.) 3. 297–305.
- Fisch, Stefan 2015: *Geschichte der europäischen Universität. Von Bologna nach Bologna*. München.
- Habermas, Jürgen 1988: Die Idee der Universität – Lernprozesse. In: Eigen, Manfred et al.: *Idee der Universität. Versuch einer Standortbestimmung*. Berlin, 139–173.
- Jarusch, Konrad 1999: Humboldt Syndrom: Die westdeutschen Universitäten 1945–1989 – Ein akademischer Sonderweg? In: Ash, Mitchell G. (Hg.): *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten*. Wien, 58–79.
- Jeismann, Karl-Ernst 1996: *Das preußische Gymnasium in Staat und Gesellschaft Band 1: Die Entstehung des Gymnasiums als Schule des Staates und der Gebildeten 1787–1817*. Stuttgart.
- Konrad, Franz-Michael 2010: *Wilhelm von Humboldt*. Bern.
- Kováts Gergely 2011: Menedzserizmuskritika az angol felsőoktatásban. *Educatio* (20.) 4. 482–497.
- Kozma Tamás 2011: „Egyetemvállalat” és menedzserizmus. *Educatio* (20.) 4. 461–471.
- Krijnen, Christian 2011: Die Idee der Universität und ihre Aktualität. In: Krijnen, Christian – Lorenz, Chris – Umlauf, Joachim (Hgg.): *Wahrheit oder Gewinn? Über die Ökonomisierung von Universität und Wissenschaft*. Würzburg, 25–51.
- Laitko, Hubert 2017: Das Harnack-Prinzip als institutionelles Markenzeichen: Faktisches und Symbolisches. In: Hoffmann, Dieter – Kolboske, Birgit – Renn, Jürgen (Hgg.): *„Dem Anwenden muss das Erkennen vorausgehen”. Auf dem Weg zu einer Geschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin, 135–194.
- Langewiesche, Dieter 2010: Die 'Humboldtsche Universität' als nationaler Mythos. Zum Selbstbild der deutschen Universität im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. *Historische Zeitschrift* (290.) 1. 53–91.
- Lichtenstein, Ernst 1970: *Der Ursprung der Pädagogik im griechischen Denken*. Hannover.
- Lohbeck, Lucas 2005: *Das höhere Schulwesen in Preußen im 19. Jahrhundert*. Marburg.
- Lüst, Reimar 2017: Der Antriebsmotor der Max-Planck-Gesellschaft: Das Harnack-Prinzip und die Wissenschaftlicher Mitarbeiter. In: Hoffmann, Dieter – Kolboske, Birgit – Renn, Jürgen (Hgg.): *„Dem Anwenden muss das Erkennen vorausgehen”. Auf dem Weg zu einer Geschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin, 5–120.

- Martin, Bernd 1989: Martin Heidegger und der Nationalsozialismus – der historische Rahmen. In: Martin, Bernd (Hg.): *Martin Heidegger und das 'Dritte Reich': ein Kompendium*. Darmstadt, 14–50.
- Menze, Clemens 1965: *Wilhelm von Humboldts Lehre und Bild vom Menschen*. Ratingen bei Düsseldorf.
- Menze, Clemens 1975: *Die Bildungsreform Wilhelm von Humboldts*. Hannover.
- Moraw, Peter 2001: Universitäten, Gelehrte und Gelehrsamkeit in Deutschland vor und um 1800. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel.
- Nipperdey, Thomas 1984: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München.
- Nipperdey, Thomas 1986: Preußen und die Universität. In: Nipperdey, Thomas: *Nachdenken über die deutsche Geschichte*. München, 140–155.
- Oelkers, Jürgen 2012: „Ist Bildung der Kern des Humanismus?“ Előadás az Universität Zürich rendezésében. <https://www.ife.uzh.ch/dam/jcr:00000000-4a53-efcc-ffff-ffffc993133e/ZuerichHumanismus.pdf> – utolsó letöltés: 2012. március 15.
- Paletschek, Sylvia 2001: Verbreitete sich ein 'Humboldt'sches Modell' an den deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert? In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel, 75–104.
- Paletschek, Sylvia 2002: Die Erfindung der Humboldtschen Universität. Die Konstruktion der deutschen Universitätsidee in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. *Historische Anthropologie* (10.) 2. 183–205.
- Pléh Csaba 2015: A tudománypolitika és a menedzserek. *Századvég* (ú. f. 77.) 3. 61–76.
- Renn, Jürgen – Kant, Horst – Kolboske, Birgit 2017: Stationen der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft. In: Hoffmann, Dieter – Kolboske, Birgit – Renn, Jürgen (Hgg.): *„Dem Anwenden muss das Erkennen vorausgehen“. Auf dem Weg zu einer Geschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin, 5–120.
- Ringer, Fritz K. 1969: *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933*. Cambridge, MA.
- Ropolyi László 2018: „... ahol áru és árulás van ...”. In: Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): *A szellem korrumpálása? A VII. Kolozsvári Alkalmazott Etikai Konferencia előadásai 2018. február 24.* Kolozsvár, 51–70.
- Rüegg, Walter 1997: Der Mythos der Humboldtschen Universität. In: Krieg, Matthias – Rose, Martin (Hgg): *Universitas in theologia – theologia in universitate. Festschrift für Hans Heinrich Schmid zum 60. Geburtstag*. Zürich, 155–174.
- Schelsky, Helmut 1963: *Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen*. Hamburg.
- Schwendtner Tibor 2004: Felsőoktatási deform. *Népszabadság* 2004. február 18. 12.
- Schwendtner Tibor 2016: *Heidegger és a nemzetiszocializmus. Tanulmányok*. Budapest.
- Schwendtner Tibor 2017: Filozófusok és hivatalnokok. Megjegyzések a Berlieni Egyetem alapításához. *Magyar Pedagógia* (117.) 4. 381–397.
- Schwendtner Tibor 2018: Humboldt közoktatási reformjai emberképének fényében. In: Sárkány Péter – Schwendtner Tibor (szerk.): *A filozófia szerepe a neveléstudományban*. Eger, 63–83.

- Schwinges, Rainer C. (Hg.) 2001: *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel.
- Schwinges, Rainer C. 2001: Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells. Eine Einführung. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel, 1–13.
- Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.) 2012: *Geschichte der Universität Unter den Linden. Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810–1918*. Berlin.
- Tenorth, Heinz-Elmar 2012: Eine Universität zu Berlin, Vorgeschichte und Einrichtung. In: Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.): *Geschichte der Universität Unter den Linden. Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810–1918*. Berlin, 3–75.
- Tenorth, Heinz-Elmar 2012b: Verfassung und Ordnung der Universität. In: Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.): *Geschichte der Universität Unter den Linden. Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810–1918*. Berlin, 77–130.
- Tenorth, Heinz-Elmar 2018: *Wilhelm von Humboldt. Bildungspolitik und Universitätsreform*. Paderborn.
- Treß, Werner 2012: Professoren – Der Lehrkörper und seine Praxis zwischen Wissenschaft, Politik und Gesellschaft. In: Tenorth, Heinz-Elmar (Hg.): *Geschichte der Universität Unter den Linden. Gründung und Blütezeit der Universität zu Berlin 1810–1918*. Berlin, 131–207.
- Trischler, Helmuth 2017: Harnacks „Großbetrieb der Wissenschaft“ in der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft. In: Hoffmann, Dieter – Kolboske, Birgit – Renn, Jürgen (Hgg.): „Dem Anwenden muss das Erkennen vorausgehen“. *Auf dem Weg zu einer Geschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*. Berlin, 269–286.
- Trowler, Paul 2010: UK Higher Education: Captured by New Managerialist Ideology? In: Meek, V. Lynn et al. (eds): *The Changing Dynamics of Higher Education Middle Management*. Dordrecht, 197–212.
- Walther, Helmuth G. 2001: Reform vor der Reform. Die Erfahrungen Wilhelm von Humboldts in Jena 1794 bis 1797. In: Schwinges, Rainer C. (Hg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells*. Basel, 33–52.
- Wehler, Hans-Urlich 1989: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700–1815*. München.
- Winkler, Heinrich August 2005: *Németország története a modern korban*. I. Budapest.
- Wittrock, Björn 1993: The Modern University: The Three Transformations. In: Rothblatt, Sheldon – Wittrock, Björn (eds): *The European and American University since 1800. Historical and Sociological Essays*. Cambridge, 303–362.
- Ziman, John 1996: 'Post-academic Science': Constructing Knowledge with Networks and Norms. *Science Studies* (9.) 1. 67–80.

Erdélyi Mátyás

A Keleti Kereskedelmi Akadémia és az orientalisták: a tudomány, a gazdaság és a politika interakciója*

A Habsburg Monarchia nem tekinthető klasszikus gyarmattartó birodalomnak, de ez nem akadályozta meg az osztrák–magyar politikai elitet abban, hogy nagyhatalmi ambíciókat dédelgessen és gyarmati politikát folytasson.¹ Bár Edward Said meghatározó műve, az *Orientalizmus* nem foglalkozik a közép- és kelet-európai birodalmakkal, egyértelmű, hogy ez a térség sem volt mentes a saidi értelemben vett orientalizmustól. Said módszertani kiindulópontja azonban lényegesen eltér attól, amit jelen dolgozatban követni fogok. Amikor ugyanis Said „orientalizmusról” beszél, akkor a nyugati politikusok, tudósok, művészek által a „Keletről” (utaljon az akármilyen területre vagy kultúrára) alkotott képről és egy ehhez szorosan köthető funkcióról van szó. Az iszlám civilizáció vizsgálata a nyugati ember számára szerinte nem az iszlám megismerését, hanem saját identitásának és felsőbbrendűségének megalapozását szolgálta.² Ahhoz, hogy a közép-európai orientalizmust vizsgálni tudjunk, Johannes Feichtinger szerint hangsúlyeltolódásra van szükség, és a Kelet reprezentációjának vizsgálata helyett az orientalista diskurzus eltérő funkcióira kell hangsúlyt fektetnünk. A lényeges kérdés tehát inkább az, hogy a Kelet melyik reprezentációját használják Közép-Európában, és miért azt, valamint hogy kik, milyen célból és milyen kontextusban hozzák létre és használják a Kelet reprezentációit.³ A Kelet reprezentációi sokfélék, és függenek a betöltött funkciótól, valamint a politikai, gazdasági és kulturális környezetüktől. Ennek figyelembevételével jelen dolgozatban nem a Keletnek a Keleti Kereskedelmi Akadémia oktatói által megalkotott képéről fogok írni, hanem arról az erőterrről, amelyben esetünkben az akadémia érvényesülést keresett.

A klasszikus orientalizmus tézis lényeges eleme tudomány és politika aszimmetrikus viszonyának feltételezése. A tudomány, jelen esetben a Kelettel kapcsolatos tudástermelés, Said szerint egy konkrét ideológiai célnak volt alárendelve: meg kellett alapoznia a nyugati kultúra és civilizáció felsőbbrendűségének és ontológiai különállóságának elképzelését a keleti kultúrához és társadalmakhoz

* E tanulmány a *Tudás, tájkép, nemzet és birodalom* című, 128978 számú NKFI-kutatás keretében készült.

¹ Romsics 2002.

² Said 2000.

³ Feichtinger 2014: 32–33; Richardson 1990: 19.

képest. Mindez előfeltétele volt a nyugati civilizációs misszió jogosultságának és megvalósíthatóságának.

Az orientalizmus közép-európai változatai is szorosan kapcsolódnak a politikai hatalomhoz és ideológiához, azonban a politikai hatalom befolyása nem minden esetben ennyire átütő. Feichtinger a „k.u.k. orientalizmust” funkció szerint három csoportba osztja: megkülönbözteti az identitásépítő orientalizmust, a civilizációs missziót támogató orientalizmust és a participatív-tudományos orientalizmust.⁴ Az első két esetben a politikai hatalom és ideológia meghatározó marad, ahogy például Andre Gingrich „frontier orientalism” („határ-orientalizmus”) tézise mindezt az osztrák identitást illetően leírja.⁵ Magyar vonatkozásban a turkológia és a magyar nyelv eredetének vizsgálata tartozik a politikai ideológia által jobban befolyásolt identitásépítő diskurzushoz.⁶

Jelen dolgozatban a participatív-tudományos orientalizmus esetét fogom vizsgálni a Keleti Kereskedelmi Akadémia példáján keresztül. A diskurzus legfontosabb osztrák képviselői Eduard Glaser (1855–1908) és Alois Musil (1868–1944), akik a Said-féle klasszikus orientalizmustól több lényeges ponton is eltértek.⁷ Az általuk is képviselt orientalizmus egy empirikus tudomány, amely a Keletet előítéletek nélkül vizsgálja, és nem a Nyugat alsóbbrendű ellenpontjaként tekint rá, hanem olyan objektumként, amelynek részt vevő, tehát közvetlen és személyes vizsgálata önmagában is értéket képvisel a kutató számára. Ez a kutatás továbbá új tudás létrehozására irányul.⁸ Ennek fényében nyilvánvaló lesz, hogy Kőrösi Csoma Sándor, Hunfalvy Pál vagy Vámbéry Ármin kutatásai lényegesen eltérnek Kúnos Ignác vagy Germanus Gyula munkáitól, hiszen utóbbiak esetében a turkológiai kutatások nem vizsgálták a magyar eredet kérdését, hanem önmagában a Kelettel kapcsolatos tudás felhalmozására irányultak. A továbbiakban azonban látni fogjuk, hogy a participatív-tudományos orientalizmus sem mentes a Said által leírt elemektől, így például Kúnos is megfogalmaz negatív kulturális sztereotípiákat a „keleti emberrel” kapcsolatban. Politika és tudomány kapcsolatában azonban fontos tapasztalat a Keleti Kereskedelmi Akadémia esetében, hogy a politikai-gazdasági célokot és ideológiát (a balkáni gazdasági terjeszkedés gondolata) a KKA tanárai saját tudományos ambícióik és társadalmi helyzetük megerősítésére használták. A tudományos logika itt tehát megőrizte autonómiáját a politikai nyomással szemben, és a politikai ideológiát eszközként saját hasznára fordította. Erre példa a Keleti Múzeum felállítása és a keleti nyelvek művelése a KKA berkein belül, aminek köszönhetően az intézet nemcsak a gazdasági imperializmus gyakorlati elősegítője és eszköze (ahogy a politikai elit

⁴ Feichtinger 2014: 37.

⁵ Gingrich 2013.

⁶ Ablonczy 2016: 21–86; Gerelyes 2014; Köves 2013.

⁷ Gingrich 2006; Johler–Marchetti–Scheer (eds) 2010: 169–190, 207–231, 233–254; Reynolds-Cordileone 2015.

⁸ Feichtinger 2014: 59.

narratívájában megjelenik), hanem a korszak végére önálló tudományos műhelylyé is válik.

A KELETI AKADÉMIA ELMÉLET ÉS GYAKORLAT HATÁRMEZSGYÉJÉN

A Keleti Kereskedelmi Akadémia története a Nagy Háború idejéig kétségtelenül egy sikertörténet.⁹ A Budapesti Kereskedelmi Akadémia (BKA) keretein belül Keleti Kereskedelmi Tanfolyamként megalapított intézmény erős politikai támogatásának köszönhetően töretlen fejlődést mutatott 1920-as megszűnéséig. A tanfolyamot 1891-ben egy speciális kiegészítő kurzusként alapította a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM), azzal a céllal, hogy a kereskedelmi pályára készülőknek alkalmat biztosítson, hogy „a Kelet főbb nyelveivel, továbbá kereskedelmi, néprajzi és egyéb viszonyaival megismerkedjenek”.¹⁰ Ez a célkitűzés a későbbiekben sem változott, az utolsó érvényben lévő szervezeti szabályzat is a gyakorlati irányú nevelést hangsúlyozta.¹¹ A Keleti Kereskedelmi Tanfolyam (ahogy a teljes kereskedelmi szakoktatási piac is) a Kereskedelemügyi Minisztérium és a VKM közös fenntartású intézménye: már az első költségvetést is megosztva finanszírozta a két minisztérium, a Kereskedelemügyi Minisztérium saját részről 3000 forinttal egészítette ki az akkor mindössze 6984 forintos költségvetést.¹² A későbbiekben a KKA működését alapvetően a VKM mint fenntartó határozta meg, azonban a Kereskedelemügyi Minisztérium is aktívan részt vett az intézet életében, többek között a végzett hallgatóknak kiírt utazási ösztöndíjak révén, valamint a keleti gyűjtemény és könyvtár finanszírozásán keresztül. A KKA elit intézménynek számított a kereskedelmi szakoktatási piacon,¹³ kis létszámú, mindössze 45 fős osztályokat indítottak az első évfolyamban. 1891 és 1919 között összesen 865 rendes hallgató iratkozott be az első évfolyamba, és 658 rendes hallgató a másodikba.¹⁴

Az 1891-es szervezeti szabályzat hosszú távon meghatározta az intézmény profilját. A tanfolyam és az 1899-es átszervezés után az akadémia is kétéves képzést nyújtott, a jelentkezés feltétele a középiskolai vagy felső kereskedelmi iskolai érettségi volt; a sokszoros túljelentkezés miatt néhány kivétellel csak jeles vagy jó rendű érettségizetteket vettek fel. A tanterv meghatározó részét a nyelvoktatás töltötte ki. Kezdetben két keleti nyelvet választhattak a hallgatók (a román, szerb, török, görög nyelv közül), amelyet később kiegészítettek két választható nyugati nyelvvél (a német, francia, olasz, angol, spanyol nyelv közül lehetett választani). A nyelveken kívül olyan, a „Kelettel” kapcsolatos közgazdasági, jogi

⁹ Szögi 2007.

¹⁰ *Kereskedelmi Közlemények* 1891. július 12. (26. szám) 1.

¹¹ BCEL 2b 11. ikt. nélkül.

¹² Rakovszky 1893: 28, 75.

¹³ Az egyik „híres” diák, Rákosi Mátyás visszaemlékezése: Rákosi 2002: I. 62–66.

¹⁴ Szögi–Zsidi (szerk.) 2007: 169–170.

és kereskedelmi szaktárgyakat tanítottak, mint a vámtechnika, „A Balkán államok gazdasági földrajza”, „A keleti népek gazdasági és kereskedelmi története”, „Vasúti és hajózási közlekedés”, „Külkereskedelmi ismeretek”, valamint „Nemzetközi jog és konzuli ügy”.¹⁵ Az intézet tanterve, ahogy arról már volt szó, hangsúlyosan a gyakorlati képzésre koncentrált, a rendszeres tanulmányi kirándulások és utazások, a Keleti Múzeum és a Fonetikai Laboratórium is ezt a célt szolgálta.

Ahogy a felső kereskedelmi iskolák esetében, úgy a Keleti Akadémia esetében sem volt konfliktusmentes gyakorlat és elmélet összeegyeztetése. A szakoktatás nem nyújthatott *általános* gyakorlati képzést, amely minden kereskedelmi területen alkalmazható tisztviselőket vagy önálló kereskedőket képezne, tehát maradt az elméleti alapok hangsúlyozása. Így azonban a „gyakorlati körök” elégedetlenek maradtak a végzett hallgatók „gyakorlati alkalmazhatóságával”. Már az első tanév végén, 1892. júniusában ilyen irányú kritikák hangoztak el a felügyelőbizottság részéről. Bíró Tamás osztálytanácsos ajánlása szerint „különösen a második évben a gyakorlati rész vétessék tüzetes tanulmány alá”. Verédy Károly tanfelügyelő pedig azt emelte ki, hogy „előadásaikban elsősorban a kereskedelmi szempont legyen az irányadó”, és a nyelvtanulásban is a gyakorlati szempontokra fektessék a hangsúlyt.¹⁶ Egy 1906-os memorandum tovább boncolgatta az iskola és a gyakorlati élet kapcsolatait. Kúnos Ignác ebben kifejti, hogy az akadémiai oktatás minden tekintetben megfelel a tanítástól az elvárható szakszerűségnek és gyakorlatiasságnak, mivel csak azokat az ismereteket választja ki és tanítja, „amelyek a gyakorlatban múlhatatlanul vagy legalább is nagy valószínűség szerint szükségesek és értékesíthetők”.¹⁷ Másfelől, Kúnos hangsúlyozta, hogy igyekeztek olyan oktatókat felkérni, akik folyamatos kapcsolatban álltak a „gyakorlati élettel,” mint a MÁV főellenőr Mátray Elemér, az ügyvéd és minisztériumi osztályvezető Berinkegy Dénes vagy a jogi író, miniszteri titkár és hajózási részvénytársasági felügyelőbizottsági tag Lers Vilmos.

A KKA ÉS A GAZDASÁGI IMPERIALIZMUS

A Keleti Kereskedelmi Akadémia elsődleges célja a magyar kereskedelem és ipar keleti expanziójának elősegítése a gyakorlati ismeretek felhalmozása és szakemberek képzése által. A Keleti Kereskedelmi Tanfolyam első értesítőjében is ezt hangsúlyozta az alapító igazgató Ghiczzy Géza: mivel a nyugati piacokra nem tudnak betörni a magyar ipari termékek, Kelet felé kell terjeszkedni.¹⁸ Ez az alapvetés olyannyira nem változott, hogy negyedszázaddal később Kúnos Ignác a Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyairól tartott kurzusa beveze-

¹⁵ BCEL 2b 11. doboz, ikt. nélkül.

¹⁶ BCEL 1/a 1. kötet, 1892. június 22.

¹⁷ BCEL 2/b 4. doboz, 1907, ikt. nélkül.

¹⁸ *Értesítő* 1892: 1–10.

tőjében is a Széchenyi-féle jelszót ismételi: „Keletre magyar!”.¹⁹ A szereposztás is nyilvánvaló. „Övék [a végzett hallgatóké] a hivatottság: keleti térfoglalásunk megvalósítása, miénk a kötelesség: az ehhez szükségesnek mutatkozó ismeretek nyújtása.”²⁰ A keleti tudományok művelése és terjesztése tehát kimondva is eszközként szolgált a politikai és gazdasági célok megvalósítására. Hatalom és tudomány nem elválaszthatók, főleg nem az orientalisztika magyarországi genezisének idejében. Az persze csöppet sem újdonság, hogy a tudomány imperialista törekvéseket segít, ilyen szerepet töltött be az albanológia is a Habsburg Monarchia esetében.²¹

A Kereskedelmi Akadémián 1891 és 1918 között oktató Strausz Adolf munkái nyíltan a gazdasági imperializmus támogatására irányultak és Kelettel kapcsolatos nézőpontja megegyezik a Said által kritizált orientalista hozzáállással. Strausz első találkozása a „Kelettel” – azaz esetében Boszniával – az 1878-as katonai okkupáció idején történt, eleve egy hierarchikus hatalmi viszony kontextusában. Strausz korabeli írásai is erről tanúskodnak. Már az 1881-es *Bosnyák föld és népe* előszavában arról ír (amelyet „M. K. Sz. Á. Honvéd-Hadnagy” aláírással szignált), hogy változatos és érdekes története dacára mennyire ismeretlen a Balkán-félsziget, a saját néprajzi kutatásainak közreadását pedig az „Osztrák-Magyarországgal” létrejövő szoros kapcsolat teszi aktuálissá.²² Az 1883-as kiadás már egyértelműen utal a Balkán és a „civilizáció” közötti lényeges különbségekre. Öt évvel Bosznia-Hercegovina okkupációja után azonban már kézzelfogható a Monarchia pozitív hatása: „Lépten-nyomon a civilizáció jeleivel találkozunk, egyes vidékeken oly jelentékeny haladást tapasztalunk, minőt az okkupáció nélkül ez országok tán csak századok múltán értek volna el.”²³ Kállay Béni szerepét Strausz külön kiemeli Bosznia fejlődésében, azonban a magyar befolyás kérdése itt még nem kerül középpontba.

Strausz a Kelet néprajza és kereskedelmi földrajza című tárgy tanára volt a KKA-n, és ebben a szerepben már a kezdetektől nyíltan hirdette a keleti magyar expanzió gondolatát. Az 1892-es tanulmányi kirándulás leírásában egyszerre jelentek meg az orientalista toposzok és a keleti magyar misszió gondolata. Ezek alapján újra kijelenti, hogy Bosznia helyzete az okkupáció óta sokat javult, amelyre néhány tipikus példával is szolgál: a gyerekek kötelezően iskolába járnak, meghonosodott a cserépszindely használata és újságpapír helyett rendes üvegezést használnak a parasztházak ablakain. Azonban Strausz sajnálattal veszi tudomásul, hogy ezeknél a nagyszabású vállalkozásoknál a magyar ipar, a magyar kereskedelem és a magyar szállítók teljesen mellőzve vannak.

¹⁹ Kúnos 1916b: V.

²⁰ Kúnos 1916b: VII.

²¹ Csaplár-Degovics 2017; Demeter 2018b: 126.

²² Strausz 1881: III.

²³ Strausz 1883: III.

„Azt hiszem, hogy a keleti kereskedelmi tanfolyam e téren is úttörő munkát fog végezni. E tanfolyam hallgatói első sorban azon hivatásukat fogják teljesíteni, melyre a magyar kormány őket predesztinálta s amely abból áll, hogy a Balkán-félsziget országaiban a magyar ipart, magyar kereskedelmet meghonosítsák s ott maradandó hálás piacokat teremtsenek számára.”²⁴

Néhány évvel később a gazdasági lehetőségeket rejtő „Keletből” Strausz fel fogásában veszélyekkel teli versenytárs lesz. Törökország ázsiai részeinek leírását azzal a kijelentéssel kezdi, hogy „mezőgazdaságunkat az új verseny *Kelet felől* fenyegeti”.²⁵ Ez a veszedelem azonban nem a török mezőgazdaság saját fejlődésének köszönhető, hanem a német befektetéseknek. Önmagában sem a török paraszt, sem a török iparos nem jelent fenyegetést, mivel a lakosság „lusta”, „a bennszülöttek túlnyomó része nem dolgozik és nem termel többet, mint amennyi az éhenhalástól megmenti”. Ugyanez igaz az iparra és a kereskedelemre is, mert a „mohamedán lakosságnak nincsen hajlama az ipari foglalkozásokhoz, sem a kereskedéshez. [...] A török kézműves nem halad a korral.”²⁶ Az „ázsiaiasság” (a kifejezés Vámbéry találmánya) okán semmilyen más kultúra nem tud gyökeret verni Törökországban. A megoldás egy olyan kereskedelmi modell kidolgozása lenne, amely a helyi lakosság szokásainak és ízlésének megfelelő termékekkel látja el a piacot. Ezt a stratégiát vice versa sikeresen alkalmazták Bosznia esetében is (Bécsbe importált és Bécsből exportált áruk esetében egyaránt),²⁷ és a Keleti Akadémia is többször felhívta rá a figyelmet.²⁸

Strausz számára a néprajz ténylegesen a keleti expanziót szolgálta, a tudományt egyértelműen alárendelte a gazdaságpolitikai és ideológiai céloknak.²⁹ Egyik késői művében ezt pontosan megfogalmazta: „Nem területi hódítás legyen imperiálisztikus politikánk célja, hanem szellemi kultúránk révén a gazdasági terjeszkedés.”³⁰ Ezzel együtt Strausz aktívan igénybe vette a Keleti Akadémia által kínált lehetőségeket. Egyrészt a Keleti Kereskedelmi Akadémia egzisztenciális biztonságot nyújtott az akadémián kívüli ténykedéséhez.³¹ Ennek megfelelően

²⁴ Strausz 1893: 20.

²⁵ Strausz 1905: 3.

²⁶ Strausz 1905: 6, 9.

²⁷ Reynolds-Cordileone 2015.

²⁸ Egy budapesti szappangyár török exportsikereit a következőképpen kommentálta Pollacsek Adolf, az intézet hallgatója: „A csomagolás egyáltalán fontos szerepet játszik. A címkére nagyon kell vigyázni, mert ha a fogyasztók egyszer megbarátkoznak vele, annak a cikknek biztos keletje van. A címkéken gyakran látni tevéket, piramisokat, de gondosan kell óvakodni a törökök valószínű érzületét vagy erkölcsfogalmait sértő képektől. Így szigorúan kerülendő a török asszonyok arcmásának ábrázolása, a szultán kézjegye (a túra), vagy éppenséggel a szultán arcképe, avagy Korán versek vagy egyéb ehhez hasonlók. Legajánlatosabb a cég és gyártmány nevét török, görög és örmény betűkkel fölírni és hozzá valami mecset képét vagy karaván jelenetet rajzoltatni.” *Értesítő* 1903: 35.

²⁹ Demeter 2018a: 304–308.

³⁰ Strausz 1913: XI–XXI. Idézi: Demeter 2018b: 69–70.

³¹ Peykovska 2001; Róbert 1995; Toru 1999.

a kereskedelmi földrajz óraadó tanáráként már 1897-ben kérte a véglegesítését, amit akkor a minisztérium a tanári helyek hiányára hivatkozva visszautasított, de 1902-ben az akadémia kérésére véglegesítették.³² Akadémiai pozícióján keresztül államsegélyhez is jutott Anatóliának és Elő-Ázsiának a magyar kivitel szempontjából való tanulmányozására,³³ és a Kelet néprajzi leírását célzó művét is az akadémián keresztül szerzett államsegélyből tervezte kiadni.³⁴ Ez végül az akadémia segédkönyvei között jelent meg.³⁵

Az 1918–1920-as összeomlás és a Keleti Akadémia 1920-as megszűnése lényegében Strausz tudományos és gazdaságpolitikai pályafutásának végét jelentette. Ez részben korával magyarázható (1920-ban már 67 éves volt), részben pedig azzal, hogy tudományos vizsgálódásainak gazdaságpolitikai missziója a Habsburg Birodalom összeomlásával aktualitását veszítette. Talán a gazdasági imperializmustól való távolságtartás tette lehetővé Kúnos Ignác vagy Germanus Gyula számára, hogy a két háború közötti Magyarországon is folytatni tudták tudományos pályájukat. Strausz Adolf közéleti tevékenysége ezzel szemben 1920 után lényegesen eltolódott, és a magyar politikai célok támogatását felváltotta a zsidó érdekek előtérbe kerülése. Strausz a fehérterror idején részt vett a zsidó önvédelmi alakulatok megszervezésében, később egyik vezetője lett a magyarországi cionista mozgalomnak és szerkesztője a *Múlt és jövő*nek.³⁶ Önéletrajzában már a következőképpen fogalmaz: „A magam zsidóságát, vagy mondjuk a magam cionizmusát sem tudom másképpen megjelölni, csak hogy zsidó voltam és zsidó vagyok, bárhol legyek is, bármit tegyek is.”³⁷ A zsidósághoz való közeledést mutatja, hogy egyetlen, a két háború között publikált monográfiája a római zsidó hitközség történetével foglalkozott.³⁸

A KELETI MÚZEUM ÉS A NÉPRAJZI KUTATÁSOK

A KKA működése hivatalosan a gazdasági imperializmust szolgálta, és annak volt alárendelve, azonban tevékenységébe a valódi tudományos érdeklődés is hangsúlyosan beletartozott. Az egyik ilyen példa a KKA által létrehozott Keleti Múzeum. A keleti árügyjtemény gondolata először 1900-ban vetődött fel a VKM és a Kereskedelemügyi Minisztérium látogatása alkalmával, amikor szembetűnővé vált „az ethnographiai és kereskedelmi mintagyűjtemény hiánya”.³⁹ Ekkor már saját helyiségekkel rendelkezett az akadémia (hosszú ideig

³² BCEL 1/b 1. doboz, 388/1897–1898; uo. Lt. 2/b 2. doboz, 101/1902.

³³ BCEL 2/b 4. doboz, 53/1906–1907.

³⁴ BCEL 2/b 7. doboz, 181/1912.

³⁵ Strausz 1913.

³⁶ Róbert 1995: 101.

³⁷ Róbert 1995: 102.

³⁸ Strausz 1929.

³⁹ BCEL 2/a 1. kötet, 1900. szeptember 28. A Keleti Múzeum létesítésének gondolatával a Földrajzi Társaság már 1885-ben foglalkozott, azonban emlékiratukra a minisztérium akkor még nem reagált (*Földrajzi Közlemények* 1885: 138–143; 1886: 14, 126.).

megosztva használták a tantermeket egy alsóbb fokú kereskedelmi iskolával a Kereskedelmi és Iparkamara Alkotmány utcai épületében), tehát minden feltétele megvolt a gyűjtemény létrehozásának. Az első nagyobb beszerzés nem is várattott magára sokat: a közös pénzügyminisztérium jóvoltából a bosznia-hercegovinai kormányzat ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági anyagot bocsátott az akadémia rendelkezésére, valamint ezzel egyidejűleg Konstantinápolyból is jelentős anyaghoz jutottak. A gyűjtemény később szerves részét képezte az oktatásnak, az 1910-es szervezeti szabályzat például így fogalmaz:

„A gyakorlati irányú oktatás céljait szolgálja az intézet keleti néprajzi és áruismereti gyűjteménye, mely szemléltető módon mutatja be a keleti népek által vagy a Kelet részére készített, illetve gyártott termékeket.”⁴⁰

Hivatalosan tehát a Keleti Múzeum gyakorlati célokat szolgált, azonban, ahogy lentebb látni fogjuk, annak berendezése és tevékenysége sokkal inkább tudományos logikát követett, a gyakorlati, pedagógiai haszon gyakran háttérbe szorult.

A Keleti Múzeumot hivatalosan 1913. november 15-én Nagy Ferenc (felügyelőbizottsági elnök, nyugalmazott államtitkár) és Kúnos Ignác beszédeit követően nyitották meg. Az ünnepséget Milleker Rezső (a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, a KKA óraadó tanára, 1914-től a debreceni egyetem földrajztanára) zárta kis-ázsiai képek vetítésével a nem sokkal korábban beszerzett vetítógép segítségével. A megnyitóról részletesen beszámolt a napisajtó, és külön kiemelte a múzeum miniszteri támogatását, ezzel hangsúlyozva az erős kormányzati háttérrel.⁴¹ Kúnos Ignác beszédét érdemes részletesebben is bemutatni, mert jól illusztrálja a kontrasztot a Strausz féle gazdasági imperialista nézőponttal. Kúnos saját magát és az oktatói kart a tudomány oldalára helyezi:

„Keleti Múzeumunk rendeltetése azonos intézetünk céljával és rendeltetésével. A gazdasági érdekkörünkbe eső Kelettel megismerkedni és e megismeréseket szemléltetővé tenni. És míg egyfelől az elmélet tudói útjait kell járnunk, hogy keleti vonatkozásaink fogalmi köreibé bevezethessük hallgatóságunkat, addig másfelől a gyakorlati módszer segítő eszközeit kell céljaink szolgálatába szegődtetni.”⁴²

Az egyik, a gyakorlati módszert segítő eszköz a muzeális eszme. Ennek elsődleges célja olyan etnográfiai tárgyak rendszerbe szedése, amelyek a keleti stílust jellemzik, és az európaiak által is átvehető és előállítható tárgyaknak bizonyulnak. A sikeres keleti export tehát csak ennek a néprajzi ismeretnek a fényében lehetséges. A Kelet ismerete azért is szükséges, mert a két kultúra közötti különb-

⁴⁰ *Értesítő* 1911: 4.

⁴¹ A *Világ* cikke például „Miniszterek a Keleti Akadémián” alcímmel jelent meg: *Világ* 1913. november 16. 13.

⁴² *Értesítő* 1914: 6.

ségeket nem hidalhatják át az európai termékek, és „nem oktrojálhatjuk rájuk a magunk szokásait és erkölcsseit, főleg akkor nem, ha mint a kereskedelemnél is, saját gazdasági érdekekről, piacok meghódításáról van szó”.

A gyűjteményt egy 1901. februári kereskedelmi minisztériumi határozat alapozta meg, amelyben az intézetnek három éven keresztül 600 koronát engedélyeztek a gyűjtemény céljaira szolgáló bevásárlásokra, és egyben felszólítottak három magyar konstantinápolyi kereskedőt, hogy az általuk forgalmazott és a keleti speciális igényeknek megfelelő iparcikkek jegyzékét küldjék meg a Keleti Akadémiának.⁴³ Fontos adalék, hogy a kereskedelmi miniszter a VKM átíratát olvasva döntött az évi dotáció megajánlása mellett, amelyet az intézet megszűnéséig rendszeresen folyósítottak, később pedig évi 1000 koronában határozták meg a juttatást.

A gyűjtemény anyagának egy részét a közös pénzügyminisztériumon keresztül szerezte az akadémia. A szarajevói kormány utóbbi kérésére készített egy néprajzi és ipari-kereskedelmi cikkek tartalmazó gyűjteményt, amely többek között fafaragványokat, tipikus boszniai kézműves termékeket, hímzéseket, szőnyeget, mezőgazdasági termékeket, dohánytermékeket és ásványi mintadarábokat tartalmazott.⁴⁴ A bosnyák kormány 1902-ben küldött képgyűjteménye a következő képeket foglalta magában: mintegy 30 „néptípus” („Volkstypen”) bemutatása minden területről, különböző vallású emberek faluból és városból; mintegy 40 darab, a népi életet bemutató kép („aus dem Volksleben”) beleértve a mezőgazdasági és kézműves tevékenységeket; 10 darab képet ígértek kézműves-, szőnyeg- és likőrműhelyek ábrázolásával; további 20 kép a tipikus boszniai és hercegovinai lakóházakról, melléképületekről és pásztorlakhelyekről („Hirtenkolibas”); és végül 50 kép a városi és vidéki tájakról, fegyverekről, ékszerekről és népi ruhákról. Az akadémia megrendelte mind a 150 képet, összesen 257 korona értékben.⁴⁵

Fontos pénzügyi forrást jelentett az évi rendes költségvetésbe felvett összeg a könyvtár és a Keleti Múzeum bővítésére. Ennek nagysága eleinte 1000 korona volt, amelyet azonban többször emeltek, és az 1914-es költségvetésben már 3000 koronát irányoztak elő a könyvtár és múzeum gyarapítására.⁴⁶ Ha az előirányoztnál nagyobb összegre volt szükség, akkor az akadémia azt is gyakran kénytelen volt, hogy a dologi kiadásokból megspórolt összeget költhessék múzeumi beszerzésekre. A tanári kar intézményen kívüli kapcsolatait is megpróbálta mozgósítani további pénzügyi források bevonására. 1913-ban például a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságát sikerült rávenni a Keleti Múzeum támogatására. Amikor Tóth Jenő festőművész visszaérkezett Indiából, és egy 200 tárgyból álló néprajzi gyűjteményt ajánlott fel a múzeumnak megvé-

⁴³ BCEL 2/b 1. doboz, 4046/IX (Ker. minisztérium leirata, 1901. február 14.).

⁴⁴ BCEL 2/b 1. doboz, 198/1900–1901; 201/1900–1901; 208/1900–1901; 209/1900–1901.

⁴⁵ BCEL 2/b 2. doboz, 52/1902.

⁴⁶ BCEL 2/b 7. doboz, ikt. nélkül. A KKA 1914. évi költségelőirányzata.

telre, a Bizottság hajlandó volt 500 koronával támogatni a vásárlást.⁴⁷ Az 1913-as megnyitó kapcsán ajánlotta fel Egerváry Potemkin Ágost „keleti tárgyú” olajfestményeit megvételre a múzeumnak 2500 koronáért, és az akadémia ebben az esetben is egy másik kormányzati forrásból kívánta finanszírozni a beszerzést. Képzőművészeti alkotásokra, középületek művészi díszítésére hozott létre egy külön alapot az 1910-es költségvetés, és az akadémia erre a forrásra pályázott a festmények beszerzésére,⁴⁸ amit a Kereskedelemügyi Minisztérium később engedélyezett is.⁴⁹ Viszonylag olcsó beszerzésre adtak módot az akadémia évi rendszeres tanulmányi kirándulásai, az ilyen alkalmakkor vásárolt tárgyakat pedig leggyakrabban a tanárok és hallgatók saját maguk szállították Budapestre. Fontos forrást jelentett az egyéni adományozás. Így kerültek görög néprajzi tárgyak Rhousopoulos Rhousos görög nyelvtanár segítségével az akadémia tulajdonába 1903-ban,⁵⁰ 1904-ben egy magyar származású báró három láda egyiptomi néprajzi tárgyat küldött,⁵¹ 1911-ben Lers Vilmos tanár közbenjárásával egy brazíliai árugyűjteményt helyeztek el az intézet alagsorába,⁵² és végül 1914-ben japán műfákkal gazdagodott a gyűjtemény.⁵³

A gyűjteményi tárgyak származási helyét tekintve a „Kelet” a nyugati világot leszámítva minden térséget magában foglalt. Az anyag legnagyobb hányada természetesen a Balkánról és Kis-Ázsiából származott, de a már említett egyiptomi néprajzi tárgyak mellett a múzeumban megtekinthető volt néhány tipikus szudáni áru – köztük három elefántagyar, strucctollak és különböző „arábi gumi” (gumiarábikum) –, amelyeket Mahler Ede közbenjárásának köszönhetően kaptak,⁵⁴ illetve a fentebb említett Tóth Jenőtől egy indiai fegyvergyűjteményt is vásárolt az intézet. Olyan, a kereskedelmi oktatás szempontjából és tudományosan sem túl jelentős kuriózumot is sikerült beszerezni, mint egy szarajevói kereskedőtől vásárolt faragott díszes íróasztal, amely Ferenc Ferdinánd szobájában volt, amikor meggyilkolása előtt pár nappal Ilidzában szállt meg.⁵⁵

A gyűjtemény inkább egy néprajzi múzeum profiljához állt közel, mint-hogy egy szigorúan vett árugyűjtemény lett volna. Ezt többen kritizálták is. Egy a *Kereskedelmi Szakoktatás*ban megjelent írás a Keleti Akadémia exportakadémiává alakításának tervével kapcsolatban állapítja meg például, hogy a Keleti Akadémiának ugyan van gyűjteménye, de az néprajzi jellegű, nem pedig kereskedelmi, ezért a gyakorlati oktatásban kevésbé hasznosítható.⁵⁶ A gyűjtemény

⁴⁷ *Keleti Szemle* 13 (1912-1913): 349–350.

⁴⁸ BCEL 2/b 6. doboz, 15/1911; 102/1910–1911. Beszédes László szobrászművész keleti tárgyú alkotásaival kapcsolatban: uo. 251/1911.

⁴⁹ BCEL 2/a 3. kötet, 1911. március 23.

⁵⁰ BCEL 2/a 2. kötet, 1903. október 8.

⁵¹ BCEL 2/a 2. kötet, 1904. december 9.

⁵² BCEL 2/a 3. kötet, 1911. szeptember 17.

⁵³ BCEL 2/b 8. doboz, 96/1913–1914.

⁵⁴ BCEL 2/b 6. doboz, ikt. nélkül. Huszar Gustave levele 1910. június 24-én.

⁵⁵ *Értesítő* 1915: 50–51.

⁵⁶ *Kereskedelmi Szakoktatás* XIV, 1905–1906. 85–89.

rendszerezése és a kiállított tárgyak esztétizálása is a néprajzi jelleget erősíti, amelyet a Keleti Múzeumról fennmaradt fotók is tanúsítanak.⁵⁷ A Keleti Akadémia 1910-ben költözött „végleges” otthonába a Múegyetem volt melléképületébe az Eszterházy (ma Puskin) utca 3.-ba. A múzeum tudományos jellegét volt hivatva erősíteni egy képzett muzeológus foglalkoztatása az új épületbe költözést követően. A feladatra, a gyűjtemény muzeális elvek szerinti rendezésére, a Nemzeti Múzeum akkori gyakornokát, Györffy Istvánt kérték fel. Ekkor vezették be a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályában használt cédulakatalógus-rendszert, leltárba vettek 2325 tárgyat, és elkészítették 1600 tárgy szakszerű leírását is.⁵⁸ A Keleti Múzeum hamarosan tagja lett a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének,⁵⁹ megfelelő szekrények kerültek beszerzésre, Györffy pedig az anyag konzerválását is biztosította. A Keleti Akadémia anyagi és politikai mozgásterét jól mutatja, hogy sikerült évi 600 koronás díjazás mellett a múzeum gondozásával és kezelésével Györffyt megbízni, akinek a díjazását 1912-től a VKM a költségvetésben külön soron kezelte.⁶⁰

A másik példa a tudományos jelleg kiemelésére Kúnos Ignác háború alatti tevékenysége. A háború alatt többször kérvényezte és engedélyt is kapott az egeri/chebi (Csehország) „mohamedán fogolytábor” látogatására, hogy az MTA megbízásából nyelvi és néprajzi tanulmányokat folytasson. Kúnos többféle kutatást is végzett a táborban: fonográf felvételeket készített a hadifoglyok dialektusáról, népköltészeti gyűjtést folytatott, és a hadifoglyok néprajzi tárgyait is igyekezett begyűjteni a Keleti Múzeum számára. E célból 800 koronát kért a KKA felügyelőbizottságtól,⁶¹ az így felhalmozott tárgyak között találunk modelleket (lakóházak, szélmalom), gazdasági szerszámokat (szekér, borona, eke), különféle játékszereket, használati tárgyakat (evőeszköz, balalajka, hegedű) és idegenek számára készült dísztárgyakat is.⁶² Kúnos 1916-os népipari gyűjtése azonban elkeveredett a vasúton, elveszettnek hitték, az igazgató javaslatára tehát kérték a fogolyparancsnokságot, hogy egy néprajzi tárgyak készítésében jártas foglyot küldjön Budapestre a tárgyak pótlására.⁶³ Egy évvel később, 1918 márciusában, amikor megkerültek az elveszettnek hitt tárgyak, a felügyelőbizottság már azt jelentette, hogy a múzeum egyik helyiségében két „tatár fogoly” népipari tárgyak készítésével foglalkozik, „melyek etnográfiai szempontból rendkívül becsesek és érdekesek”.⁶⁴

Kúnos beszámolója alapján a fogolytáborokban kizárólag tudományos céllal gyűjtött anyagot. Az Eger/Cheb melletti fogolytáborban 30 000 ezer „mohamedán vallású és tatár nyelvű hadifogoly” lakott, akik szerinte egyedülálló lehe-

⁵⁷ *Vasárnap Ujság* 57 (47), 1910. november 20., 973.

⁵⁸ *Értesítő* 1911: 73–92.

⁵⁹ BCEL 2/b 3. doboz, 131/1904.

⁶⁰ BCEL 2/b 7. doboz, 62/1912.

⁶¹ BCEL 2/a 3. kötet, 1916. május 27.

⁶² *Értesítő* 1916: 53–54.; BCEL 2/e, 4. kötet, 158–160.

⁶³ BCEL 2/a 3. kötet, 1917. március 29.

⁶⁴ BCEL 2/a 3. kötet, 1918. március 21.

tőséget nyújtottak nyelvi és néprajzi anyaggyűjtésre. Kúnos hangsúlyozta, hogy a foglyok előítéleteit és bizalmatlanságát is a vállalkozás tudományos jellegének kidomborításával sikerült eloszlatni. A gyűjtés fő célja, hogy „a tatárságnak miénkkel rokon idiómáit tanulmányozzam, hogy szokásaikat és néprajzi sajátosságait megfigyelhessem és hogy lelki életüknek dalaikban, népmeséikben és mondáikban való költői megnyilatkozását jegyezhessem”.⁶⁵ Kúnos számára azonban az elsődleges cél nem a magyar nyelv eredetének kérdése,⁶⁶ hanem Kis-Ázsia és Belső-Ázsia népeinek pontosabb nyelvi és néprajzi feltérképezése, saját néprajzi értékükből kifolyólag. Tatárföldről például a következőképpen nyilatkozik: „A kazániakról való folklorista ismereteink mégis felette hézagosak. Az eddigi gyűjtések anyaga jobbára ismeretlen, sőt megfelelő szótári feldolgozásoknak is híjával vagyunk.”⁶⁷ A fonográf felvételek célja is a különböző tatár dialektusok rögzítése, ideértve a krími, kazán, miser, baskir, nogáj és kumuk nyelvű anyagokat. Az anyaggyűjtés tudományos értékét jól illusztrálja, hogy Kúnos halála után az MTA-hoz került első világháborús kéziratokat több kritikai kiadásban, magyarul, angolul és németül is kiadták.⁶⁸

A KELETI NYELVEK: SEGÉDKÖNYVEK, NYELVÉSZET, FONETIKAI LABORATÓRIUM

A Keleti Akadémia tantervében kiemelt helyet kaptak a keleti nyelvek (értssd a KKA meghatározása szerinti „keleti” nyelvek), azaz a Balkán-félszigeten honos nyelvek, idővel azonban lényeges eltolódás történt a nyugati nyelvek tanításának irányába is. A tanulandó nyelvek mennyiségét 1907-ben a hallgatók túlterheltségére hivatkozva csökkentették, így azt követően „csak” három nyelvet kellett tanulniuk (a német mellett egy keleti és egy nyugati nyelvet).⁶⁹ Az első világháború idejére már az alábbi keleti nyelvek közül lehetett választani: bolgár, román, szerb-horvát, török, újjgörög, arab és orosz.⁷⁰ 1914-ben a Turáni Társaság kezdeményezte egy japán tanszék létrehozását az akadémián, amelyet Metzger Nándornak, a budapesti japán főkonzulátusi tolmácsnak szántak, azonban ezt az akadémia felügyelőbizottsága nem támogatta a „jelenlegi túlterhelés okán”.⁷¹ A VKM leirata ezt követve elutasító volt: „Magyarország és Japán közt ez idő szerint kismérvű kereskedelmi és gazdasági összeköttetés áll fent, mely a japán nyelvnek ezen szempontból való tanítását nem indokolja”, a létező kereskedelmi összeköttetés angol nyelven is lebonyolítható. Metzger Nándornak azon-

⁶⁵ Kúnos 1918: 143.

⁶⁶ Gerelyes 2014: 96–97.

⁶⁷ Kúnos 1916b: 215.

⁶⁸ Baski 2019; Kakuk 1980; Kakuk 1989; Seres 2003.

⁶⁹ BCEL 2/b 4. doboz, 22/1906–1907.

⁷⁰ Szögi 2007: 22–27.

⁷¹ BCEL 2/b 8. doboz, 51821/1914; uo. 2/a 3. kötet, 1914. május 20.

ban lehetővé tették, hogy a japán nyelvet díjazás nélkül külön tanfolyamon előadja.⁷² Az eset azért is tanulságos, mert jól mutatja az akadémia autonómiáját külső, bármilyen politikai vagy ideológiai nyomással szemben. A Keleti Akadémia megtartotta magának a privilégiumot, hogy eldöntse mely „keleti nyelvek” fontosak a „keleti kereskedelem” szempontjából és ezáltal érdemesek a tantervbe való felvételre. Germanus Gyulát például a VKM ellenvetései ellenére kinevezték török nyelvtanárnak (tanári képesítés hiányában), és kérésére bevezették az „islamológiát” mint rendkívüli tárgyat, habár külön tanszéket számára sem tudtak felállítani.⁷³

A választott nyelvek kérdésében Kúnos Ignác beszéde a kereskedelmi szakiskolai tanárok országos egyesületének 1897-es kolozsvári közgyűlésén további adalékokkal szolgál. Kúnos „egyoldalú linguistaként” hívja fel a figyelmet a keleti nyelvek kereskedelmi fontosságára. A kiindulási pont az a sokszor hangoztatott tétel, hogy a Kelet piacait csak a Kelet ismeretében, tehát „éghajlati és vérmérsékleti viszonyai”, ízlése és hagyományai ismeretében lehet meghódítani. A Keletre szánt ipari termékeket ennek ismeretében és figyelembevételével kell gyártani. Itt azonban Kúnos a nyelvekkel kapcsolatban két lényeges megállapítást tesz. Egyrészt a Kelet „nagyon is tág fogalmát” igyekszik megszorítani a magyar gazdasági lehetőségek tekintetbevételével. Kúnos szerint ugyanis a magyar külkereskedelemnek egyelőre be kell érnie a következő területekkel: a Balkán-félsziget különböző országai, Romániával egyetemben, a Török Birodalom európai és ázsiai birtokai, és végül az „egyiptomi országrész”.⁷⁴ Ennek megfelelően az említett országok nyelvével és kultúrájával kell az intézetnek foglalkoznia.

A másik megállapítás ezen megismerési folyamat kapcsán kiemeli a nyelv fontosságát, és egyáltalán nem meglepő, hogy Kúnos szerint a „faji sajátosságok felderítéséhez a legcélhozvetőbb eszköz” a nyelv. A helyi nyelv nem ismerete eleve akadályozza az érintkezést, de talán ennél is fontosabb a nyelv esszenciális szerepe minden kultúrában.

„A nyelvnek az a génusza, mely a szavak szerkezetén épp úgy, mint a kifejezések módján és a gondolkodásnak sajátosabb formában való megjelenésén is érvényesül, nem tagadja meg magát akkor sem, ha a nyelvbéli érintkezés akár közvetlenül, akár pedig közvetve, vagyis az írás, levélváltás útján történik. Különösebben áll ez a keleti nyelvekre.”⁷⁵

Fontos tehát megállapítani, hogy Kúnos tudományos ambícióit gazdasági és kereskedelmi érvekkel próbálja megokolni, a dualizmus ideje alatt ezt a stratégiát mindvégig sikeresen folytatja.

⁷² BCEL 2/b 8. doboz, 228/1914.

⁷³ BCEL 2/b 7. doboz, 20/1912; uo. 2/a 3. kötet, 1915. december 16.

⁷⁴ Kúnos 1897: 6.

⁷⁵ Kúnos 1897: 7. Kúnos egy évtizeddel később is hasonlóan fogalmaz: Kúnos 1909.

Természetesen nem a Turáni Társaság volt az egyetlen, amely megpróbálta tágítani a Kúnos által meghatározott Kelet földrajzi határait. A Keleti Kereskedelmi Akadémia export- vagy konzuli akadémiaiá váló átalakítása folyamatosan napirenden volt a Külügyminisztériumban és a VKM-ben, amely vagy egy párhuzamos nyugati szakosztály létrehozását jelentette volna, vagy a tanterv olyan irányú átalakítását, hogy képesítsen a konzuli vizsgára. Ezzel párhuzamosan több irányból kritizálták a Keleti Akadémia tevékenységét. A *Kereskedelmi Szakoktatás* egyik szerzője szerint az akadémia nem tudja beteljesíteni célját – a keleti kereskedelem előmozdítását –, mert az intézeti nyelvoktatás alapvetően félresikerült. A baj ugyanis az, hogy a keleti kereskedelem nem a keleti nyelveken zajlik legfőképpen, így Konstantinápolyban nem törökül, hanem spanyolul, Egyiptomban és az Adriai-tengeren pedig olasz nyelven kereskednek. Tehát a német, olasz, francia és spanyol nyelveket kellene oktatni, a török, román, görög és szláv nyelvek oktatása pedig csak mellékes, mert ezek „forgalmi” nyelvek, és csak a végfogyasztóval lehet a segítségükkel kommunikálni.⁷⁶ Az Országos Ipartanács szerint szintén probléma, hogy az akadémia csak két évfolyamú, és ez nem elégséges az idegen nyelvek elsajátítására.⁷⁷

A Keleti Akadémia tevékenysége természetesen nem merült ki a nyelvoktatásban, hanem más szempontból is teljesített a főiskolai jellegéhez köthető oktatáson túli feladatokat. Az egyik ilyen az oktatási segédkönyvek (nyelvtanok és szótárak) és más tudományos munkák kiadása, a másik pedig egy Fonetikai Laboratórium létrehozása volt. A tudományos művek és segédkönyvek írását az akadémia nagyvonalú utazási támogatásokkal és tanulmányi szabadságok lehetővé tételével támogatta. Ilyen típusú juttatásban a tanárok többsége részesült különböző forrásokból: az akadémia saját költségvetéséből, a VKM juttatott rendkívüli támogatásból, vagy éppen a Kereskedelemügyi Minisztérium által folyósított ösztöndíjből. Utóbbi forrás tette lehetővé például Mátray Elemér számára egy Románia közgazdasági-kereskedelmi és földrajzi bemutatását célzó monográfiát megírását.⁷⁸

1906-tól kezdve a nyelvtanárokat is igyekeztek tanulmányi ösztöndíjjal nyelvterületre küldeni. Latzkó Hugó, az angol nyelv tanára többször ment minisztériumi támogatással angliai tanulmányútra. 1907-ben miniszteri ajánlólevéllel utazott Londonba,⁷⁹ 1908-ban újabb tanulmányi szabadságot kapott „tankönyv írás céljából”, 1914-ben pedig szintén tanulmányi szabadságot vett igénybe angliai utazásához.⁸⁰ Latzkó részletesen megindokolta a rendszeres tanulmányi szabadság szükségességét:

⁷⁶ *Kereskedelmi Szakoktatás* XIV, 1905–1906. 85–89.

⁷⁷ *Kereskedelmi Szakoktatás* XIV, 1905–1906. 217–222.

⁷⁸ BCEL 1/b 1. doboz, 43.030/1898. Ebben az esetben azonban az ösztöndíj valószínűleg nem vezetett sikerhez vagy a könyv kéziratban maradt, mert Mátray Elemér nem tett közzé semmilyen írást Románia közgazdasági helyzetéről.

⁷⁹ BCEL 2/b 4. doboz, 68/1906–1907.

⁸⁰ BCEL 2/b 5. doboz, 89/1908; uo. 2/b 8. doboz, 164/1913–1914.

„Aki valamely modern idegen nyelv tanításával foglalkozik annak, tanítása eredményességének érdekében, okvetlenül szüksége van arra, hogy esetről esetre az idegen országot felkeresse és ott egy ideig tartózkodjék, mert csakis ez esetben frissítheti fel és bővítheti nyelvismeretét és csak így szerezhethet közvetlen értesülést az idegen állam iskolaügyének újabb fejlődéséről.”⁸¹

Latzkó esetében több segédkönyv publikálása is tanúskodik az utazások sikeréről. Germanus Gyulával egy magántanulók számára írt angol nyelvkönyvet jelentettek meg 1911-ben, de írt francia nyelvkönyvet és kereskedelmi levelező tankönyvet felső kereskedelmi iskoláknak, végül már a háború alatt angol nyelvtant és olvasókönyvet is megjelentetett.

Germanus Gyula, Bartos Fülöp (német- és franciatanár) és Kúnos Ignác tanulmányútjait is az akadémia támogatásával és/vagy annak költségvetéséből finanszírozták, továbbá a tanári kar „irodalmi tevékenységét” is lehetővé tették a nyomdai költségek átvállalásával. Ilyen formában jelenhetett meg Alexics György román nyelvtana, Kúnos török nyelvtana több ízben is, Lers Vilmos írása a konzuli bíraskodásról, a *Keleti Szemle*, valamint több kötet a *Keleti Akadémia segédkönyvei* című sorozatban, mint például Szende Gyulától *A világkereskedelem technikája*, Meszlény Artúrtól a *Kereskedelmi és hiteljog* vagy Strausz Adolftól *Az új Balkán félsziget és a török birodalom* című kötet. Kúnos Ignác tudományos pályáját is nagyban segítette az igazgatói pozíciója. Az akadémia segítségével vehetett részt a néhány évenként megrendezett nemzetközi orientalista kongresszusokon. A VKM jóváhagyásával jutott el Párizsba (1897), Rómába (1899), Hamburgba (1904), Koppenhágába (1908) és Athénba (1912), az utazási költséget pedig minden esetben az akadémia költségvetéséből (a dologi kiadásokból megmaradt összegből) vagy rendkívüli segélyekből fedezte.⁸²

Egy másik, szinte kizárólag tudományosnak tekinthető kezdeményezés a Fonetikai Laboratórium létrehozása volt, amelynek vezetésével a nyelvész Balassa Józsefet bízta meg az akadémia, így az ő tudományos érdeklődése jelentős mértékben meghatározta a laboratórium működését. Balassa szavaival az intézmény célja a „magyar nyelv és a magyar nyelvjárások elemzésén kívül a keleti, főleg a Balkán-nyelvek felvétele és kiejtésük tudományos vizsgálata”.⁸³ Az intézet értesítője szerint a Fonetikai Laboratóriumra azért volt szükség, mert a kísérletező fonetika különösen nagy fejlődést mutatott az elmúlt időben, és a nyelvészekon kívül fiziológusok, orvosok és énektanárok is nagy érdeklődéssel fordultak az eredményei felé. Kettős tudományos céllal kezdett működni az intézet: a fonográf segítségével szeretnék volna megőrizni a nyelvjárásokat, valamint fiziológiailag elemezni őket. Ebben a tekintetben szorosan kapcsolódott a bécsi

⁸¹ BCEL 2/b 5. doboz, 89/1908.

⁸² BCEL 1/b 1. doboz, 310/1896–1897; 2795/1899; uo. 2/b 2. doboz, 38/1902; uo. 2/b 3. doboz, ikt. nélkül; uo. 2/b 5. doboz, 131/1908–1909; uo. 2/b 7. doboz, 66/1911–1912.

⁸³ Balassa 1913; Szögi 2007: 29.

Phonogramm-Archiv, a párizsi Musée de la Parole és a hamburgi Seminar für Kolonialsprachen célkitűzéseihöz.⁸⁴

A VKM-hez írt kérvény a gyakorlati haszon mellett a tudományos elemzés szükségességére hivatkozott:

„A laboratórium működése két irányú volna. Egyrészt grammofon felvételek útján össze kellene gyűjteni a ma élő keleti nyelveket, amennyiben hozzáférhetők. Ily módon lassanként az akadémia a ma élő keleti nyelvek gazdag múzeuma lenne. Az intézet másik feladata volna a magyar nyelv és a szomszédos keleti nyelvek tudományos elemzése. Foglalkozhatna végül az intézet a modern nyelvek tanításának módszerével is, amire annál inkább volna szükség, mert hiszen az akadémiából kikerülő ifjak gyakran jutnak az életben abba a helyzetbe, hogy egy új élő nyelvet kell meg tanulniuk, vagy másokat akarnak az élő nyelvre megtanítani.”

A Keleti Akadémia szoros együttműködésbe lépett a Császári Akadémia keretein belül működő bécsi Phonogramm-Archivval. A bécsi intézet hajlandó volt a készítendő fonográffelvételekre nézve csereviszonyba lépni a Keleti Akadémiával,⁸⁵ valamint az első fonográf készüléket is Bécsből szereztek be.⁸⁶ A VKM még 1913 novemberében engedélyezte „az intézet tanítási céljaira taneszközzül kívánt” fonetikai laboratórium berendezését, a szükséges költségeket pedig a felvételi díjakból fedezték.⁸⁷ Balassa tudományos működését szintén nagyban segítette a fonetikai laboratórium a háború alatt. *A Keleti Kereskedelmi Akadémia Fonetikai Laboratóriumának közleményei* című sorozatban (amiből mindössze egy kötet jelent meg) közölte Balassa a *Beszéd gégefő nélkül* című tanulmányát, amely a fonetikai laboratóriumban tett megfigyeléseken alapult, továbbá a *Keleti Szemle* hasábjain publikálta a kenyérmezei fogolytáborban tett megfigyelések eredményeit is.⁸⁸

AZ UTAZÁSI ÖSZTÖNDÍJAK RENDSZERE ÉS A KERESKEDELMI MÚZEUM KRITIKÁJA

Az a stratégia, ami a VKM-mel kapcsolatban a tudományos kutatások javát szolgálta, a Kereskedelemügyi Minisztériummal szemben nem minden esetben vezetett sikerre. Az egyik példa az utazási ösztöndíjak rendszere. A végzett hallgatók számára kiírt utazási ösztöndíjak rendszerét a Kereskedelemügyi Minisztérium javaslatára és dotációjával létesítették 1895-ben.⁸⁹ Az ösztöndíj célja az volt, hogy

⁸⁴ *Értesítő* 1914: 49–52.

⁸⁵ BCEL 2/a 3. kötet, 1913. október 23; uo. 2/b 7. doboz, 296/1913–1914.

⁸⁶ Balassa 1916a.

⁸⁷ BCEL 2/b 7. doboz, 308/1913–1914.

⁸⁸ Balassa 1915, 1916a.

⁸⁹ Zsidi 1991.

a tanfolyam végzett hallgatóinak gyakorlati továbbképzése érdekében a kereskedelmi minisztérium támogatja valamely keleti kereskedelmi központban való alkalmazásukat. Az ösztöndíjat a végzett hallgatók egy évre kapták, kötelesek voltak az említett vidékek kereskedelmi viszonyait a hazai kivitel szempontjából behatóan tanulmányozni, és tapasztalataikat negyedévenként jelentésben megírni a minisztérium részére. A kiutazás előtt a Magyar Kereskedelmi Múzeum igazgatóságához osztották be őket gyakornoknak, hogy kellő útbaigazítást kapjanak, valamint kiutazásuk után kötelesek voltak egy nagyobb kereskedőházban alkalmazásba állni.⁹⁰ 1896 és 1906 között 25-en kaptak 1200 korona és 2400 korona közötti összeget a Balkán-félsziget, Kis-Ázsia és Egyiptom tanulmányozására.⁹¹ 1906-ban az addigi rendszer helyett a minisztérium létrehozta az „Erzsébet királyné ösztöndíj alapot”, és a Keleti Akadémia végzett hallgatói is ebből az alapból részesülhettek ösztöndíjban, azonban az elnevezésen túl az ösztöndíj egyik fontos feltétele is megváltozott. 1906-tól kezdve ugyanis kizárólag az nyerhette el az ösztöndíjat, aki legalább három évet dolgozott a gyakorlati kereskedelemben, és ismerte a kiküldetési ország nyelvét.

A tanulmányi ösztöndíjak kérdésének talán nem lenne helye egy olyan tanulmányban, amely a Keleti Akadémia tudományos szerepét vizsgálja, azonban az 1906-os átalakítás nem előzmények nélkül történt, és egyben egyike a ritka eseteknek, amikor a Keleti Akadémia nem tudta megvédeni az érdekeit egyik konkurensével szemben. A Magyar Kereskedelmi Múzeum (MKM) már 1899-ben a Keleti Kereskedelmi Tanfolyam átalakítása kapcsán „annektálni” szerette volna a Keleti Akadémia elődjét, ez azonban nem sikerült, nagyrészt az akadémia ellenállásának köszönhetően. Az MKM javaslata szerint a két intézmény egyesülése után az akadémia lett volna az elméleti képzést célzó intézet, az MKM pedig a gyakorlati kereskedelem érdekeit szolgáló szervezet.⁹² A tanulmányi ösztöndíjjal kapcsolatos vita is elmélet és gyakorlat helyéről szólt, mégpedig a végzett hallgatók által küldött jelentésekben.

A probléma konkrétan Bayberger Imre romániai kiküldetése kapcsán merült fel, mivel az MKM meglehetősen negatív véleményt küldött Bayberger jelentéséről a Kereskedelemügyi Minisztériumba. A múzeum szerint a jelentés nem mond új dolgokat, mert az nem derül ki belőle, hogy az üzleti életbe is beilleszkedett volna az ösztöndíjas, csak a román sajtót szemlélte. Mindez annak ellenére történt, hogy az MKM figyelmeztette az ösztöndíjasokat, hogy nem nagy terjedelmű általános jelentéseket szeretnének, hanem olyan értesítéseket, amelyek a hazai üzleti világot érdekelhetik. A probléma tehát a jelentések gyakorlati használhatatlansága, az, hogy „az ösztöndíjasok aktuális értékű üzleti értesítéseket nem juttattak” az MKM-be.⁹³ Mindennek oka abban keresendő, hogy a végzett hallgatóknak nem volt gyakorlati tapasztalatuk, a hazai ipart pedig

⁹⁰ BCEL 1/a 1. doboz, 42671/1898.

⁹¹ Zsidi 1991: 80–82.

⁹² BCEL 1/a 1. doboz, 443/1897–1898.

⁹³ BCEL 2/b 2. doboz, 78/1903.

nem ismerték. A külföldi cégek is hangoztatták, hogy külföldi piacokra inkább „tapasztalt kereskedőt kellene küldeni”.

A Keleti Akadémia természetesen visszautasította a kritikákat egy, a Kereskedelemügyi Minisztériumba küldött feliratban. Egyrészt „közvetlenül értékesíthető értesítések beküldésére” nem is kötelezhetik az ösztöndíjasokat, mert ezt maga a szabályzat zárja ki. Alkalmazva lévén egy nagy kereskedelmi házban az ösztöndíjas nem tud más kereskedelmi házaktól értesüléseket szerezni, az ott szerzett információk pedig a kereskedelmi ház üzleti titkát képezik. Másrészt a hírszolgálat nem lehet az ösztöndíjas feladata, mert az erre a célra szervezett apparátus dolga, az ösztöndíjas pedig a kedvezményt saját kiképzésére kell fordítsa, és jelentéseivel pusztán erről kell tanúbizonyságot tennie.⁹⁴ Az ügy további kimenetele az MKM sikerét hozta. 1905-től már kétszer két hónap gyakorlatot kellett teljesíteniük az ösztöndíjasoknak az MKM igazgatóságánál és a magyar kereskedelmi részvénytársaság kiviteli osztályánál.⁹⁵ Pont ettől a jobbra kezelési és alsóbb rendű irodai munkától szerette volna megkímélni az akadémia a végzett hallgatókat, az MKM viszont ezáltal olcsó (ingyen) munkaerőhöz jutott. A történet az ösztöndíjrendszer már említett 1906-os átalakulásával zárult, amely a meglévő gyakorlati tapasztalatot előfeltételként szabta meg, valamint elvette az akadémia jogát az ösztöndíjak megajánlására. Ezentúl az akadémiának nem volt beleszólása abba, hogy melyik végzett hallgató kapja az ösztöndíjat. Az ösztöndíjjal kapcsolatos iratok ennek megfelelően 1906 után megritkultak az akadémia irattárában és a végzett hallgatók jelentéseit sem gyűjtötték már.

* * *

A tanulmányi ösztöndíjak esetében a „gyakorlati élet” érdekei érvényesültek, de általánosságban elmondható, hogy a Keleti Kereskedelmi Akadémia erőfeszítései sikeresen ellensúlyozták az intézménnyel szemben támasztott politikai-gazdasági elvárásokat, és a VKM hathatós segítségével az intézmény képes volt megőrizni tudományos autonómiáját. Ritka az olyan kezdeményezés a KKA részéről, amelyet a VKM nem támogatott volna elvben és egyúttal financiálisan is. Fontos hangsúlyozni a gyakorlatorientáltság és a tudományos igény folytonos keveredését, amit jól illusztrál az egyik utazási ösztöndíjas levele Kúnos Ignácnak. Habár az utazási ösztöndíjjal a magyar export lehetőségeit kellett felmérnie, az alábbi tájékoztatást küldte az intézet igazgatójának: „trapezunti ismerősömtől ezidáig semmiféle láztörök népköltészeti terméket nem kaptam, s így csakis az általam annak idején összegyűjtött khorondalokat küldhetem be”.⁹⁶ Nyilvánvaló, hogy ez a levél Kúnos Ignácnak mint nyelvésznek és folkloristának szólt, és nem köthető az intézmény által képviselt és az utazási ösztöndíj céljának tekinthető gazdasági imperializmus gondolatához. Kúnos Ignác tudományos tevékenységét teljes egészében az akadémiai pozíciója tette lehetővé, anélkül nem lehetett volna

⁹⁴ BCEL 2/b 2. doboz, 78/1903.

⁹⁵ BCEL 2/b 3. doboz, 42982/1905.

⁹⁶ BCEL 2/b 2. doboz, 61/1902.

aktív részese a nemzetközi orientalista tudományos közösségnek, nem folytathatótt volna néprajzi kutatásokat a Nagy Háború idején, és nem válhatott volna korának kiemelkedő turkológusává, ezt a státust fenntartva a világháborút követően is. Kúnos Ignác életútja olyannyira összefonódott a Keleti Akadémiával, hogy 1910-et követően egy évtizeden keresztül az iskola épületében volt a szolgálati lakása, gyakran személyesen ellenőrizte a gyűjtemény és a laboratórium állapotát. A Keleti Múzeum és a Fonetikai Laboratórium tevékenysége szintén a tudományos érdeklődés primátusát bizonyítja a „gyakorlati” és ideológiai elvárásokkal szemben. Habár mind a két intézmény hivatalosan (például a VKM felé való kommunikációban) gyakorlati célokat szolgált, valós működésük a tudományos logikát követte (például a múzeum berendezése vagy Balassa publikációi). Ide tartozik továbbá Kúnos kutatása és néprajzi gyűjtése a Cheb melletti fogolytáborban, amely a keleti kultúrát szintén önmagában vett értékéért kutatja. A Keleti Kereskedelmi Akadémia esete tehát megmutatja, miként lehetséges egy állami szerv (esetünkben a VKM) segítségével a 19. és 20. század fordulóján keleti tárgyú kutatásokat folytatni anélkül, hogy az orientalisztika Said által megfogalmazott ideológiai csapdájába esnének a kérdéses Kelet-kutatók. A kutatások tudományos értékét pedig alátámasztja időtállóságuk.

FORRÁSOK

Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (BCEL)

1. Budapesti Kereskedelmi Akadémia, Keleti Kereskedelmi Tanfolyam iratai, 1891–1899.

1/a Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1892–1899.

1/b Igazgatósági iratok, 1892–1899.

2. Keleti Kereskedelmi Akadémia, 1899–1920.

2/a Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1899–1918.

2/b Igazgatói hivatal iratai, 1900–1920.

2/e Vegyes nyilvántartások, 1900–1920.

Balassa József 1913: A Keleti Kereskedelmi Akadémia fonetikai laboratóriuma. *Magyar Nyelvőr* (42.) 9. 478–479.

Balassa József 1915: A votják nyelv néhány hangjáról. *Keleti Szemle* (16.) 1–3. 101–104.

Balassa József 1916a: A bécsi Phonogramm-Archiv felvételei. *Magyar Nyelvőr* (45.) 9–10. 414–415.

Balassa József 1916b: *Beszéd gégefő nélkül*. Franklin nyomda, Budapest.

Fuhrmann Ferenc 1898: Szakképzés a kiviteli kereskedelem fejlesztése érdekében.

A Keleti Kereskedelmi Akadémia értesítője 1897–1898. 3–7.

Kúnos Ignác 1897: A keleti nyelvek kereskedelmi fontossága. *A Keleti Kereskedelmi Akadémia értesítője* 1896–1897. 3–7.

- Kúnos Ignác 1909: Kereskedelmi szakoktatásunk és Új-Törökország. *Kereskedelmi Szakoktatás* (18.) 1908–1909. 91–98.
- Kúnos Ignác 1916a: Tatár foglyok táborában. *Budapesti Szemle* (165.) 470. 209–227.
- Kúnos Ignác 1916b: Néhány szó az intézetünkről. In: *Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai*. Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság, Budapest, V–XII.
- Kúnos Ignác 1918: Tatárfoglyaink táborában. *Magyar Figyelő* (8.) 1. 140–153.
- Rákosi Mátyás 2002: *Visszaemlékezések*. I–II. Napvilág, Budapest.
- Rakovszky István 1893: *A Magyar Korona országainak állami zárszámadása az 1892. évre*. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest.
- Strausz Adolf 1881: *Bosnyák föld és népe. Bosznia története és néprajzi leírása*. Tettey Nándor és társa, Budapest.
- Strausz Adolf 1883: *Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása*. Athenaeum r. társulat kiadása, Budapest.
- Strausz Adolf 1893: Tanulmányút Boszniába. In *A Keleti Kereskedelmi Akadémia értesítője* 1893. 3–22.
- Strausz Adolf 1905: *Törökország (ázsiai rész). Gazdasági tanulmány*. Lampel R. könyvkereskedése, Budapest.
- Strausz Adolf 1913: *Az új Balkán félsziget és a török birodalom: politikai, gazdasági tanulmány*. Kilián, Budapest.
- Strausz Adolf 1929: *A római ghettó: a római zsidó hitközség 2300 esztendő története*. Kunossy nyomda, Budapest.

Budapesti Szemle, 1916.

Értesítő: A Keleti Kereskedelmi Akadémia értesítője, 1891–1918.

Földrajzi Közlemények, 1885–1886.

Kereskedelmi Közlemények, 1891.

Kereskedelmi Szakoktatás, 1905–1909.

Keleti Szemle, 1912–1915.

Magyar Figyelő, 1916.

Magyar Nyelvőr, 1913–1916.

Pester Lloyd, 1906.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2016: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa, Budapest.
- Baski Imre 2019: Folklor szövegből szótár. Kérdések és megoldások Kúnos Ignác tatár gyűjtésének közzététele kapcsán. *Keletkutatás* ősz. 97–121.
- Csaplár-Degovics Krisztián 2017: Az első magyar–albán szótár születése. *Világtörténet* (39.) 3. 467–480.
- Csorba György – Fodor Gábor 2018: Mosony Lipót – Történeti kutatás és magyar kultúrpolitika Konstantinápolyban. 1914–1916. *Századok* (152.) 2. 317–350.
- Demeter Gábor 2018a: „A modernizációtól a kolonizációs törekvésekig.” *Századok* (152.) 2. 285–316.

- Demeter Gábor 2018b: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Institut za Istoricheski Izsledvane–MTA BTK Történettudományi Intézet, Sofia–Budapest.
- Feichtinger, Johannes 2014: Komplexer k.u.k. Orientalismus: Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert in Österreich. In: Born, Robert – Lemmen, Sarah (Hgg.): *Orientalismen in Ostmitteleuropa, Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Transcript, Bielefeld, 31–63.
- Gerelyes Ibolya 2014: The Development of Hungarian Turcology in the Long Nineteenth Century. In: Born, Robert – Lemmen, Sarah (Hgg.): *Orientalismen in Ostmitteleuropa, Diskurse, Akteure und Disziplinen*. Transcript, Bielefeld, 87–104.
- Gingrich, Andre 2006: Kulturgeschichte, Wissenschaft und Orientalismus. Zur Diskussion des 'frontier orientalism' in der Spätzeit der k.u.k. Monarchie. In: Feichtinger, Johannes et al. (Hgg.): *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa: Transdisziplinäre Annäherungen*. Studien, Innsbruck, 279–288.
- Gingrich, Andre 2013: The Nearby Frontier: Structural Analyses of Myths of Orientalism. *Diogenes* (60.) 2. 60–66.
- Heiss, Johann – Feichtinger, Johannes 2013: Distant Neighbors: Uses of Orientalism in the Late Nineteenth-Century Austro-Hungarian Empire. In: Hodkinson, James – Walker, John – Mazumdar, Shaswati – Feichtinger, Johannes (eds): *Deploying Orientalism in Culture and History: From Germany to Central and Eastern Europe*. Camden House, New York, 148–165.
- Johler, Reinhard – Marchetti, Gina – Scheer, Monique (eds) 2010: *Doing Anthropology in Wartime and War Zones. World War I and the Cultural Sciences in Europe*. Transcript, Bielefeld.
- Kakuk Zsuzsa 1980: *Kasantatarische Volkslieder / auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos*. MTA, Budapest.
- Kakuk Zsuzsa 1989: *Kasantatarische Volksmärchen / auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos*. MTA, Budapest.
- Köves Margit 2013: Modes of Orientalism in Hungarian Letters and Learning of the Nineteenth Centuries. In: Hodkinson, James – Walker, John – Mazumdar, Shaswati – Feichtinger, Johannes (eds): *Deploying Orientalism in Culture and History: From Germany to Central and Eastern Europe*. Camden House, New York, 166–189.
- Peykovska, Penka 2001: Hungarian-Bulgarian Scholarly Relations in Humanities at the End of the Nineteenth Century. In: Glatz, Ferenc (Hg.): *Hin zu neuen Zielen. 2000*. Europa Institut Budapest, Budapest, 301–309.
- Reynolds-Cordileone, Diana 2015: Displaying Bosnia: Imperialism, Orientalism, and Exhibitionary Cultures in Vienna and Beyond: 1878–1914. *Austrian History Yearbook* (46.) 29–50.
- Richardson, Michael 1990: Enough Said: Reflections on Orientalism. *Anthropology Today* (6.) 4. 16–19.
- Róbert Péter 1995: Strausz Adolf, a Balkán tudósa. *Múlt és Jövő* (6.) 1–2. 98–102.
- Romsics Ignác 2002: „A magyar birodalmi gondolat.” In: Gombár Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Nem élhetek birodalom nélkül*. Helikon–Korridor, Budapest, 41–81.
- Said, Edward 2000: *Orientalizmus*. Európa, Budapest.

- Seres István 2003: Csora Batir: Egy nogáj hőseposz Kúnos Ignác gyűjtéseiben. In: Csirkés Ferenc Péter et al. (szerk.): *Függőkert: orientalisztikai tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 174–242.
- Szögi László 2007: A Keleti Kereskedelmi Tanfolyam és a Keleti Kereskedelmi Akadémia története 1891–1920. In: Szögi László – Zsidi Vilmos (szerk.): *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből. 1891–1920*. Corvinus, Budapest, 15–34.
- Szögi László – Zsidi Vilmos (szerk.) 2007: *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből. 1891–1920*. Corvinus, Budapest.
- Toru, Senga 1999: Strausz Adolf japán kapcsolataihoz az I. világháború előtt. *Századok* (133.) 5. 1011–1026.
- Zsidi Vilmos 1991: Magyar ösztöndíjasok és volt kereskedelmi főiskolai hallgatók keleten. In: Kiss József Mihály (szerk.): *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*. ELTE, Budapest, 71–103.

Őze Eszter

Társadalmi Múzeum: a szociális és egészségügyi nevelés intézménye*

E tanulmányban a magyar Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum¹ (1901–1945) történetét, átalakuló helyzetét és a munkásságot a bér munka világába integráló funkcióját elemzem, beillesztve az 1851-es világkiállítás után, a 20. század elején alapított múzeumok kultúrtörténetébe.

A Társadalmi Múzeumot 1901-ben alapította Budapesten a Kereskedelmi Minisztérium azzal a céllal, hogy az intézmény a népegészségügyről és a munkás-kérdésekről rendezett kiállításokkal felvilágosító munkát végezzen. Az intézmény 1901 és 1945 között többször változtatott nevet, fenntartót, helyszínt és célkitűzést is. Véglegesen a gyűjtemény megsemmisülése vetett véget a működésének, mivel a II. világháborúban elpusztuló anyag helyett már nem kezdtek új gyűjteményezésbe. A budapesti intézményt a párizsi Musée Social mintájára alapították, és a korszakban létrehozott többi európai és amerikai társadalmi múzeum hálózatában működött. Bár az alapítás célja a múzeumok esetében megegyezett, a magyar intézmény mégis két, egymással szorosan összefüggő szempontból eltért a többi múzeumtól. Egyrészt elsődleges látogatóközönségeként a városi munkásságot jelölte meg, másrészt míg a többi múzeum kiemelten szociális reformtervekkel foglalkozott, addig a budapesti intézmény profiljába az orvoslás, a higiénia, az egészséges és beteg test reprezentációja is beletartozott. Ezért e múzeum a 19. század végén kialakult orvostörténeti-higiéniai,² etnológiai, ant-

* Köszönöm Éber Márk Áronnak, György Péternek és K. Horváth Zsoltnak, hogy kritikai észrevételeikkel segítették a tanulmány létrejöttét.

¹ Elemzésemben a múzeumnak az adott korszakban éppen hivatalos megnevezését használom: Társadalmi Múzeum, Társadalmi, Egészségnevelési és Népegészségügyi Múzeum, Népegészségügyi Múzeum.

² 1890-től jelentek meg az egészséghez és a neveléshez kötődő kutatásokat és tárgyakat bemutató gyűjtemények, majd a magánygyűjteményekből kinövő közgyűjtemények után közvetlenül, a 20. elején alapították az orvostörténeti és higiéniai múzeumokat. A higiéniai és orvostörténeti múzeumok alapítása egybeesett a közegészségügy 20. század eleji intézményesülésével, amelyből arra következtethetünk, hogy a múzeumok az egészségügy demokratizálásában is részt kívántak vállalni. A társadalmi múzeumok vizsgált hálózata mellett ebben az időszakban jelentek meg a higiéniai múzeumok: például Szentpétervár, 1877; Bécs, 1898; Drezda, 1912. A múzeumok gyűjteményezési köre sok esetben fedte egymást, ám akvizíciós stratégiájukban különbségek is megfigyelhetők. Az iparhigiéniai múzeumok elsődlegesen a gyári munkához kapcsoló bal- esztvédelmi eszközöket állítottak ki, míg a higiéniai múzeumok elsődlegesen a fertőzések megelőzésének lehetőségével foglalkoztak. Az orvostörténeti gyűjtemények kapcsán megállapítható, hogy két típusú orvostörténeti akvizíciós modell alakult ki Európában a 20. század elején: vagy az oktatásban már nem használt eszközöket, vagy pedig professzorok hagyatékát rendszerezték és állították ki (Kapronczay 2001: 197).

ropológiai gyűjtemények és a szociális reformtervek múzeumi bemutatásának a metszetében vizsgálható.

A 19. század múzeumainak történetét a kutatók gyakran a Michel Foucault kutatásaiból inspirálódó művészettörténeti értelmezési keretben helyezik el.³ Az ilyen jellegű elemzések kiindulópontja, hogy a múzeumok nem az elzárás, hanem a bemutatás intézményei voltak, ám éppen ezért bonyolult fegyelmű és nevelő funkciókkal rendelkeztek. A múzeumok olyan tárgyakat és hozzájuk kapcsolt tudást mutattak be, amelyek egészen addig magánterekbe voltak zárva, és így kizárólag a privát megismerés lehetőségét nyújtották. Ám a nyilvánossá váló múzeum új tere a hatalom propagandájának és legitimációjának eszközévé vált. Ez az értelmezés a múzeum intézményét elsődlegesen a 19. századi polgári nyilvánosság történetéhez köti.⁴ Bár elemzésem fontos kiindulópontja e művészettörténeti megközelítés alap gondolata, mely a kiállításokat és múzeumokat a hatalom és a tudás viszonyainak egyik intézményesüléseként vizsgálja, tanulmányomban a Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum kapcsán amellet érvelek, hogy a múzeum intézményét mégsem a büntető intézményrendszer elemeként, és nem is a polgári nyilvánossághoz kapcsolódó látványosságok (mint például galéria, áruház) új formájaként érdemes elemezni. Álláspontom szerint sokkal termékenyebb belátásokhoz vezet, ha azt *a munka világának intézményesülési folyamatában vesszük szemügyre*.

A Társadalmi Múzeumot tehát a bérmunka világának 20. századi kiépüléséhez vezető történetben vizsgálom. A szakszervezetek és egyesületek megjelenése, a társadalombiztosítás és a népjóléti intézmények kialakulása, a munkaközvetítés rendszere mind a bérmunka intézményesülését lehetővé tevő, újonnan megjelenő intézmények voltak.⁵ A bérmunkához kötődő intézmények társadalmilag, gazdaságilag és politikailag is meghatározóvá váltak. Ahogyan arra Bódy Zsombor rámutatott, e folyamat a társadalom új típusú integrációját és a nemzetállam megerősödését is magával hozta.

„[A] társadalom integrációja jelentős részben a munka intézményrendszerén keresztül valósult meg, mint ahogyan az egyének társadalmi pozíciója, javakhoz, szolgáltatásokhoz, szociális védelemhez való hozzáférése is a munka világába való integráltságtól függött.”⁶

A bérmunka intézményesülése egyaránt befolyásolta az egyén életét a politikai cselekvés, az idő beosztása és érzékelése, valamint a mindennapi élet szokásai szintjén. A múzeum tereit e változás bemutatóhelyeként is értelmezhetjük. Miután a munkásság választójoggal rendelkezett, a munkaügy politikai kérdés lett, ezáltal a munkához kapcsolt konfliktusok is túlmutattak a munkáltatók

³ Crimp 1985; Bennett 1995, 2002; Hooper-Greenhill 1992.

⁴ Vö. Habermas 1993.

⁵ Ennek kulturális vonatkozásáról: K. Horváth 2010: 47–75.

⁶ Bódy 2010: 7.

és munkavállalók közötti egyéni problémákon, nemzetállami léptékben szabályozandó ügyekké váltak. Ez pedig a múzeumi bemutatás kérdéskörét is érinti, meghatározva, hogy milyen témákat mutathatnak be egy állami múzeumban. Az ehhez kapcsolódó szociális kérdés, valamint a munkásság testhasználatának muzealizálása a 19. századi múzeumok reprezentációs funkciójától meglehetősen idegen gyakorlatnak számított. Ezért szükséges alaposan megvizsgálni, milyen változások kellettek ahhoz, hogy a Társadalmi Múzeum tereiben a munkásság életének olyan alapelemeit (a testhasználatot, a lakhatást, a nevelést) mutathassák be, amelyek ellentétben álltak a polgári intimitáskeresővel, és múzeumi bemutatásuk is legfeljebb a néprajzi tárlatokéhoz hasonlított.

A tanulmány intézménytörténeti kérdése, hogy miért éppen a múzeum intézményét tartották alkalmas eszköznek a munkásság társadalmi integrációjára,⁷ nevelésére és szabályozására. Az integráció problémaköre több irányba ágazik. Felmerült a kérdés: a munkásságot mint látogatóközönséget kívánták a múzeum tereibe bevonni, vagy a munkásság testét mint reprezentált „tárgyat” kívánták-e a múzeumban bemutatni? A második kérdés: amennyiben a munkásság az integráció tárgya, ki az integráció alanya? Mivel egy olyan intézményről beszélünk, amely majd négy évtizedig működött – ráadásul az 1901 és 1945 közötti többirányú átalakulást magában hordozó korszakban –, így a fenti kérdésekre egységes válasz nem adható. Az elemzéshez a múzeum irányítóinak személyi változását, az intézmény gyűjteményezésének alakulását, valamint alapító küldetéséhez kapcsolódóan a múzeum korai korszakának olyan jellemző kiállításait vizsgálom, mint például az 1907-es Nemzetközi Balesetügyi és Munkásjóléti Kiállítást, az 1914-es Had- és Népegészségügyi Kiállítást, valamint az 1919-es Népegészségügyi Kiállítást.

A SZOCIÁLIS KÉRDÉS REPREZENTÁCIÓJA: A TÁRSADALMI MÚZEUMOK HÁLÓZATA

A társadalmi múzeumok létrejötte elsődlegesen a szociális kérdés reprezentációjához kötődik. Előzményének tekinthetjük azokat az 1800-as évek végétől megjelenő kiállításokat, amelyek társadalmi reformterveket és példaintézményeket mutattak be a látogatóknak. Az 1889-es párizsi világkiállításon a „Társadalmisított Gazdaság” cím alatt külön kiállítási szekció alakult, amely a szociális kérdést

⁷ A munkáskultúrához kapcsolódó intézmények kutatása során az integráció fogalma alatt mind *rendszerintegrációt*, mind *szociális integrációt* érthetünk. Vö. Lockwood 1956: 134; K. Horváth 2013: 127–144. Jelen elemzésben a munkásság integrálása alatt nem a szervezett (integrált) munkásság kialakítását értem, hanem ennek ellentétét, azt a folyamatot, amely során az újonnan létrejövő munkásosztályt az intézményes rendszerbe vonták be.

a középpontba állítva a munkásosztály munka- és életkörülményeivel, a munkaidő szabályozásával és jóléti intézkedésekkel foglalkozott.⁸

E kiállítások sorába illeszkedtek a századelőn megjelenő társadalmi múzeumok is Párizsban (Musée Social, 1894), Charlottenburgban (Reichsmuseum für Unfallverhütung und Gewerbehygiene, 1903) Budapesten (1901), Frankfurt am Mainban (Soziales Museum, 1902), a Harvardon, Cambridge-ben (Social Museum, 1907), illetve Bécsben (Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum, 1925). A múzeumok oktatással, egészségüggyel, lakhatással, szabadidő-eltöltéssel, eugenikával, valamint a munkásosztály problémáival foglalkoztak, ehhez az új szociális reformterveket alapul véve részletes múzeumi bemutatási rendszert dolgoztak ki a munkásság egészségügyi viszonyaival kapcsolatos célok, törvényhozás és jelenségek láthatóvá tételére. Legtöbb esetben nemcsak kiállítóhelyként, hanem könyvtárként, archívumként és kutatóhelyként is működtek, ám mindegyik esetben más volt a célközönség, amely alapvetően befolyásolta a működésüket. Míg a párizsi intézmény elsődlegesen a magasan kvalifikált, politikai pozíciót betöltő látogatók számára jött létre, addig az amerikai intézmény elsősorban az egyetemi hallgatókat akarta a kiállításával oktatni.

A társadalmi múzeumok létrejöttéhez szorosan kapcsolódik a szociális kérdés kezelésének változása, és mivel mindegyik társadalmi múzeum a párizsi anyaintézményhez igazodott, a történeti kiindulópont is a francia főváros intézményéhez kötődik. Franciaországban a szociális reformot támogatók az 1820-as években kezdtek el foglalkozni az ipari fejlődés hatására tönkrement népesség életkörülményeivel. Robert Castel e folyamatot a Harmadik Köztársaságban a szociális kérdés politikai üggyé alakulásával magyarázza, azzal, ahogyan az az egyházi és munkáltatói kompetenciából kikerülve immáron állami feladattá vált.⁹ Az ipari társadalom átalakuló keretei között már nem kizárólag a morális gyengeséget láttatták a problémák forrásának, hanem a létfeltételekkel hozták összefüggésbe. Előbb vizsgálni kezdték, később pedig okozatként határozták meg az életkörülmények olyan összetevőit, mint például a lakhatási körülmény, a munkanélküliség vagy a gyér egészségügyi ellátás. A vizsgálatok következményeként az addig egyéni mulasztásoknak tulajdonított, egyéni problémaként kezelt nyomort és pauperizmust tömegjelenségként kezdték elemezni.¹⁰ A társa-

⁸ Horne 2002: 58. 1904-től kezdődően Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is megjelentek a társadalmi problémákat szemléltető tárlatok és gyűjtemények. Ilyen volt többek között St. Louisban 1904-ben a világkiállítás „Társadalmisított Gazdaság” szekciója. Kao–Lamunière 2012: 15.

⁹ Ahogyan arra Michelle Lamunière a harvardi Social Museum kapcsán felhívja a figyelmet, bár a 19. század elején elsősorban egyházi kezdeményezésekre jöttek létre a különböző társadalmi problémák kezelésére szolgáló intézmények, addig a század végére ez változni kezdett, és már az egyházi jótékonykodáson kívül is megjelentek a társadalmi gondoskodás új formái és helyszínei. Lamunière 2012: 39.

¹⁰ Castel 1998: 221–237.

dalmi és egészségügyi problémák¹¹ megjelenítését 19. századi tudományosság és az együttérzés¹² fogalmai mentén szervezték a múzeumok tereiben, így az intézmények nemcsak tények és tudományos adatok gyűjteményei voltak, hanem a kor ideológiai és morális meggyőződéseinek archívumai is, valamint a társadalom elemzéséhez kapcsolódó új tudomány intézményesülésének színterei. A gyűjtemény kialakításánál a természettudományok módszertanát és bemutatási módjait alkalmazták: a kiállított tárgyakat objektív tényként kezelve prezentálták, mint ahogyan a természettudományos gyűjtemények kialakítói jártak el saját tárgyanyagukkal.¹³ A természettudományokkal való állandó összehasonlítást az újonnan intézményesülő társadalomtudomány rivalizálásának jeleként is értelmezhetjük, ugyanakkor megjelenik benne a korszakra jellemző biopolitikai és a szociáldarwinista gondolkodás is, mely a társadalmat és benne az embereket a biológia és az öröklődés szabályai szerint vizsgálja.

A KÖZIGAZGATÁS, AZ EGYÉSZSÉGÜGY ÉS AZ IPARÜGY INTÉZMÉNYE: A BUDAPESTI TÁRSADALMI MÚZEUM

A Budapesten létrejövő intézmény kapcsán mind a múzeum alapításának szereplői, mind a bemutatott kiállítások alapján megállapítható, hogy abban két cél és irány fonódott össze: részben orvostörténeti igényű bemutatás, részben pedig a társadalmi múzeumokra jellemző szociális reformtervekhez kapcsolódó gyűjtemények kiállításának a vágya.

Az alapítás első emléke az Iparegyesülethez kötődik: 1885-ben Toldy László (1846–1919) tette meg az első indítványt a múzeum létrehozására,¹⁴ majd az Orvosegyesületben 1891-ben Korányi Sándor (1866–1944) javaslatára merült fel egy higiéniaival foglalkozó múzeum kialakítása.¹⁵ 1889-ben Mandelló Gyula (1868–1919) a Közigazgatási Társaság részéről indítványozta a múzeum létesítését, majd 1894-ben az Országos Iparfelügyelői Értekezleten a Magyar Iparegészségügyi Múzeum létesítésének igényére hívta fel a figyelmet Szterényi József (1861–1941), aki kereskedelemügyi miniszterként a múzeum későbbi fenntartója lett. Az orvostörténész Gortvay György szerint valójában később ezt a tervet valósították meg, ugyanis „ez szélesedett az akkori kormányzat helyes

¹¹ A század eleji Magyarországra vonatkozóan Kiss László arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszakban a szociális és a népegészségügy kérdéskörei egymásba fonódtak, mivel a rossz életkörülmények betegség és járvány forrásai lehettek, ezeket pedig az egész társadalomra nézve veszélyesnek tartották. Kiss 2004: 107.

¹² Vö. Tamás 1999: 9–145. Tamás Gáspár Miklós amellettt érvel, hogy az alávetett osztályok szenvedése és kiszákmányolása okán megjelenő keresztény együttérzés, részvét és szánalom elegye vált a liberális ihletettségtű társadalomjobbítási törekvések kiindulópontjává.

¹³ Lamuière 2012: 39–46.

¹⁴ Gelléri 1903a: 737.

¹⁵ Vértes 1986: 46.

szociálpolitikai meglátása következtében egy szociális múzeum alakítására.”¹⁶ A Kereskedelmi Minisztérium részéről, az 1900–1901-es párizsi világkiállításon bemutatott magyar pavilon sikerét követően szintén felmerült az igény egy társadalommal, balesetvédelemmel és egészségüggyel foglalkozó intézmény létrehozására.¹⁷ Azt láthatjuk tehát, hogy a múzeum már alapításakor is hármas igénynek kellett, hogy megfeleljen: az Iparegyesület, az Orvosegyesület és a Közigazgatási Társaság eltérő céljai mentén formálódott. Végül 1901-es alapítása után az intézmény 1919-ig a Társadalmi Múzeum nevet viselte, fenntartója a Kereskedelmi Minisztérium, vezetője Szántó Menyhért (1860–1945) volt, fő támogatói pedig az Országos Iparegyesület és a Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesülete lettek.¹⁸

1901 és az 1945-ben bekövetkezett megsemmisülése között a múzeum többször változtatott részlegesen a céljain, megcélzott látogatókörén, amely változások alapján a története négy nagyobb korszakra osztható: az 1901–1919 közötti évek (Társadalmi Múzeum); az 1919-es Tanácsköztársaság (Társadalmi Múzeum); az 1920–1927 közötti időszak (Népegészségügyi Intézet és Múzeum); illetve az 1928–1945 közötti korszak (Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeum).¹⁹

Az intézmény missziója már az első időszakban, 1901 és 1919 között is többször változott, nemcsak az aktuálpolitikai történéseket, de a múzeum támogatói körének változását is követve. Az első világháborúig az iparhigiéniai és a szociális törekvések bemutatásával foglalkoztak, e két irányvonal vetélkedett egymással a könyvtári és kiállítótérben. Alapítása után, 1903-ban Gelléri Mór (1854–1915) az intézményt elsősorban ipari egészséggel foglalkozó *iparhigiéniai* múzeumnak tartotta,²⁰ ám például a *Gazdasági Mérnök* riportere szerint a múzeum célja az volt, hogy olyan gazdasági tendenciákat mutasson be, amelyeknek szociálpolitikai vonatkozásai voltak.²¹ Az alapcélok megfogalmazása közötti különbség oka lehetett, hogy az intézmény megalakulása utáni két fő támogatója, a Magyar Közgazdasági Társaság és az Országos Ipartestület, mind a célok megfogalmazása mentén, mind az alapítás történetében a saját elsőségüket hangsúlyozta. A múzeum első kiállításán, 1901-ben, a párizsi világkiállításon bemutatott szociális kérdéshez kapcsolódó kiállítási anyag jelent meg. 1905-ben minisztériumközi megállapodás jött létre, amelyben rögzítették, hogy múzeum „az egész kormány szociális politikájának muzeális közege és tudományos gyűjtőhelye.”²² 1907-ben ismét irányváltás történt, és a fertőző népbetegségek különös

¹⁶ Gortvay 1935: 9.

¹⁷ Kapronczay 2005: 93–98.

¹⁸ Gortvay 1935: 9–11.

¹⁹ Bár a múzeum irányváltásainak részletes elemzése jelen tanulmány keretei között nem áll módomban, annak főbb alakulásait azonban fontosnak tartom röviden bemutatni annak érdekében, hogy láthatóvá váljon, hogyan formálódott az intézmény története, amely egyszerre volt a század eleji testkultúra, betegségtudat, közegészségügy és szociálpolitika reprezentációjának tere.

²⁰ Gelléri 1903b: 5–6.

²¹ G.L. 1903: 373.

²² Gortvay 1935: 9.

jelentőséget kaptak a kiállítóterben. Ennek elsődleges oka a tbc egyre fokozódó elterjedése lehetett. 1909-ben *A Társadalmi Múzeum Értesítője* első számában a kereskedelmi minisztériumi államtitkár, Szerényi József a fő célt a következőképpen fogalmazta meg:

„A szociálpolitika messze szétágazó részei közül legaktuálisabb a munkásvédelem. A munkásosztály erkölcsi színvonalának emelésével, anyagi helyzetének javításával. Erkölcsi téren a munkásosztály jogainak kiterjesztése, munkaviszonyának modern szellemben való rendezése révén. Anyagi tekintetben egyrészt terheinek csökkentésével, másrészt sorsának minden eshetőségével szemben való biztosításával.”²³

Szántó Menyhért ugyanebben az évben az intézmény folyóiratának, *A Társadalmi Múzeum Értesítőjének* indulásakor fő feladatát a szociálpolitikai intézkedések és az ezt szolgáló „eszközök” (munkásjóléti intézmények, munkavédelmi, egészségügyi, higiéniai fejlesztések eredményei) bemutatásán keresztül a munkásság emancipációjában látta.²⁴ Ebben az időszakban a múzeum már a Mária Valéria utca 12. szám alatt működött, ahová az Erzsébet körút 33. szám alatti rövid tartózkodás után a Ferenciek terén lévő „Királybazar” épületéből, a Magyar Közgazdasági Társasággal való közös bérleményből helyezték át.²⁵

1911–1912-ben a múzeum létrehozta Alkoholelles Alosztályát,²⁶ illetve elkezdett Budapesten kívül is kiállításokat rendezni és előadásokat tartani.²⁷ 1912-től kezdve Marschan Géza jogászt (1879–1917), az Általános Titkos Választójog Ligájának, Társadalomtudományi Társaságnak és a Martinovics-páholynak a tagját nevezték ki a múzeum aligazgatójává, a korabeli recepció szerint azért, hogy az intézmény addigi nem megfelelő eredményein változtasson.²⁸ Ettől az évtől kezdve *A Társadalmi Múzeum Értesítőjéről* a múzeum folyóiratának elnevezését *A Társadalmi Múzeum Szemléjére* változtatták, és átstrukturálták azt: állandó rovatokat indítottak (Társadalmi állapotok, Munkásvédelem, Szociális-, különösen munkásbiztosítás, Munkaadók és munkások szervezetei, Munkástitkárságok, Sztrájk és kizárás, Békéltetés, Választott bíróságok, Munkapiac, Munkanélküliség, Munkaközvetítés, Lakás és építésügy, Társadalmi egészségügy, Nevelés- és oktatásügy, Szövetkezés, Jóléti intézmények), ám a megjelenő cikkek témamegjelölése hasonló maradt, mint az előző években volt. Az első világháború előtti időszakban a folyóirat vezércikkeit írók sokszínűsége jól jelzi a szociális kérdéssel, társadalmi reformmozgalmakkal foglalkozó értelmiségi csoportok összetettségét, valamint a jobb- és baloldali tagolódás áthágását. Míg 1911-ben a római katolikus pap, politikus, egyetemi tanár Prohászka Ottokár (1858–

²³ Szerényi 1909: 1.

²⁴ Szántó 1909: 3–16.

²⁵ Navratil 1903: 561.

²⁶ Felszeghy 1911: 1–2.

²⁷ Kapronczay 2005: 94.

²⁸ [Szerző nélkül] 1912: 24.

1927) a jótékonyásban végzett személyes szolgálat jelentőségéről írt,²⁹ 1912-ben dr. Marschan Géza az iparfelügyelet intézményét emelte ki,³⁰ addig 1913-ban a baloldali társadalomtudós, könyvtárigazgató Szabó Ervin (1877–1918) a szociális gondolat terjesztését jelölte meg fő célként.³¹ 1914-től kezdve a múzeum elsősorban had- és népegészségügyi, illetve a háborús háttérrel megjelent problémákat tematizált.

1919-től, a Tanácsköztársaságot követően a múzeum fenntartója a Népjóléti Minisztérium lett, nevét pedig Népegészségügyi Múzeumra változtatták. A céljait az egészségügyi és szociális érdekek gondozására szűkítették, a munkáság edukációját pedig gondosan a sorok közé rejtették, többé nem nevesítették. A változást magyarázhatja, hogy a Társadalmi Múzeumot a Tanácsköztársaság idején támogatott intézménynek tekinthetjük, mivel a múzeum kiállítási anyagát a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár Székházában mutatták be, a *Vörös Újság* pedig az intézmény látogatására buzdított.³²

1920 és 1927 között a sorsa többször is kétségessé vált, mivel sem a fenntartója, sem pedig a céljai nem voltak biztosak. Az 1926-os egészségügyi kormányzati terv szerint az intézményt a közegészségtan egyetemi szintű oktatásának helyeként kívánták újraszervezni,³³ végül 1927-ben nyitott újra a Rockefeller Alapítvány támogatásával Társadalmegészségügyi Intézet és Múzeum néven.³⁴ Feladatkörét miniszteri utasításra kibővítették, már nem kizárólag muzeális intézményként működött, hanem a népegészségügyi szervezetek szakfelügyelőjeként, illetve az egészségpolitika propagandaintézményeként is. Az átalakulás további oka volt az egészségügy témakörének kibővülése, az első világháború okozta közegészségügyi károk orvoslásának igénye.³⁵ Az újjászervezett múzeum igazgatója Gortvay György (1892–1966) lett, akinek személye azért is jelentős a múzeum működése szempontjából, mert elődeinél sokkal aktívabban vett részt a múzeum működtetésében, illetve elvei kialakításában. Az Országos Közegészségügyi Intézet iparegészségügyi témájú kutatásait irányította, miután visszatért a Rockefeller Alapítvány ösztöndíjáról, ahol a közegészségüggyel, iparegészségüggyel és fajhigiéniával foglalkozó orvossal, Karl Pearsonnal (1857–1936) együtt a biometria, az evolúció és örökléstan szociáldarwinista hagyományait követve kutatott.³⁶

A múzeum 1927-es állapotára nézve informatív a francia politikus és diplomata Albert Thomas (1878–1932), az International Labour Organization elnökének budapesti útja során készített úti feljegyzése. Bár Thomas lelkesülten

²⁹ Prohászka 1911: 1–4.

³⁰ Marschan 1912: 1–11.

³¹ Szabó 1913: 1–3.

³² [Szerző nélkül] 1919: 5.

³³ Scholtz 1926: 55–56.

³⁴ Gortvay 1935.

³⁵ Az 1927-es újrainvitást követően az intézmény a II. világháborúig az Eötvös utca 3. szám alatti négyemeletes házban működött jelentősebb irányváltás nélkül.

³⁶ Kapronczay 1992: 2977–2978.

írt a múzeum létezéséről, illetve kiemelte a tényt, hogy a Társadalmi Múzeum gyűjteménnyel rendelkező múzeum, nem pedig kutatóhely, megemlítette mind a könyvtár, mint a gyűjteményi anyag „nyomorúságos” állapotát, a fejlesztés, a támogatás és a karbantartás hiányát. Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a rossz állapotok és a fűtés hiánya ellenére is volt látogatója az intézménynek. A gyűjtemény Thomas leírása szerint plakátokból, ábrákból, képekből és modellekből állt, amelyek a szociális és az ipari higiénia fontosságát, a munkahelyi balesetek elleni védekezést, a helyes gyermekgondozást, a lakás színvonalának emelését mutatták be. Útijegyzete alapján a magyar orvoslás történetének gyűjteményi egysége különlegesen impozánsnak és jól karbantartottnak számított, sőt ezt egyéb nemzetközi példákkal összemérve is kiemelkedőnek tartotta.³⁷

1928 és 1935 között a múzeum az egészségügyi népoktatás állami propagandaintézménye lett, mely az „ismeretterjesztés által gazdaságosabbá tudja tenni a munkát.”³⁸ Az állami szerepvállalás vizsgálata szempontjából kiemelkedően fontos, hogy a múzeum vezetése szerint az intézmény kizárólag állami szervként volt elgondolható.³⁹ E szerint egyrészt a modern államhoz tartozik az egyre több „társadalmi szükséglet és szociális ügy” felvállalása, másrészt a modern államnak szüksége van az egészségügyi propagandára, hogy „közegészségügyi és társadalompolitikai intézményeinek működésével szemben megértő közvéleményt teremtsen, és arra nevelje rá az embert, hogy az egészség megtartása kollektív felelősség.”⁴⁰

1928-tól egészségügyi „népakadémiát” szerveztek, melynek közönsége 1928 és 1935 között elsősorban a vidéki, iskolázatlan mezőgazdasági munkából élők, illetve városi ipari munkások voltak.⁴¹ Az intézményben folyó kutatások témái alapján a Népegészségügyi Múzeum némileg átalakult az előző évekhez képest: 1928-ban a Központi Statisztikai Hivatallal együttműködve országos adatgyűjtést kezdeményezett a nemi betegségek elterjedéséről, 1929-ben az alkoholkérdés szociálpolitikai megvilágításával foglalkoztak, majd 1930-tól a női munkával kapcsolatban végeztek adatgyűjtést. 1931-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium kibővítette a múzeum feladatkörét a szociális és társadalompolitikai ismeretek terjesztésére, így az a munkanélküliség, a belső migráció és a szociálpolitikai intézmények munkájának kutatásával is foglalkozott.⁴² A következő

³⁷ Thomas 2014: 152–170.

³⁸ Gortvay 1935: 3.

³⁹ Az intézet munkakörét az 1928-as kormányhatározat négy pontban állapította meg: e szerint célja volt a társadalmi betegségekre és szociális törvénykezésre vonatkozó adatok bel- és külföldi gyűjtése, szociál- és iparegészségügyi, munkásjóléti és balesetvédelmi témákban kiállítások rendezése, valamint tanfolyamok és szaktanácsadások tartása. Nyilvántartotta a magyarországi egészségügyi és szociális intézményeket és a külföldi egészségügyi mozgalmakat, illetve a kormány fő feladatként az egészségügyi kultúra intézményes terjesztését és az országos egészségügyi propaganda adminisztratív és szellemi irányítását bízta a múzeumra. [Szerző nélkül] 1928: 1109.

⁴⁰ Gortvay 1935: 3.

⁴¹ Gortvay 1935: 13.

⁴² Gortvay 1935: 17.

évben saját újságot indított, *Szociálpolitikai Sajtószemle* címen, amely elsősorban a munkanélküliség, a szociális biztosítások, az iparegészségügy és a közegészségügy témakörében jelentetett meg szakcikkeket.⁴³ Már a múzeum korai korszakában is élénk érdeklődés övezte az eugenikai diskurzust, ám a témával a kiállítások szintjén nem, kizárólag a folyóirataikban foglalkoztak. Az 1930-as évektől kezdve azonban a múzeum kiállítási programjában, illetve gyűjteményezésében és kiadványai között kiemelt fontosságú témává vált a fajhigiéniára és az eugenikára, amelyet az 1932-ben megrendezett *Szociális Egészségügy* és az 1934-es *Eugenika* című kiállításokon mutattak be. Emellett 1933-ban indult meg a muzeális anyag összeállítása, amely 14 részre osztva elsősorban diagrammokból, életnagyságú modellekből, fotókból, illetve a testrészekről készült viasz- és gipszmakettekből (*moulage-okból*) állt.⁴⁴

A 19. SZÁZADI MÚZEUM INTÉZMÉNYÉNEK IDEÁJA ÉS A NÉPJÓLÉT REPREZENTÁLÁSÁNAK ELLENTMONDÁSAI

A Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum gyűjteményezési körének és vezetőinek alakulása nyomán végigkövethetjük a múzeumot formáló igényeket és célokat, arra azonban nem kapunk választ, hogy miért éppen a múzeum intézményét tartották az egészségnevelés és -propaganda megfelelő reprezentációs intézményének.

A 19. századi múzeum alapító ideája és gyakorlata különösen izgalmas terepe a múzeumelméleteknek, mivel ebben az időszakban a nyilvános múzeumok tudástermelő és a nemzetállami reprezentációban betöltött szerepe is kiemelkedő a láttatás és bemutatás történetében.⁴⁵ Ahogyan a következőkben látni fogjuk, a társadalmi múzeumok által az egyre növekvő városi munkásság életkörülményeiről kiállított tárgyanyag távol állt a korabeli múzeumi reprezentáció szerepétől. Ahhoz, hogy megértsük a Társadalmi Múzeum esetében a múzeumalapítási szándékot, szükségesnek tartom megvizsgálni a 19. századi múzeumhoz kapcsolt eszményeket és célokat. Bár a század második felében elindult a nemzeti gyűjtemények tagolódása, valamint az egyes gyűjtemények alapító szándéka között is lehettek eltérések, kiindulópontom, hogy a múzeumokat a korszakban egyfajta „enciklopédikus tudástárként” vagy az alkalmazott tudományosságot gyakorlati célok elérésére használt intézményként értelmezték. E két szerep összefonódása adja a társadalmi múzeumok múzeumelméleti különlegességét, főként a budapesti Társadalmi Múzeum esetében, mely a párizsi mintaintézménnyel szemben nem kizárólag kutatóhely, hanem nyilvánosan látogatható, gyűjteménnyel

⁴³ Gortvay 1935: 21.

⁴⁴ Balesetelhárítás és munkásvédelem, Iparegészségügy, Forgalmbiztonság, Elsősegély, TBC, Alkoholizmus, Szexuáletika, Pornográfia, Népi orvoslás, Orvostörténet, Anya- és csecsemővédelem, Balneológia, Általános higiénia, Anatómia. Gortvay 1935: 39–75.

⁴⁵ Vö. Cray 1999.

rendelkező múzeum volt. Értelmezésem szerint a világkiállításokhoz hasonlóan a budapesti Társadalmi Múzeum a világot bemutató tudástár jellegű múzeum hagyományát követi, célja a munkásság vagy még inkább a szociális kérdés elhelyezése a múzeum által bemutatott univerzáléban. A múzeum intézményéhez kapcsolt mindkét szerep a világkiállítások reprezentációs ideáján alapul – mely az evidens tárgyszerű kapcsolódáson túl a társadalmi múzeumok fontos elődjeként is értelmezhetőek –, tehát vizsgálatom intézménytörténeti és kultúraelméleti kiindulópontja a világkiállítások után kialakuló múzeumok új intézményes pozíciója és alapító eszméje.

Az 1851-es londoni világkiállítástól kezdődően a múzeumok a világkereskedelemben részt vevő szereplők reprezentációjában, valamint a látogatók nevelésében is részt vállaltak, retorikájukban pedig a közösséget tételező ideát, az emberiség univerzális egységének eszméjét ismerhetjük fel, melynek ugyanakkor alapvető részét képezte a különböző országok közötti hierarchia. A nyilvánossá váló múzeumok történetében a világkiállítások olyan meghatározó eseményt jelöltek, amelyek következtében a múzeumok intézménye összekapcsolódott a világkereskedelemmel, illetve megváltozott a múzeumi bemutatás rendje és a kulturális integráció kerete a múzeumi térben.⁴⁶ Tony Bennett megfogalmazása szerint az 1851-es világkiállítás volt az első olyan tárlat, ahol

„[...] a] hangsúly az előállítás folyamatáról áttevődött a végtermékre, melyet elszakítva a készítői keze nyomától a töke és az állam termékeny és összehangolt hatalmának jelzéseként tártak a nézők elé. Nem annyira a munkásosztály technikai képzésének instrumentumai voltak, hanem saját munkájuk eldologiasodott késztermékei elé járuló csodálat eszközei, vagy ahogy Benjamin fogalmaz »az Áru fétisének zarándokhelyei.«⁴⁷

A Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum története azért is fonódik össze a világkiállítások történetével, mert az ott bemutatott ipari kapitalizmus-hoz kapcsolódó tárgyak és találmányok kerültek a Társadalmi Múzeum terébe. A múzeum alapító gyűjteménye és első kiállítása az 1900-as párizsi világkiállítás magyar pavilonjának anyagából tevődött össze. Ám mivel a múzeum népegészségüggyel és higiéniai szabályozással is foglalkozott, nemcsak találmányok és tárgyak, hanem az ipari termeléshez kapcsolódó testek, azok betegségei és tökéletes működése kerültek megfelelő sorrendbe állítva a nézők elé. A közhigiéniai és az egészségügyi fejlődés a múzeumokban az ipari kapitalizmus eredményeként, a haladásnak a 20. század elejére jellemző retorikáján keresztül jelent meg, amely a 19. század végi múzeumi bemutatás ideájához kötődik.⁴⁸

⁴⁶ Weber-Felber 1992: 92–93; Frazon 2011: 237.

⁴⁷ Bennett 2012: 44. Vö. Bennett 2004: 27–33.

⁴⁸ A Társadalmi Múzeum első kiállítását a párizsi világkiállítás anyagából szervezte, amely aztán a múzeum gyűjteményének a részévé is vált.

A 19. század végi nyilvános múzeum a pozitivista hagyományokon alapuló racionális szórakozás és a tanítás színhelye volt, ahol utóbbi az egyik legfontosabb jellemzője megkérdőjelezhetetlensége és személytelensége volt.⁴⁹ A múzeum feladata e tudás rendszerbe sorolása és az információ szisztematizálása volt, vagyis a világ tárgyanyagának olyan gyűjtőhelyeként hozták létre, mely a maga totalitálásában válik a múzeumi gyűjteménnyé.⁵⁰ E múzeumok felépítését legfőképpen szigorú tagoltság és a rendszerezett osztályozás jellemezte. A rendszerezés mögött a deszakralizált, lamarckiánus, majd darwiniánus fejlődéseméleti modell uralma érzékelhető:⁵¹ ezt a gondolkodást ismerhetjük fel a gyűjtemények történeti megközelítésének koncepciójában, ahol a múlt bemutatása a jelen és a jövő eljövendő eseményeit legitimálta.⁵² A muzeológia- és antropológiatörténet a tárgyak sorozatba rendezését és a szigorú taxonómia kialakítását a viktoriánus evolucionizmushoz kapcsolja.⁵³ Ahogyan Frazon Zsófia fogalmaz:

„Míg az ember és természet kapcsolatát egy Kunstkammer-típusú gyűjtemény a tárgyak közötti láthatatlan összefüggések előhívásával, addig a klasszifikáción alapuló evolucionista antropológia a tárgyvilág formai és technológiai eljárásain alapuló tipológiai rendszer segítségével ábrázolta. Ez a megközelítés a tárgyakat – ezen keresztül a kultúrákat – összehasonlíthatóvá és rangsorolhatóvá tette, a kultúrát tárgyakra redukálta, végül vizuális formába öntötte ezt az értékeléstől sem mentes tipológiai diskurzust.”⁵⁴

A tárgyak tipizálásának célja olyan alternatív reprezentációs rendszer kiépítése volt, mely a tárgyak megfelelő rend szerinti sorba rendezését mutatta fel az adott gyűjteményben. A múzeumi közegben érvényre jutó osztályozás természetesen a mindennapi kultúrában nem létezett, ám a tudás „mindenkire érvényes univerzumában” létrejövő tipológiát a látogató – ugyanúgy, ahogyan a viselkedésre vonatkozó szabályokat – saját tárgyaira és végül saját magára vonatkoztathatta. Tony Bennett a világkiállítások példáján keresztül írja le azt a folyamatot, amelyben a korábban elzárt tárgyak és testek gyűjteményei egyre szélesebb nyilvánosság számára váltak elérhetővé, s e helyszíneken bonyolult fegyelmző és hatalmi viszonyok alakultak ki. Érvelése szerint e jól szabályozott terekben a tárgyak megismerése ismétléssel elsajátított önszabályozással járt, és a reprezentáció politikája révén „annak eszközeivé válnak, hogy (egy másfajta) hatalom üzeneteit

⁴⁹ „A múzeum a Világszellem működését demonstrálta, azaz a gyűjtemények szerte a világon mindenki számára elérhetővé tették a fennálló világrend szükségességét és örökkévalóságát.” György 2003: 48.

⁵⁰ A Musée d’Ethnographie du Trocadero alapító szándékához kapcsolódó kijelentésekről: Conklin 2013: 121.

⁵¹ György 2003: 44.

⁵² Weber-Felber 1992: 97–98; Frazon 2011: 215–218.

⁵³ Bennett 1995; Scholze 2004: 40–88.

⁵⁴ Frazon 2011: 215. Vö. Lidchi 1997: 190–191; Scholze 2004: 40–88.

széleskörűen elültessék és elterjesszék a társadalomban.”⁵⁵ E nyilvános tereket és módszereket nevezi Bennett *kiállítási komplexumnak*, amely nála az állampolgárok önkéntes önregulálására szolgáló kulturális technológiák halmazának leírására szolgáló fogalom. A fegyelmező társadalom szerepe a társadalmi múzeumok működése kapcsán is fontos kiindulási pont, ugyanakkor értelmezésükhöz hozzá kell kapcsolnunk a megkérdőjelezhetetlen tudásnak a 19. század múzeumaiban létrejövő eszményét is. Ez által válik jobban érthetővé, hogy miért éppen múzeumot alapítottak: ugyanis a társadalmi múzeum tereiben a szociális kérdés bemutatása és a városi proletariátusról való gondoskodás ahhoz a gondolathoz társult, hogy a racionális tudomány egzakt eredményei jobba teszik majd a társadalmat.

A különböző országok társadalmi múzeumaiban más-más volt a bemutatás jellemző médiuma (például dokumentum, fotó, statisztikai adatokat bemutató grafikai elemek vagy *moulage*-ok). Ez igazodott az intézmények céljához és látogatóköréhez, ám az egyedi tárgyak közösségi bemutatásának igényét mindegyik társadalmi múzeumban felváltotta a jelen társadalmi problémáival kapcsolatos információközlés és a múlt kiemelkedő alakjainak a bemutatása – a budapesti intézmény esetében az orvoslás történetében. Ez alapvetően más típusú hozzáállást jelölt ki a reprezentáció céljával kapcsolatban, mivel e múzeumok elsősorban a közösségi oktatás színtereivé váltak, ahol az egyedi tárgyak és emlékek bemutatásával szemben a névtelen, vagy még inkább a tipikus megmutatása vált feladattá. A cél a közgyűjtemények létrehozásával ellentétben már nem az volt, hogy a múzeumok a paloták rejtett kincseit láthatóvá téve a nyilvánosság új helyszíneivé váljanak. Éppen ellenkezőleg, kihasználva a nyilvános múzeum 19. század végére kialakult szerepét, olyan tudást akarnak megmutatni, amely a jelenhez kötődött, és a múzeum addigi reprezentációs gyakorlatában láthatatlannak kellett volna lennie. A városi munkásság szegénysége, rossz egészségügyi állapota vagy beteg teste semmilyen addigi múzeumi kategóriához nem illeszkedett.

A kérdés, hogy miért éppen a múzeumot választották mindennek a reprezentálására, a munkásság integrálására és nevelésére, azért is különösen érdekes, mert a 19. század végi múzeum intézményéhez társított eszme két egymásnak ellentmondó eleme feszült egymásnak a társadalmi múzeumok tereiben. Egyfelől a 19. századi múzeum volt a nemzetállami reprezentáció fő intézménye, ahol a nemzet nagyjainak tudását és kincseit tették láthatóvá. Másfelől ez az intézmény volt a tudás megkérdőjelezhetetlen színtere, amely az enciklopédia hagyományai nyomán a világról alkotott tudás egészét mutatta be a tereibe beengedetteknek. A kérdés tehát az volt, hogy az univerzális tudás birtokosaként számontartott intézmény mit engedhet meg magának: azt, hogy kihagyja az egyre növekvő városi munkásság életkörülményeit ebből az univerzáléból, vagy azt, hogy a társadalmi kérdés bemutatásával egy új osztályt reprezentál és a világ addigi, már bemutatott részeihez sorolja – a múzeumokat alakító uralkodó osztály tekintete szerint. Hiba volna azt a következtetést levonni a szociális kérdés

⁵⁵ Bennett 2012: 25.

múzeumi bemutatásának igényéből, hogy a múzeumi reprezentációval az alapítók a munkásosztályt kívánták a látogatóknak láthatóvá tenni. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a társadalmi problémákat a munkássághoz társították, és magát a problémahalmazt emelték be a reprezentáció terébe. A szociális kérdés nem kizárólag a Társadalmi Múzeum nyilvánosságának terében jelent meg, mivel a politikai viták vagy folyóiratok is diskurzív teret kínáltak a társadalmi problémák tárgyalására, ám figyelemre méltó, hogy a kormányzat egy nyilvános, gyűjteménnyel rendelkező könyvtárat és múzeumot is alapítottak erre a célra. A múzeum 19. századi összetett funkciójának és eszményének vizsgálatával arra kívántam rámutatni, hogy mennyire nem volt magától értetődő az, hogy éppen múzeumot alapítsanak a társadalmi kérdés nyilvános reprezentálására.

AZ INTEGRÁCIÓ MÚZEUMI ESZKÖZEI: A MUNKAERŐ DISKURZUSA ÉS AZ UNIVERZALIZÁLÁS TECHNIKÁJA

Ahogy Bódy Zsombor felhívja rá a figyelmet, a munka intézményeinek vizsgálata nemcsak diskurzusok kutatását jelenti, hanem a szociálpolitikához és munkaügyhöz kapcsolódó törvényhozás körüli politikai harc feltárását is. Ez a diskurzus alapozza meg ugyanis a vizsgált intézményeket, amelyeket „cselekvők hoznak létre a maguk politikai küzdelmeiben.”⁵⁶ Ez azt is jelenti, hogy az intézmények formálódása e helyzetben is hatalmi kérdésként jelenik meg. Ha elfogadjuk, hogy a múzeum tere a hatalom és a tudás viszonyának intézményes megnyilvánulásaként is elemezhető,⁵⁷ ám elsődlegesen nem az egyes szereplőket, hanem az integráció technikáit vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy a fent bemutatott tipizálás kialakítása és az univerzalizálás az elsődleges múzeumi gyakorlat. Az univerzalizálás gyakorlata alatt azt a kiállítótéri reprezentációt értem, amely a polgári normákat, tudást és gyakorlatokat egyetemesként határozza meg. A nemzeteket együtt bemutató nagy világkiállítás tere különösen alkalmas volt, hogy ezt a „burzsoá univerzalizmust”⁵⁸ jól láthatóvá tegye, főként azért, hogy egy térbe rendezve mindent, egy nagy egységes látványosságot hozott létre. A dicsőséges, egységes emberiség eszméje és e hierarchikus sorba rendezés közötti feszültség kettős eredménnyel járt a reprezentációt tekintve: a „civilizált” és a „vad” nemzetekhez köthető tulajdonságok és eredmények jól látható különválasztását, illetve a kölcsönös függőségi rendszerben a „civilizált” népek fölényének bemutatását eredményezte.⁵⁹

⁵⁶ Bódy 2010: 19.

⁵⁷ Vö. Bennett 1995; Crimp 1985: 45–52.

⁵⁸ Marx–Engels 1959: 442–452.

⁵⁹ Ahogy arra Paul Young Immanuel Wallersteinre hivatkozva felhívja a figyelmet, a 19. század kiállítótereiben az univerzalizmus nem egy „szabadon lebegő” ideológia volt, hanem a világgazdasági rendszerben gazdasági és politika hatalmat birtoklók propagált diskurzusa (Wallerstein 1995: 85, idézi: Young 2008: 20).

A Társadalmi Múzeumban rendezett kiállítások esetében nagyon hasonló logika érvényesül, ugyanakkor a kérdést tovább bonyolítja, hogy a populáció jóléte és egészsége áll a kiállítások középpontjában. Így felmerül a kérdés: kinek az egészsége lesz érdemes a bemutatásra? Hogyan válik részévé az ipari munkás *megsérült, megbetegedett* teste ennek a rendszernek? A múzeum feladata az egységes, közös narratíva kialakításával kapcsolatban kettős volt. Egyrészt mivel a városi, ipari munkásság volt az elsődleges célcsoport, az ő bevonásuk kulcsfontosságúnak számított, másrészt a nemzet fejlődését és az emberiség haladásba vetett ideáját össze kellett kapcsolni az olyan anomáliákkal, mint a megbetegedések vagy a magas halandóság. A következőkben azt mutatom be, hogy a munkásságot hogyan vonták be az egyetemes egység reprezentálásába. Ehhez a legmarkánsabb intézményi diskurzust, a munkaerő bemutatásának változását elemzem a múzeum történetének első felében, amely leginkább kapcsolódik a korábban vizsgált múzeumi narratívához.

A Nemzetközi Balesetügyi és Munkásvédelmi Kiállítást 1907-ben rendezte meg az Iparcsarnokban a Gépgyárosok Országos Szövetsége, a Kereskedelem, a Földművelésügyi és a Belügyminisztérium támogatásával.⁶⁰ A kiállítás a munkaadók érdekképviselőinek indítványára (a végrehajtó bizottságban Thék Endre, Gelléri Mór – Országos Iparegyesület; dr. Bernát István – Magyar Gazdaszövetség; Bosányi Endre – Közép-Európai Közgazdasági Egyesület; dr. Hegedűs Loránt – Gyáriparosok Országos Szövetsége; dr. Kovács Gyula – Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum; Szántó Menyhért – Társadalmi Múzeum; dr. Víg Albert – Magyar Királyi Iparoktatási főigazgató vettek részt), az 1907-ben bevezetett munkásbiztosítási törvény apropóján jött létre, és a megfelelő balesetelhárító műszaki berendezéseket és eszközöket mutatta be. A törvény a munkavégzés közbeni balesetek biztosítását rendezte, mely a betegbiztosítás már létező intézményének fontos reformját jelentette. A biztosítást szabályozó törvényalkotási gyakorlatban tehát az 1907-es törvény kiemelt jelentőségűnek számított, megalkotói azt várták tőle, hogy a szociáldemokrata eszmék terjedését meggátolja, ha majd a munkásság a törvény által érzékelni fogja az állami gondoskodást, a munkásmozgalom pedig, elősorban a szakszervezeteken keresztül, így integrálhatóvá válik.⁶¹ Az esemény nemzetközi volt, egyrészt nemzetenként külön csoportokban mutatták be az állami vagy magánintézményeket, másrészt tematika

⁶⁰ A kiállítás tehát nem kizárólag a Társadalmi Múzeumhoz tartozott, ám annak előkészítésében kiemelt szerepet vállalt a múzeum, valamint azok a tárgyak, fényképek és egyéb bemutatóeszközök, amelyeket a Kereskedelemügyi Minisztérium megvásárolt, és később a múzeum gyűjteményébe kerültek. Szántó 1907: 650.

⁶¹ Bódy 2004: 19. A fenti logika működését jól jelzi például egy 1907-es cikk a kiállítás kapcsán: „Ez a kiállítás talán el fogja némítani azokat az alaptalan támadásokat, amelyek nemtörődomséggel vádolják a magyar társadalmat s azt hirdetik, hogy Magyarországon senki sem törődik a munkásokkal. Csak a szocialista izgatók. Nézzetek meg ezt a kiállítást s meg fogjátok látni, hogy lépést tartunk a külfölddel s maguk erejéből is igyekszünk megvalósítani mindazt, amivel a munkásokat megóvhatjuk a balesettől, amivel testi épségéről, egészségéről gondoskodunk, szellemi kiművelésére törekszünk.” [Szerző nélkül] 1907c: 4.

szerint is rendezték a tárgyakat.⁶² Külön szekcióban voltak láthatóak az ipari és gyári telepek biztonságára és egészségügyi felszerelésére szolgáló berendezések, az egyes iparágakban használt munkagépek védőkészülékei, az iparegészségügyi betegségeket vizsgáló eszközök és a munkásjóléti intézmények, köztük a munkáslakások, iskolák, rokkantmenhelyek.⁶³

A tárgyak tipologizálása a kiállításon a gyáripar megjelenése miatt megbetegedő testek körül zajlott. Részben a gyáriparhoz kapcsolódó új találmányokat mutattak be, ám ezek a fejlesztések nem is jöhettek volna létre az ipari balesetek, betegségek és a megjelenő új egészségügyi irányvonal, az iparhigiénia nélkül. Azok a gyárak állították ki fejlesztéseiket, amelyek az iparegészségügyben élen jártak, vagyis újonnan bevezetett termékeikkel a munkások életét óvták. Mindebből arra következtethetünk, hogy a kiállításon elsősorban az ipari kapitalizmushoz kötődő termékek válogatott gyűjteményét kívánták a látogatók elé tárni, és nem munkásvédelmi irányelveket mutattak be.⁶⁴ E gyáraknak (magánkiállítóknak) a kiállítás másfél hónapja egy konstans reklámfelületet biztosított, ahol bemutathatták magát az intézményt, illetve a munkafeltételek javításának érdekében elvégzett legújabb fejlesztéseiket.

Bár a kiállítási katalógus többször utal arra, hogy a tárlat célközönségének a gyáripari munkásokat szánták, a látogatókra pontos számadat nem áll rendelkezésre. A korabeli recepció kiemeli, hogy mind a nyitvatartási idő meghosszabbításával, mind a belépődíj mértékében próbáltak igazodni a célzott látogatókörhöz. Ezzel szemben volt, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a munkások nem fogják tudni megtekinteni a kiállítást, mivel az kétszeresen költséges számukra: a belépőjegyén kívül a munkaidejüket, így a munkabérüket is csökkenti.⁶⁵ Talán mégis az mutatja az igényeket és célokat a legjobban, hogy maguk a gyárak érkeztek munkásaikkal megnézni a kiállítást, amelyre a kiállítási bizottság (tehát a munkaadókat tömörítő érdekszervezet) szólította fel őket.

A kiállítási katalógus bevezető szövege szerint a munkásosztály érdekeinek felismerése és figyelembevétele új és kiemelkedő feladat. A munkásság tőkését a saját munkaereje alkotja, így a kiállítás célja, hogy tudatosítsa a munkásságban a munkaerő megőrzésének fontosságát, mint saját érdekét.

„Hazai gyáriparunk az állami balesetbiztosítás életbelépésével még nem látja kimerítve az itt megoldandó nagy szociális feladatokat, hanem a balesetek elhárításában és az azok elleni rendszeres védekezésben keresi és ismeri fel a munkásosztály igazi érdekeit, ily értelemben kívánja gondjába venni a munkások egyetlen tőkését: a munkaerőt és annak épségben megőrzését s ez úton törekszik a munkások köztu-

⁶² 'Balesetügyi Kiállítás' szócikk, Révai 1911: 495–496, itt 495.

⁶³ Szántó 1907: 651–656.

⁶⁴ [Szerző nélkül] 1907a.

⁶⁵ Bród 1907: 105.

datává tenni a balesetek ellen való védekezésnek, elsősorban a munkásosztály érdekében való föltétlen nagy szükségességét.”⁶⁶

A fenti idézet jól mutatja az állam és a vállalatok munkások teste feletti együttműködő védelmező szándékát, kiemelve, hogy az ipari vállalatok az állam munkásvédelmi tevékenységen felül képzelik el céljaikat. Ugyanakkor annak a világos megfogalmazása is, hogy a városi munkásság testének a munkaerejében van az értéke, ezért fontos tudatosítani a munkásokban a megóvásának szükségességét. A munkaerő megőrzéséhez a tudatosítás mellett a megfelelő, új termékek használata szükséges.⁶⁷ A kiállítás – a tárgyanyaga, bemutatási módja és katalógus-szövegei alapján – azt mutatta be, hogy a munkaügyi belesetek nem a munkások hibájából erednek, hanem elsősorban az iparegészségügyi eszközök hiányából. A munkásság tehát a kiállítótérbe lépve megcsodálhatta a saját testét megóvó és formáló példaadó gyárak termékeit. Ezek által pedig tudatosíthatta magában, hogy egészségének megóvása azért fontos a vállalat, a munkáltató és áttételesen az állam számára, mivel a teste elsődlegesen munkaerőként termel értéket, ez az egyetlen tőkéje és ekként is van számontartva.

Az alkoholizmusra vonatkozó statisztikai adatok, egyes betegségek és a rossz higiéniai viszonyokból fakadó megbetegedések a munkástervezéshez kapcsolódtak a kiállítótérben, különválasztva az egészségesnek bemutatott testektől és szokásoktól. Ennek eredményeként a munkásság a kiállítótérben a saját egészséget károsító rossz szokásaival szembesült, szembeállítva láthatta azokat a fejlődés koherens narratívájával, a példaértékűként kiemelt gyárak új termékeivel. A kiállítás ezáltal egy olyan egység részeként mutatta be a munkások testét, amelyben a munkaerő le volt választva a hozzá tartozó testről, és az külön kezelve a gyárak termékeivel együtt a termelés oldalán állt. Így az iparegészségügyhöz és munkavédelemhez kapcsolódó kiállításban nemcsak az egészségmegőrzésben hasznosuló találmányokat és tárgyakat idegenítették el a készítőktől, hanem a testükről és egészségükről alkotott tudást is standardizálták. Mindennek kiemelt jelentősége van a közegészségügy – a reprezentáció – a hatalom fogalmi rendszerében, ha figyelembe vesszük Pierre Bourdieu megállapítását arról, hogy a test is társadalmi termék. Ahogyan Bourdieu fogalmaz:

„[A] testi tulajdonságoknak az egyes társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenül végbemenő eloszlását különböző közvetítő mechanizmusok biztosítják, mint pl. a mun-

⁶⁶ [Szerző nélkül] 1907a: 2.

⁶⁷ „Hazai érdekelt technikai köreink figyelmét is felhívni bátorkodunk a kiállításban való részvétel nagy előnyeire és fontosságára, abban a meggyőződésben, hogy a kiállításunk keretébe tartozó szakmák terén a magyar technikai kezdeményezések is számottevő módon érvényesülhetnek és különösen mindazok a mintaszerű berendezkedések, melyek újabb gyártelepeinken a munkásegészségügy előmozdítására és az általános munkásjólét szempontjából létesítettek a magyar iparnak a munkásvédelem terén való áldozatkészségét és haladását élnének tanúsították.” [Szerző nélkül] 1907a: 1.

kafeltételek eltérő rendszere (s ami ebből következik, fellépő deformációk, betegségek, vagy akár baleseti csonkulások).⁶⁸

Tehát mindazok a testi tulajdonságok, amelyekre a közegészségügyi rendelkezések és higiéniai szabályozások vonatkoznak, olyan társadalmi termékek, amelyek a társadalmi osztályok közötti eloszlástól is függenek.

Bourdieu szerint a mindenkori hatalom célja az, hogy e tulajdonságokat szembeállítsa egymással, és a saját logikája szerint hierarchikus sorba rendezze.⁶⁹ A testi tulajdonságok társadalmi osztályok közötti hierarchikus eloszlását a nyilvános múzeumok szabályozó mechanizmusával együtt értelmezve azt láthatjuk, hogy az egészségmegőrzéssel foglalkozó kiállítások terei tökéletes térnek bizonyulnak az új testhasználat uralkodó meghatározásának belsővé tételére. Az Iparegészségügyi és Munkásjóléti kiállítás ezért is különösen érdekes ebből a szempontból, mert éppen a gyárak egészségügyi viszonyairól, a balesetmegelőzésről, a munkásvédelemről – később a nő- és csecsemővédelemről – szóló diskurzus, amelyet ez a kiállítás kezd el reprezentálni, válik majd a munkajog és szakszervezeti jog fő kérdésévé.⁷⁰

Az 1915-ben megrendezett Had- és Népegészségügyi Kiállítás retorikájából arra következtethetünk, hogy a munkaerő megőrzése ugyanannyira fontossá vált, mint az egészségé, a munkabírás lényegében az egészség fogalompárjává vált. Ennek a későbbi kiállításnak az a fő üzenete, hogy „éljünk és dolgozzunk úgy, hogy egészségesek és munkabírók maradjunk”.⁷¹ Sőt a munkához és élethez kapcsolódó hangsúlyok is eltolódtak, a katalógus megfogalmazása azt sugallja, mintha a munka lenne az emberért, és a munkavégzés az egészségmegőrzésének is a záloga lenne:

„Balhiedelem az, hogy a munka árt az egészségnek. Ellenkezőleg: a tétlenség árt, holott a munka, a nem túlságba vitt megerőltetés nemcsak a legcélszerűbb keresetforrás, hanem a testi épségünknek a fenntartója is.”⁷²

Ezt a szintén nemzetközi kiállítást 1915-ben rendezték meg a Parlamentben, amelyen a Társadalmi Múzeum a magyar anyag népegészségüggyel foglalkozó részéért volt felelős, biztosan Szántó Menyhért volt. A kiállítás a háborús hátország, illetve a front problémáira reflektált, így retorikája is a háborúhoz kapcsolódott, az emberveszteséggel függött össze. A hátországi munka szinte az egészséggel egyenértékű fogalommá vált, illetve az emberélet mint nemzeti tőke ekkor jelent meg először hangsúlyosan a Társadalmi Múzeumhoz kötődő kiállításokon. Az egészséget, a munkabírást a nemzeti érdekekkel és javakkal kapcsolták össze, és ebben a fogalmi keretben a munkás egészségét saját, a munkaadója és az

⁶⁸ Bourdieu 1978: 152.

⁶⁹ Bourdieu 1978: 152–153.

⁷⁰ Bódy 2004: 21.

⁷¹ Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 4.

⁷² Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 205.

ország érdekeként láttatták.⁷³ Ahogyan 1907-ben, úgy az 1915-ös kiállításon is az egyes foglalkozásokkal járó ártalmakról fogalmaztak meg állításokat, ám már nem a „jó gyárak jó gyakorlatainak bemutatása” volt a meghatározó kiállítási anyag, hanem maguk a betegségek, amelyek az egyes iparágakhoz kapcsolódtak (például a nyomdaipar, fazekasipar, festő-mázolóipar, bányaiipar jellemző betegségei). 1915-ben, a Had- és Népegészségügyi Kiállításon már nem a munkaerő integrálása és egészségesen tartása a fő értelmezési keret, mivel a kiállítás célja is a háborús helyzethez igazodik, ám fontos figyelembe venni, hogy a munkabírás és az egészség továbbra is a népegészségügy központi fogalompárja marad.

A kiállítások retorikájában a munkaerőhöz kapcsolódó diskurzus a nemzetek közötti versengést legitimáló, valamint az emberiség közös haladását egységként értelmező szociáldarwinista és eugenikai argumentációval szorosan összefüggött.⁷⁴ A szociáldarwinizmus a népek kulturális és politikai osztályozását és versengését legitimálta és ültette át a köztudatba. E diskurzusban az egyes népek és fajok felemelkedésének záloga a megfelelő átöröklődő tulajdonságokban rejtett. Ezen elmélet bizonyításához és elemzéséhez szükség volt egy tudományra és a hozzá kapcsolódó beszédrendre, amely a megfelelő biológiai, orvosi és statisztikai módszereket kialakítva képes volt a megfelelő tulajdonságok öröklődését elősegíteni és magyarázni.⁷⁵

Az 1915-ös kiállítás, ahogyan az 1907-es is, kiemelten tárgyalta a rossznak ítélt szokásokat és testhasználatokat, amelyeket társadalmi betegségként tartott számon, mint például az alkoholizmust. Az alkoholizmus kérdése már nemcsak az iparegészségügyhöz kapcsolódott, mivel az elsődleges probléma nem az alkohol hatása alatt álló munkások balesetveszélye volt, hanem az a kérdés, hogy bizonyos „hatások” genetikailag öröklődnek-e.

„Az alkohol méreg. A szeszes italok élvezete az emberi test egyes szervein kóros elváltozást idézhet elő és munkabírásunkat is csökkenti. [...] A szeszes italok élvezete nemzedéken át degenerálásra vezet.”⁷⁶

A háború egyik súlyos problémáját, a csecsemőhalandóságot és gyermek-egészségügyet szintén az átöröklődés gondolatkörében tematizálták a kiállításon:

„Ha az egészséges és munkabíró ember az országának kincse, akkor a gyermek, aki hivatva van majdan a megelőző nemzedéknek örökébe lépni, és annak megkezdett munkáját folytatni, az országának a jövődjéje. Kívánatos, hogy az új nemzedék testi-

⁷³ „Az állami vagyonnak legjelentősebb tétele a dolgozó polgárság egészsége. Ami annak munkabírását fokozza, az emeli és elősegíti a nemzet boldogulását.” Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 197–207.

⁷⁴ Vö. Turda 2010, 2014.

⁷⁵ MacMaster 2001: 31.

⁷⁶ Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 213.

leg és szellemileg is erősebb legyen az előzőnél, hogy a törekvő nemzetek küzdelmében megállja a helyét és az emberiséget előre vihesse.”⁷⁷

Tehát a gyermekek azt a jövőt garantálják, amely a jelenlegi egészséges, munkabíró generáció munkáján alapszik, ezért fontos az egészségük megóvása. A korszak eugenikai gondolkodásának egyik központi érvét⁷⁸ láthatjuk a kiállítás retorikájában megjeleneni, miszerint a generációról generációra való fejlődés szellemileg és fizikailag azért szükséges, hogy a népesség egésze egy nemzetként, a többi nemzetet legyőzve, felülemelkedhessen. Az 1907-es kiállításhoz képest változást jelent, hogy 1915-ben a szerzők már sokkal konkrétabb szociálpolitikai javaslatokkal éltek:

„A gyermek egészségének védelme az anya védelménél kezdődik. Bizonyos foglalkozások nemcsak az anyát, hanem a magzat egészségét is veszélyeztetik (ipari mérgek). Kívánatos evégből, hogy az anyák, különösen a terhesség utolsó szakaszában úgy a nehéz munkától, mint különösen az ipari foglalkozás ártalmától megkíméltesse- nek. [...] A másik fontos teendő az, hogy az anyákat a csecsemő ápolására kitanítsuk. [...] Az iskolának nemcsak az a hivatása, hogy a reá bízott gyermekek szellemi képességeit a helyes irányba terelje, hanem az is, hogy megismertesse velük milyen nagy kincs az egészség, és milyen fontos, hogy az ember erős, edzett, és ügyes legyen. [...] Csak az ilyen gyermekből lesz igazán munkabíró ember, aki az élet és a kötelesség legnehezebb fáradalmaival szemben is helyt tud állni.”⁷⁹

A nemzeti tőke, a halál és születés mint közös társadalmi ügy gondolati konstrukciója a múzeum 1919-es kiállításán is megjelent, sőt, első látásra, az előzőekhez képest szinte változatlanul. 1919. április 20. és május 31. között a Társadalmi Múzeum saját kiállítást rendezett a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár Székházában a népegészségügyről. A problémakörök, a retorika és a megközelítés is az 1915-ös Had- és Népegészségügyi Kiállítás mintájára szerveződött. Ugyanakkor a katalógusa ezzel a mondattal kezdődött:

„Az egészség és a munkabírási kincs, ez az emberiség fejlődésének kulcsa. Az, hogy egészségügyi bajok vannak, annak az oka a polgári társadalmi rend, és a mesterséges tudatlanság, hogy nem ismeri eléggé a nép az egészségügyi követelményeket.”⁸⁰

⁷⁷ Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 201.

⁷⁸ Az eugenikai diskurzus magyarországi kialakulásáról: Turda 2014: 185–187.

⁷⁹ Szántó–Tomor (szerk.) 1915: 202. A tanulmányban nincs lehetőségem részletesen kitérni a női munkaerő fogalmának változásaira, ám azt láthatjuk, hogy 1915-ben akkor integrálták a női munkát a közös fejlődés narratívájába, ha szülésre képes, reprodukív munkát végző személyként jelent meg, munkavégzésétől függetlenül.

⁸⁰ Szántó (szerk.) 1919.

1919-ben szükségszerűen megjelent a társadalmi rendszer kritikája, illetve az egység alapja is megváltozott. Az emberi fejlődésről, az anya- és csecsemővédelemről vagy az alkoholizmusról írt szövegek szó szerint ugyanúgy jelentek meg, mint 1915-ben, ám a munkásból felnőtt ember lett, a szegény sorsú nőből nő, a nemzetből társadalom és Deák Ferencből Marx Károly.⁸¹

„Ha a népesség zömét tekintjük, sokféle elsatnyulást tapasztaltunk, amit a környezet és a viszonyok mostohasága idézett elő. Ahol a nép sűrűbb tömegekben lakik, ott jobban fenyegeti a fertőző betegségek ártalma, a gazdasági szükség, és a meggyöngült szervezetek kisebb ellenálló ereje. És ha e bajok forrását keressük, arra jövünk rá, hogy a legtöbb bajunk a polgári társadalmi rend anarchiájában, tömegnyomórúságában és a nép mesterséges tudatlanságában gyökerezik. Nem ismerjük eléggé a mindennapi élet egészségügyi követelményeit. [...] A felnőtt ember népegészségügyi oktatását szolgálja a Társadalmi Múzeum, mely legelvontabb népegészségügyi jelenségeket szemléleti úton mutatja be és világosokká és könnyen érthetővé tudja tenni a legegyszerűbb ember számára is.”⁸²

A közös haladásba és töretlen fejlődésbe vetett hit, az emberi élet mint közös tőke és a felvetés, hogy „éljünk és dolgozzunk úgy, hogy egészségesek és munkabírók maradjunk”, ugyanúgy a kiállítás alap gondolata maradt, mint 1915-ben.⁸³

* * *

Ahogyan a Társadalmi, majd Népegészségügyi Múzeum történetén keresztül láttuk, a 20. század első felében a szociális és az egészségügyi kérdés nagyon szorosán kapcsolódott egymáshoz. A múzeum elsődleges célközönsége a városi munkásság volt, kiállított anyagai pedig a szociális kérdéshez, illetve a közegészségügyi törvényhozáshoz kapcsolódtak. A múzeumot a munka világa intézményesülésének történetében vizsgáltam, amelynek alapelemei a munkahely és a munkát végzők voltak.

Tanulmányomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy többek között miért éppen a múzeum intézményét tartották a munkásság integrálására és nevelésére alkalmas reprezentációs intézménynek. A 19. század végi múzeumok tör-

⁸¹ 1919-ben az adott szövegrész szó szerint megegyezett az 1915-ös kiállítás szövegével, az általam kiemelt kifejezésektől eltekintve: „A csecsemőhalálozás társadalmi életünk legszomorúbb jelensége, nemcsak azért, mert sok család gyászát és bánatát jelenti, hanem azért is mert sok reményteljes emberélet pusztulása óriási anyagi és *társadalmi* veszteség. [...] Mekkora veszteség lett volna az emberiségnek, ha Shakespeare, *Marx Károly*, Semmelweis gyerekkorában elhal. [...] A Kormányzó Tanács munkásbiztosítási rendelete a munkásnőknek terhességi, szülészeti, gyermekágyi és szoptatási segélyt ad. Az ország egészségügyét sokkal kedvezőbbé tenné, ha az anyaság esetére való biztosítás egész rendszerét minden *nőre* kiterjesztenék.” Szántó (szerk.) 1919: 9.

⁸² Szántó (szerk.) 1919: 3.

⁸³ A múzeum 1927 utáni újranyitása után már nem kifejezetten a munkaerő volt a diskurzus középpontjában, hanem az átöröklődés fogalmi kérdései mentén tematizálták a progresszió és a közös egység gondolatkörét, például a Szociális Egészségügy (1932) vagy az Eugenikai és Örökléstani Kiállítás (1934) keretein belül. Vö. Óze 2018: 111–125.

ténetében helyeztem el a Társadalmi Múzeumot, alapvetően a korszak nyilvános reprezentációs médiumának, a világkiállításoknak ideáival összehasonlítva. A Társadalmi Múzeum nemzetközi kiállításait elemezve, azt figyelhetjük meg, (ahogyan a világkiállítások esetében is), hogy a korban az egyes vállalatok és nemzetállamok az új találmányok és termékek előállításával mérték össze magukat, amelyek előállításához elsősorban olcsó nyersanyagra és munkaerőre volt szükség. A termékek előállításához természetesen azok feltalálóját és nem a termékeket létrehozók munkáját társították. Az olcsó munkaerő következtében létrejövő tőke arra elég volt, hogy megtörje a tabut, ami a munkásság testének és életkörülményeinek a bemutatásához, vagyis a múzeumban bemutatott univerzum kiterjesztéséhez kellett.

A kiállítások és a későbbiekben létrejövő múzeum vizsgálata azért is kifejezetten érdekes, mert azt láthatjuk, hogy a gazdasági uralom bemutatása a 19. század elején magával hozta a munkás testének és életkörülményeinek és problémáinak a bemutatását is. Vagyis a múzeumok 19. század végi történetében az ipari munkásság olcsó munkaerejének megjelenésével történt egy legalább akkora fordulat, mint a múzeumok nyilvánossá válásakor: az általuk reprezentált egységet kiterjesztették az alsóbb osztályokra, akik már nemcsak nézőként, hanem kiállított „objektumként” is a múzeum tereibe kerültek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bennett, Tony 1995: *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. London.
- Bennett, Tony 2004: *Pasts Beyond Memories: Evolution, Museums, Colonialism*. London–New York.
- Bennett, Tony 2012: A kiállítási komplexum. In: Kékesi Zoltán – Lázár Eszter – Varga Tünde – Szoboszlai János (szerk.): *A gyakorlattól a diszkurzusig. Kortárs művészeti-méleti szöveggyűjtemény*. Budapest, 24–50.
- Bódy Zsombor 2004: A „társadalom kora”: Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. *Aetas* (19.) 1. 5–31.
- Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma: Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1978: Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, 151–165.
- Bród Miksa 1907: A nemzetközi balesetügyi kiállítás. *Iparegészségügy* (24.) 6. 105–106.
- Castel, Robert 1998: *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest.
- Conklin, Alice L. 2013: *In the Museum of Man: Race, Anthropology, and Empire in France, 1850–1950*. Ithaca–London.
- Crary, Jonathan 1999: *A megfigyelő módszerei*. Budapest.
- Crimp, Douglas 1985: On the Museum's Ruins. In: Foster, Hal (ed.): *The Anti Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Washington, 45–52.

- Felszeghy Béla 1911: A vármegyék és az alkoholizmus. *Magyar Közigazgatás* (37.) 29. 1–2.
- Foucault, Michel 2003: Society Must Be Defended. In: Bertani, Mauro – Fontana, Alessandro (eds): *Lectures at the College de France, 1975–76*. New York, 236–265.
- Frazon Zsófia 2011: *A múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei*. Budapest–Pécs.
- Gelléri Mór 1903a: Társadalmi Muzeum. *Magyar Ipar* 1903. augusztus 2. (31.) 24. 737.
- Gelléri Mór 1903b: Társadalmi Muzeum. *Iparegészségügy* 1903. november 2. (12.) 2. 5–6.
- G.L. 1903: Társadalmi Muzeum. *Gazdasági Mérnök* 1903. november 24. (45.) 27. 373.
- Gortvay György 1935: *Népegészségügyi Múzeum Munkája*. Budapest.
- György Péter 2003: *Az eltörölt hely – a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában. New York, Természettörténeti Múzeum – egy példa*. Budapest.
- Habermas, Jürgen 1993: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom kategóriájával kapcsolatban*. Budapest.
- Horne, R. Janet 2002: *A Social Laboratory for Modern France. The Musée Social and the Rise of the Welfare State*. Durham.
- Hooper-Greenhill, Eilean 1992: *Museums and the Shaping of Knowledge*. London.
- Kao, Deborah Martin – Lamunière, Michelle 2012: The Social Museum on Harvard University. In: Kao, Deborah Martin – Lamunière, Michelle (eds): *Instituting Reform. The Social Museum on Harvard University, 1903–1931*. Cambridge, 1–19.
- K. Horváth Zsolt 2010: A munkáskalokagathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör. In: András Gábor (szerk.): „...fejünkből töröljük ki a regulákat”: *Kassák Lajos az író, a képzőművész, szerkesztő és közszereplő*. Budapest, 47–75.
- K. Horváth Zsolt 2013: Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. *Múltunk* (58.) 2. 127–144.
- Kapronczay Károly 1992: Egy élet az egészségpolitika és az orvostörténelem szolgálatában. Gortvay György (1892–1966) emlékezete. *Orvosi Hetilap* (46.) 133. 2977–2978.
- Kapronczay Károly 2005: Szemelvények Gortvay György írásaiból. In: Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin (szerk.): *A Népegészségügyi Múzeum újjászervezése: Az orvostörténelem Magyarországon. Egy szaktudomány története*. Budapest, 93–98.
- Kapronczay Katalin 2001: Orvostörténeti gyűjtemények. In: Kapronczay Károly: *Fejezetek 125 év magyar egészségügyének történetéből*. Budapest, 197–213.
- Kiss László 2004: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. *Korall* (17.) 5. 107–137.
- Lamunière, Michelle 2012: Sentiment and Science. Francis Greenwood Peabody and the Social Museum in Context. In: Martin, Deborah – Lamunière, Michelle (eds): *Instituting Reform. The Social Museum on Harvard University, 1903–1931*. Cambridge, 39–55.
- Lidchi, Henrietta 1997: The Poetics and the Politics of Exhibiting Other Cultures. In: Hall, Stuart (ed.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London, 151–222.

- Lockwood, David 1956: Some Remarks on „The Social System”. *The British Journal of Sociology* (7.) 2. 134–146.
- MacMaster, Niel 2001: *Racism in Europe 1870–2000*. Hampshire.
- Marschan Károly 1912: Az iparfelügyelet jelentősége. *A Társadalmi Múzeum Szemléje* (1.) 4. 1–11.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1959: *A Kommunista Párt kiáltvány*. MEM 4. Budapest, 437–470.
- Navratil Ákos 1903: A Társadalmi Múzeum kiadványai, Jelentés a Társadalmi Múzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról. *Közgazdasági Szemle* (30.) 28. 560–563.
- Óze Eszter 2018: Modernizmus és biopolitika. A Társadalmi Múzeumról. *Múzeumcafé* (63–64.) 12. 111–125.
- Prohászka Ottokár 1911: A személyes szolgálat a jótékonyágban. *A Társadalmi Múzeum Értesítője*. (1.) 3. 1–4.
- Révai nagy lexikona*, 2. kötet (1911) Budapest.
- Scholtz Kornél 1926: Magyarország egészségügyének igényei a tudományok művelése terén. *Népegészségügy* (1–2.) 1. 55–56.
- Scholze, Jana 2004: *Medium Ausstellung: Lektüren musealer Gestaltung in Oxford, Leipzig, Amsterdam und Berlin*. Bielefeld.
- Szabó Ervin 1913: Cím nélkül. *Társadalmi Múzeum Szemléje* (1.) 4. 1–3.
- Szántó Menyhért 1907: Balesetügyi, iparegészségügyi és munkásjóléti kiállítás Budapest. *Közgazdasági Szemle* (38.) 649–660.
- Szántó Menyhért 1909: Munkásjóléti intézmények. *A Társadalmi Múzeum Értesítője* (1.) 1. 3–16.
- Szántó Menyhért – Tomor Ernő (szerk.) 1915: *Budapesten az Országházban rendezett had- és népegészségügyi kiállítás katalógusa*. Budapest.
- Szántó Menyhért (szerk.) 1919: *Vezérfonal a Társadalmi Múzeum által a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár Székházában 1919. április 20-tól május 31-ig rendezett Népegészségügyi Kiállításról*. Budapest.
- [Szerző nélkül] 1907a: *Nemzetközi Balesetügyi és Munkásjóléti Kiállítás katalógus*. Budapest.
- [Szerző nélkül] 1907b: A charlottenburgi munkásjóléti kiállításról. *Munkásbiztosítás* (24.) 6. 124–125.
- [Szerző nélkül] 1907c: Nemzetközi balesetügyi és munkásjóléti kiállítás. *Magyarország* (214.) 14. 4.
- [Szerző nélkül] 1912: Szociálpolitika. *A Társadalmi Múzeum. Szociálpolitikai Szemle* (2.) 2. 24.
- [Szerző nélkül] 1919: A népegészségügyi kiállítás megnyitása. *Vörös Újság* 1919. április 19. 5.
- [Szerző nélkül] 1928: Cím nélkül. *Népegészségügy* (16–17.) 1. 1109.
- Szterényi József 1909: Előszó. *A Társadalmi Múzeum Értesítője* (1.) 1. 1–4.
- Tamás Gáspár Miklós 1999: Eötvös: A nyugat-keleti liberális. In: uő: *Törzsi fogalmak II*. Budapest, 9–145.
- Thomas, Albert 2014: Utazás Bécs–Budapest–Belgrád–Athén: napi jegyzetek. (Szerk.: Bódy Zsombor) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

- Turda, Marius 2010: *Modernism and Eugenics*. London.
- Turda, Marius 2014: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. London.
- Vértes László 1986: Az egészségnevelés történetéből. A Társadalmi és Nevelésügyi Múzeum *Orvosi Hetilap* (25.) 127. 45–46.
- Weber-Felber, Ulrike 1992: Die Weltausstellungen des 19. Jahrhunderts – Medium bürgerlicher Weltsicht. In: Erber-Groiß, Margarete – Heinisch, Severin – Ehalt, Hubert C. – Konrad, Helmut (Hgg.): *Kult und Kultur des Ausstellens. Beiträge zur Praxis, Theorie und Didaktik des Museums*. Wien, 90–102.
- Wallerstein, Immanuel 1995: *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*. London.
- Young, Paul 2008: Mission Impossible: Globalization and the Great Exhibition. In: *Britain, the Empire, and the World at the Great Exhibition of 1851*. London, 3–27.

Szabari Vera

Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete

A magyar szociológia történetében többször történt kísérlet szilárd intézményrendszer kiépítésére, ezek közül a legsikeresebb (mely intézményi keretek még ma is meghatározók) az 1960–70-es évekre tehető. Ekkor jött létre a szociológia első akadémiai kutatócsoportja, majd kutatóintézete, s ezt követően alakultak az első egyetemi tanszékek, folyóiratok és tudományos társaságok. Vitathatatlan, hogy az 1956-os forradalom után, a szociológia intézményesülése szorosan kapcsolódott az 1960-as évek kádári konszolidációjához, ami többek között a társadalom alrendszerének bizonyos mértékű önállósulására, a mindennapi élet depolitizálására, a társadalom fogyasztási, modernizálódási igényeinek kielégítésére tett ígéretet. A hazai törekvésekre a szovjet birodalom részeként befolyással bírtak a globális erőviszonyok és legitimizációs küzdelmek is, melyek az 1950-es évektől egyre inkább a gazdaság és technológia (tudomány) területére tevődtek át. Tanulmányom az 1963-ban intézményesülő MTA Szociológiai Kutatócsoportjának létrejöttére és működésére, annak előzményeire és 1968-ban történő intézménnyé válására fókuszál. Céloom annak bemutatása, hogy az intézményesülés lépéseiben és a szociológia legitimizációs küzdelmeiben milyen szerepet játszottak a korszak reformtörekvései. Kik és hogyan tekintettek a szociológia profeszszionalizációjára, milyen érvek segítették vagy gátolták a szociológia képviselőit a tudomány, a fennálló politikai rendszer vagy a tágran értelemzett társadalmi tér szempontjából. Munkámban arra is választ kívánok adni, hogy az államhatalom által felvállalt modernizációs ideológia hogyan befolyásolta a szociológia tudás-termelését: a megvitatandó problémák kijelölését, a kutatási módszerek kiválasztását, illetve az egyéni és intézményi kutatói stratégiákat.

A POLITIKA ÉS A TUDOMÁNY CSELEKVŐI – EGY HÁLÓZAT ALKALMI SZÖVETSÉGESEI

Jelen tanulmány egy tudomány intézményesülését olyan, a határvonalak megvonására irányuló folyamat sikeres lezárásának tekinti, aminek következtében a diszciplína képviselői legitim módon a tudás egy speciális fajtáját állítják elő. A küzdelmekkel teli folyamat részeként ez alapján a diszciplína képviselői igényt formálnak egyfajta kompetenciamonopóliumra, illetve autonómiára az adott

területen a vizsgált kérdések és az általuk alkalmazott módszerek tekintetében, és illegitimnek tekintenek a tudományterületen kívülről érkező bárminemű kontrollt. A diszciplína képviselői kompetenciájukra és speciális tudásuk társadalmi jelentőségére hivatkozva elvárásokat fogalmaznak meg a tudomány műveléséhez, a személyi és intézményi keretek kialakításához és fenntartásához szükséges gazdasági eszközökre nézve, és nem utolsó sorban igényt tartanak magas társadalmi elismerésre. Ezért egy diszciplína legitimálásakor elengedhetetlen annak meggyőző felmutatása, hogy az általa termelt tudás mely társadalmilag relevánsnak tartott problémák megoldását teszi lehetővé. Az, hogy mi számít egy adott társadalomban fontos problémának¹ és elfogadott megoldási módnak, társadalmanként változó, függ a társadalom érték- és normarendszerétől, az ezeket befolyásoló társadalmi, gazdasági és politikai környezettől, valamint a társadalmat vezető elitől. Az ügyek tematizálásában (hogyan is kell értelmezni egy-egy problémát) számos csoport vesz részt: állami intézmények, politikai pártok, a tudomány, szakmai és civil szervezetek, egyházak, a média, a művészet képviselői, véleményformálók stb. A nyilvánosság tereiben az ügyek mentén kialakuló alkalmi szövetségek, folyamatosan módosuló hálózatokon keresztül hozzák létre a hosszabb-rövidebb időre kristályosodó, az adott társadalmon belül elismert problémák körét és értelmezését. Témánk szempontjából tehát döntő jelentőségű annak bemutatása, hogyan változott az 1960-as években a tematizáció: milyen ügyek domináltak, melyek befolyásolták a szociológia professzionalizálódását, illetve maguk a szociológusok hogyan vettek részt e témák alakításában, konstruálásában. Azt mondhatjuk, hogy e tekintetben a szociológia képviselői sikeresek voltak,² s ebben egyéni stratégiák és pozícióik mellett számos egyéb körülmény is segítette őket. E tudás elismertetéséhez hozzájárultak mind a szovjet és hazai politikai, gazdasági és társadalmi változások, s ezek hatása a nyilvánosságra és a tudományos tudás felértékelődésére, mind a modern szociológia tudáskészlete és nemzetközi térnyerése. Tanulmányomban azt elemzem, hogy az 1960-as években zajló intézményesülési folyamatot, melynek eredményeként létrejött a MTA Filozófiai Kutatóintézetén belül először egy szociológiai részleg, majd 1963-ban a Szociológiai Kutatócsoport, illetve 1968-ban az önálló Szociológiai Kutatóintézet, a személyes és intézményi stratégiák mellett hogyan befolyásolta a társadalomtudományi, pontosabban szociológiai tudás felértékelődése.

¹ Az érvényes és jelentős problémák között is egyfajta versengés folyik, napjainkban például látványos a küzdelem a környezetvédelem, a biztonság vagy éppen a szabadság elsőbbségének tekintetében.

² Ugyanakkor a szociológia egyetemi diszciplínaként való intézményesítésében, illetve egy önálló társaság létrehozásában nem bizonyultak ennyire sikeresnek. Önálló egyetemi szak csak az 1971/72-es tanévtől indult, a Magyar Szociológiai Társaság pedig 1978-ban jött létre. A viszonylagos késlekedés eredményeként az autonómia kivívása jóval nehezebb volt, hiszen a laikusok és szakértők közötti határ könnyebben elmoshatóvá vált, ami megnehezítette, hogy a szociológia képviselői igényt formáljanak az adott területen egyfajta kompetenciamonopóliumra. (Nehézséget jelentett a szociológia rendkívül heterogén jellege is, a szakszociológiai 1970-es kialakulása, a szociológia kritikai szerepvállalása.)

A PROBLÉMÁK TUDOMÁNYOS TEMATIZÁLÁSA ÉS A SZOCIOLÓGIAI TUDÁS FELÉRTÉKELŐDÉSE

„Fennáll annak a veszélye is, hogy a párttal való szembenálló elemek és csoportosulások megkísérlik felhasználni a szociológiát saját nézeteik és törekvéseik alátámasztására.”³

A hazai szociológia 1960-as évekbeli intézményesülésére többféle értelmezés született, melyek részben magyarázatot adnak egy-egy esemény kimenetelére⁴ vagy egy tágabb kontextus bizonyos elemeinek megragadására.⁵ Kétségtelen, hogy a magyar szociológia 20. századi történetét sok esetben politikai döntések határozták meg, mint például a Társadalomtudományi Társaság 1919-es megszűntetését, vagy Szalai Sándor 1950-ben történő letartóztatása, mely az általa vezetett társadalomelméleti (szociológia) tanszék megszűntetését is jelentette.⁶ Ugyanakkor a birodalmi törekvések vagy a politikai determinizmus nem ad teljes körű magyarázatot a szociológia 1960-as évekbeli intézményesülésének mikéntjére, ezért célszerű a különböző elemeket egy hálózat heterogén összetevőinek tekinteni, melyek képesek voltak – ha eltérő mértékben is – egymásra kölcsönösen hatást gyakorolni. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a szociológiai tudás felértékelődésében szerepet játszó különböző tényezőket, amely kísérlet arra is rávilágít, hogy egy tudomány története – és ez mindenképpen érvényes a szociológia hazai intézményesülésére – nehezen vagy egyáltalán nem mesélhető el egy lineáris történetben, sokkal inkább sok párhuzamosan futó történetet és törekvést láthatunk, amelyek esetenként felerősítik, máskor gyengítik egymást. (Természetesen valószínűsíthető, hogy az egymást erősítő tényezők sokkal inkább a történetet távolból szemlélők látóterébe esnek, mint az egymás hatásait kioltó mozgások.)

Tagadhatatlan, hogy a hálózat egyik legjelentősebb eleme, a Szovjetunió vezetése, erőforrásainak hatása e tekintetben megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor szerepét nem tekinthetjük kizárólagosnak. A tudományos tudás felértékelődése szempontjából meghatározó, hogy Sztálin halála után a Szovjetunió számára a szuperhatalmi pozíció megtartásában a katonai erő mellett a gazdasági fejlettség egyre lényegesebb szerepet kapott, amihez a technikai és tudományos együttműködés, specializáció nélkülözhetetlenné vált.

„A szakképzettséget, kompetenciát, kreativitást igénylő munkafolyamatok megváltoztatták az ember szerepét a termelésben, az aktívabb humán jelenlét és az összetettebb gazdasági és társadalmi működés viszont hatékonyan ösztönözte az állami

³ MTA Kt. Ms 5800/87. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és további feladatokról, 1966. február 23.

⁴ Szántó 1998: 25.

⁵ Kalmár 2014.

⁶ Szabari 2012.

tehermentesítést, a decentralizációt és az öntevékenység, öngazgatás köreinek bővítését. Mindehhez szükségszerűen több információ kellett, majd egy kicsivel nagyobb nyilvánosság is, a demokrácia szimulált elemeinek a megjelenése.”⁷

A változás azonban nem csak az államszocialista rendszerek tekintetében volt meghatározó. A hatvanas évek történeti jelentősége vitathatatlan: cezúrát jelentett mind a nyugat-európai, amerikai társadalmak esetében „az életforma változásokkal és a hozzájuk kapcsolódó, a szokásokra, az erkölcsre és a kultúra minden területére kiterjedő generációs forradalommal,”⁸ mind a kelet-európai országok esetében a szocialista modell megreformálására tett kísérletek következtében. A magyar politikai vezetés számára a hazai közgazdasági szakemberek részéről már az 1950-es években érkeztek jelzések a változások szükségszerűségéről, melyek olykor túl is mutattak a szovjet elképzeléseken.⁹

„Az 1955. novemberi KV jelezte, hogy az MDP ráállt a hruscsovi stratégiai pályára. Ideológiája hirdette, hogy a minőségi termelés és a műszaki, technikai lépéstartás gyorsítása nem kampányszlogen, hanem elsődleges feladat, sőt több: meghatározó szükségszerűség. Politikai programja [...] nem csak gazdaság szerkezeti átalakulásokat vetített előre, hanem az oktatás, a kutatásfejlesztés és az értelmiség működésének, illetve szerepének áthangolódásait is.”¹⁰

Bár látszólag az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás időszaka elhomályosította e törekvéseket, lényegében nem módosította a távlati célkitűzéseket. A kelet-európai blokkon belül Magyarországon speciális helyzetet teremtettek az 1956-os forradalom politikai és társadalmi tapasztalatai és traumái. A rendszer kiszolgálói és ellenzői számára egyszerre jelentette azt a tapasztalatot, hogy a Szovjetunió és az általa képviselt politikai rendszerrel szemben fel lehetett lépni (ha szükség van változtatásra), és azt, hogy a fellépés nem járt tartós sikerrel (reális alternatíva hiányában tehát az adott kereteken belül kell kialakítani működő stratégiákat). A forradalom kirobbanásának élménye a politikai vezetés számára azt is világossá tette, hogy demokratikus intézmények hiányában a magyar társadalom tagjainak vélekedéséről, attitűdjéről készülő megbízható, objektív, tudományos felmérések és elemzések nélkülözhetetlen információkat jelentenek. Így tehát a szovjet és hazai általános reformtörekvések és a szaktudás felértékelődése mellett, a demokratikus intézmények (választás, véleménynyilvánítás stb.) hiánya is hozzájárult a szociológiai tudás felértékelődéséhez. A szociológiai tudás kitüntetett szerepének pedig előfeltétele volt, hogy a tudományterület 1945 utáni időszakában nemzetközi szinten dominánssá vált az empirikus, survey-en (megfelelő mintavételi eljáráson és tudományosan összeállított kérdőívek felvé-

⁷ Kalmár 2014: 85–86.

⁸ Rainer 2004: 11–12.

⁹ Péter 1954

¹⁰ Kalmár 2014: 101.

telén) alapuló vizsgálati módszer, amely az egyének attitűdjeinek, véleményének vizsgálatára fókuszált. A közvélemény-kutatás mint információszerezési lehetőség a nyugati és kelet-európai országok esetében egyaránt fontos szerepet kapott.¹¹

NYILVÁNOSÁG

„Mi erről a véleményed, elvtárs? Nem tudom, még nem olvastam a Népszabadságot”¹²

A szociológia intézményesülésének folyamata egybeesett a nyilvánosság átalakulásával, ami nagymértékben segítette az általa termelt tudás elismertetését és a problémák tematizációjában betöltött szerepét.

„Az 50-es évek vitáit elsősorban a központi politika reprezentációja jellemezte. Az ideológia megkérdőjelezhetetlen primátusa következtében a viták a központi akarat megjelenítését, az elhajlók, tévelygők stb. leleplezését, denunciacióját szolgálták. Vitáról, a szónak az álláspontok konfrontálását, az érvek harcát jelentő normatív értelmében, tehát csak a 60-as években beszélhetünk.”¹³

A még mindig korlátozott, de már szélesedő keretek között a hivatalos politika, ideológia képviselői helyett újabb szereplőkkel bővíthetett a megszólalók köre, megváltozott a beszédmód, az érvelések logikája, növekedett a tudományos és a kulturális területek autonómiája, új témák jelenhettek meg. A kontrollált és korlátozott nyilvánosságban sorsdöntő szerepe volt a *Népszabadságnak*, amely 1956 novemberében jelent meg először a *Szabad Nép* utódként, az MSZMP lapjaként. Hogy mi körül tematizálódott a közbeszéd, amihez a szociológia mint tudomány megfelelő válaszokat tudott adni? Ma azt mondanánk, hogy az 1960-as évek a modernizációról szólt, de ez a kifejezés anakronisztikus lenne. A modernizáció kifejezése először csak 1970-ben jelent meg a *Népszabadságban*, és 1970–78 között is mindösszesen háromszor fordult elő. Ami uralta a hatvanas évek nyilvánosságát, az a reform, azon belül is a „gazdasági reform” fogalma volt, amelynek csúcspontja 1967-re tehető.¹⁴ A gazdasági reform előkészítése több szempontból is kedvezett a szociológiai tudás elismerésének és felhasználásának. Részben lényeges kérdéssé vált a reform társadalmi hatása, az esetleges egyenlőt-

¹¹ „Ezt a megállapítást alátámasztja a Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériuma által a közelmúltban lefolytatott közvélemény-kutatás. Tapasztalatai és eredményei alapján további, széleskörű alkalmazását tervezik.” ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13/6/67.

¹² Arcanum Digitális Tudománytár *Népszabadság*-gyűjtemény leírása, <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Nepszabadsag/> – utolsó letöltés: 2020. július 10.

¹³ Heller–Némedi–Rényi 1990: 23.

¹⁴ <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Nepszabadsag/> – utolsó letöltés: 2020. július 10.

lenségek várható alakulása, másrészt a reform fogadtatása, az egyes társadalmi csoportok reformmal kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata, amire a következőkben még visszatérünk.

Az egyes témák nyilvánosságban való megjelenésének mechanizmusait, az ehhez kapcsolódó intézményi és személyes stratégiákat, valamint a szociológiai tudás legitimációjának kapcsolatát jól illusztrálja a gazdasági reformnál jóval kisebb jelentőségű, az 1960-as évek elején kirobbant úgynevezett népesedési vita. „A népesedési kérdést a hatalom nem emelte be a saját beszédmódjába.”¹⁵ Erre következtethetünk Andorka Rudolf visszaemlékezéséből is:

„Amikor 1962-ben a Népeségtudományi Kutató Intézetbe kerültem, úgy volt, hogy bármit kutathatok, de nem sokat tudtam a demográfiáról. [...] Amikor a KSH-ban elmondtam különböző kollégáknak, hogy rendkívül alacsony az élveszületési arányszám, a népesség egyszerű reprodukciója sem biztosított, és erről írni kellene, azt mondták: »Hát csak nem képzeled, hogy te erről írhatasz? Ad egy: a kormányt nem szabad ilyesmikkel nyugtalanítani, szigorúan meg van tiltva. Ad kettő: egy ilyen központi témáról, mint a születésszám, csak Szabady Elvtárs írhat, esetleg még egy-két másik munkatárs.«”¹⁶

Amikor 1963-ban Bor Ambrus *Tizenhárom ezrelék* című írásával a *Kortárs* hasábjain berobbant a népesedés témája,¹⁷ a hatalom azon privilégiuma kérdőjeleződött meg, hogy a kulcsfontosságú kérdésekben kizárólag az általa legitimnek tartott megszólalók jelenhettek meg. Ennek következtében, a téma jelentőségét minimalizálándó, az „első vitahullámban (felsőbb utasításra)” csupán egyetlen szakértő, Péter György, a KSH akkori elnöke szólott hozzá a vitához.¹⁸ Péter *Népszabadságban* megjelent írása kizárólag a korábbi megszólalók témakapcsolásainak érvénytelenítését szolgálta.¹⁹ A fordulópontot a kérdés kezelésében az 1964-es TIT által a Kossuth Klubban megszervezett vita jelentette, amelyen Péter György tulajdonképpen beemelte a népi írók álláspontját a tudományos diskurzusba, ezzel eliminálta a népi írók szerepét, de megerősítette a tudományos tudás kompetenciaigényét is. A téma áthelyezésének nyilvános deklarálása volt a *Demográfia* 1964-ben megjelent 3–4. dupla száma, illetve Andorka 1969-es

¹⁵ Heller–Némedi–Rényi 1990: 18.

¹⁶ Andorka 2004 [1994]: 120.

¹⁷ Bor 1963.

¹⁸ Heller–Némedi–Rényi 1990: 30.

¹⁹ „Az alacsony születésszám kérdéskörének a nemzeti problematikával, az anyagi jólét iránti törekvések morális elítélésével, a szocialista fejlődés specifikus körülményeivel és az állami, központi intézkedések hiányával vagy elégtelen voltával összekapcsolt témáit bontja fel; a születésszám kérdése nála a modernizációs világtendenciákkal, a távlati gazdaságpolitikai adottságokkal, a társadalom anyagi helyzetével, társadalmi változásokkal, társadalmi légkörrel függ össze, tehát racionálisan kalkulálható, központilag befolyásolható, tervezhető folyamatokkal.” (Heller–Némedi–Rényi 1990: 40–41).

összefoglaló cikke,²⁰ amely lezárta a vita első hullámát és megfogalmazta a téma kezelésére vonatkozóan az általa képviselt tudományterület és benne saját pozicionális igényeit.²¹

A népesedés problematikája az 1960-as évek végén egy időre háttérbe szorult, aminek főként az volt az oka, hogy nem tudott kapcsolódni sem a nyilvánosságban egyre fontosabb pozíciót betöltő gazdasági reform, fogyasztás, életszínvonal témákhoz, sem az 1968-as események által generált újabb kérdésekhez (mint például a szuverenitás, szolidaritás, demokrácia), amelyek a közgazdaságtan mellett a szociológia számára is újabb lehetőségeket jelentettek (megalapozva a társadalmi egyenlőtlenségek, mobilitás, életmód témakörökben végzett vizsgálatok jelentőségét). A vita dinamikája azonban jól mutatja, hogy a különböző társadalmi, tudományos csoportok (a népesedési vita esetében a népi írók heterogén csoportosulásai, újságírók, demográfusok, statisztikusok, szociológusok) összekapcsolódásai, vagy eltérő témakonstrukciói²² és a fölötte való rendelkezés biztosítása milyen hatást gyakoroltak egymásra, és ebben az esetben hogyan járultak hozzá a tudományos közeg, benne a szociológia és nem melleleg a demográfia képviselőinek tudományos, intézményi célkitűzéseikhez.

A nyilvánosság terepe folyamatosan bővült, a *Demográfia*, a *Társadalmi Szemle* és a *Kortárs* mellett, 1958-ban Körösi József (főszerkesztő) irányításával elindulhatott a *Valóság* című folyóirat, amely a hazai szociológia történetében harminc éven keresztül egyedülálló módon vállalta fel a tudományos és közéleti viták közvetítését. 1972-ben létrehozták a Magyar Tudományos Akadémia *Szociológia* című folyóiratát, amely 1991 óta *Szociológiai Szemle* néven a Magyar Szociológiai Társaság lapjaként ma is a diszciplína egyik meghatározó hazai szakfolyóirata.

ADATOK, INFORMÁCIÓK, KÖZVÉLEMÉNY

Központi Statisztikai Hivatal

Modern kormányzás nem képzelhető el hiteles és megbízható gazdasági, társadalmi és politikai adatok nélkül, és ez még inkább érvényes volt az államszocia-

²⁰ Andorka 1969.

²¹ Andorka, miután bemutatta a születésszám alakulására vonatkozó tudományos és laikus megközelítéseket, kimutatja, hogy magyarázó erejük igen alacsony a hazai születésszám tekintetében: „Végül saját kutatásaira hivatkozva állapítja meg azokat a hosszú és rövid távú hatásokat, amelyek bizonyos mértékig magyarazzák a magyar statisztikai adatokat” (Heller–Némedi–Rényi 1990: 45).

²² A népi írók csökkenő születésszámot „a nemzet iránti felelősségérzettel, a népi életerő pusztulásával, sőt a Trianon után kialakult geopolitikai helyzettel kapcsolják össze” (Heller–Némedi–Rényi 1990: 25), addig a demográfusok érvei szerint a születésszám „modernizációs világtendenciákkal, a távlati gazdaságpolitikai adottságokkal, a társadalom anyagi helyzetével, társadalmi változásokkal, társadalmi légkörrel függ össze.” (Heller–Némedi–Rényi 1990: 40).

lizmusra, ahol a tervutasításos rendszer, a piaci és demokratikus mechanizmusok szinte teljes kiiktatása még jelentősebb szereppel ruházta fel a megbízható adatokat szolgáltató szerveket és intézményeket. Magyarországon e tekintetben a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) közel 150 éves történeti jelentősége nem szorul magyarázatra, létrejötté óta a kormányzati munka működését segítette, állami hivatalként főbb tisztviselői miniszteri tanácsosok, osztályvezetők stb. voltak. A KSH szerepe az 1948-as átszervezésével sem csökkent. Az 1950-es évekbeli tevékenységét jól jellemzi az 1949 és 1955 közötti időszak „titkos” jelentéseit tartalmazó „szürke könyv”, amely 1957-ben a KSH házi kiadásában jelent meg.²³ A jelentések a legfelsőbb vezetés és a pártapparátus részére, illetve közvetlenül Gerő Ernő számára készültek, valós adatokat és percíz elemzéseket tartalmaztak.²⁴ A hazai gazdaságról szóló adatok is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1950-es évek elejétől a KSH-ban Péter György vezetésével kialakult egy a gazdasági reformokat támogató kör, s ennek következtében a Hivatal az 1960-as évekre a reformközgazdászok és társadalomkutatók, így a szociológia menedékévé is vált.²⁵

A szociológia későbbi története szempontjából meghatározó szereplők legtöbbje valamilyen módon kötődött a KSH-hoz. Ferge Zsuzsa például 1949-ben egyetemi hallgatóként került a KSH-ba, miután egy „mini Rajk-per” nyomán – amelyen Péter György is jelen volt – kirúgták az akkori Marx Károly Közgazdasági Egyetemenről.²⁶ 1957-től a KSH-ban dolgozott Cseh-Szombathy László, aki az 1946–50 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen működő Szalai Intézet

²³ Gyenes L. 1957.

²⁴ A „szürke könyv” 1953-as jelentése például a beruházások tervezésében és kivitelezésében elkövetett hibákról beszél (Gyenes L. 1957: 43). Kimondja, hogy az első öt éves terv beruházása túlfeszített volt, az okok és következmények között szólt arról, hogy a beruházások nem voltak megfelelően előkészítve, melyek így az erőforrások „befagyasztását”, a termelés csökkenését és az az import további növekedését eredményezték. A jelentés beszámolt az építőiparban tapasztalható anomáliákról, a gépesítés hiányáról, illetve a meglévő gépek kapacitásának rossz kihasználásáról, vagy például az előre gyártott szerkezeti elemekkel kapcsolatos (elsősorban árkalkulációs) problémákról (Gyenes L. 1957: 153). A kiadvány szerint a KSH szakemberei már 1953-ban jelezték, hogy a mezőgazdaság tekintetében az adatok még lesújtóbbak, melyben az 1954–55-ös tévesztési hullám sem hozott javulást.

²⁵ Ugyanakkor az intézmény és az abban felhalmozott tudás szerepét mutatja, hogy amikor 1957-ben Péter Györgyöt is elérte az úgynevezett „revizionizmus”-vita, s ennek következtében 1958-ban a kor kifejezésével élve „önkritikát kellett gyakorolnia”, majd a személye elleni hadjárat egészen haláláig folytatódott (Hegedűs B. 1994: 28–34), a KSH pozíciója érdemben nem változott a döntések előkészítésében.

²⁶ „A Rajk-per után minden magyar egyetemen csináltak egy Rajk-pert, a diákok kellő megfélemlítésre” (Ferge 2008, videó, 0:55 perc). 1950-ben a közgazdasági egyetemen Fergét választották ki erre a szerepre. Pártnag volt, értelmiségi származása, franciaországi múltja miatt jó alanynak bizonyult arra, hogy koholt vádak alapján demonstrálják a hatalom álláspontját.

diákja volt.²⁷ A Dányi Dezső²⁸ által vezetett KSH Könyvtárban kapott munkát Laky Dezső, akit 1958-ban részlegesen rehabilitáltak. 1961-ig a KSH szaknácásadójaként dolgozott Theiss Ede, az 1956-ban nyugdíjazott statisztikus-közgazdász, és 1963-as szabadulása után Bibó István is.²⁹ Szelényi Iván szintén az 1960-as években került a KSH könyvtárába.³⁰ Az 1960-as években a Kenessey Zoltán vezette Nemzetközi Tanulmányok Osztályán dolgozott a hazai szociológia több meghatározó alakja: Varga Károly, Békés Ferenc és Kérész Gyula is.

1961-ben az 1958-ban Moszkvából hazatérő Hegedüs Andrászt nevezték ki a KSH elnökhelyettesének. Részben Hegedüs jelenlétének is volt köszönhető, hogy 1962 során a KSH-ban tovább növekedett a szociológiai jellegű kutatások száma, melyet a résztvevők további intézményi és infrastrukturális fejlesztések kieroszakolására próbáltak felhasználni. 1962 őszén kezdett el a KSH-ban dolgozni a családi háttere miatt háttérbe szorult Andorka Rudolf is.³¹

²⁷ „1955 tavaszán hallottam, hogy a KSH Nemzetközi Osztálya nyelveket tudó munkatársat keres. Rédei Jenő, aki osztályvezető volt (később a Kamara főtitkára), beállított, hiszen egy csak levelező részlegről akart létrehozni egy összehasonlító, elemző osztályt. De ez nem volt igazi lehetőség. Külső munkatársként készítettem főleg gazdasági elemzéseket a nemzetközi irodalom alapján.” (Cseh-Szombathy 2007: 48.)

²⁸ Dányi Dezső 1939-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára iratkozott be, részt vett Magyar Zoltán szemináriumán, onnan került be a korabeli népszámlálási adatok feldolgozásával foglalkozó csapatba, majd „amikor Magyaréknál befejeződött a munka, esténként elmentem Varga István intézetébe és ott is dolgoztam.” (Dányi 2001: 8.) 1955-ben került a KSH könyvtárába. „Kovacsics József vitt oda helyettesének. De Péter György nem nevezett ki. Bizalmatlan volt velem szemben. Aztán Kovacsics egyetemi tanár lett és én már fél éve vezettem a könyvtárat, de még mindig nem volt meg a kinevezésem.” (Dányi 2001: 15.)

²⁹ „Bibó hatvanháromban került oda és megkapta a beszerzési vonalat. Na most Bibó emberileg, szakmailag, nyelvek és társadalomtudomány tekintetében toronymagasságban állt az egész garnitúra fölött, ezt nem kell magyaráznom. Nagyon rövid időn belül kiismerte magát a statisztikai világirodalomban, úgyhogy háromnegyed év múlva pontosan tudta, hogy ettől és ettől mit kell megrendelni, kinek az írását, melyik kötetet, hogy az amerikai Berkeley egyetemén ki az az ember, aki számottevő a szakmában és minden könyvét meg kell venni, mert amit leír, arra oda kell figyelni. Egy olyan intellektus jött ide, aki a világirodalmat teljesen bekapcsolja a könyvtárba. Ez a szakíró.” (Dányi 2001: 16–17.) „Ekkor a könyvtáron belül már kezdett egy statisztikai, történeti monográfiai munka kifermődni. Ez Kovacsics alatt indult, ő volt a történeti monográfia kötetek elindítója. Azután pár év múlva jött a kis Benda [Gyula], Faragó Tamás és az a pár ember, akikkel a magyar társadalomtörténetet megpróbáltuk elindítani.” (Dányi 2001: 15.)

³⁰ „A KSH Könyvtárában találtam meg a helyemet 1961-ben, mint a külföldi folyóiratár öre. Vagy 600-700 folyóirat újabb és újabb számai mentek át a kezemen havonta, kéthavonta s nekem jegyzéket kellett készítenem az érdekesebb cikkek címeiről. [...] A KSH kiváló könyvtárába a világ összes fontos szociológiai (és persze statisztikai, közgazdasági) folyóirata járt.” (Szelényi 2015: 80.)

³¹ Andorka Rudolf szociológusi pályája nem indult zökkenőmentesen, nehézséget jelentett édesapja, a fennálló politikai rendszerrel szembeni állásfoglalása és katonatiszti karrierje. 1949-ben érettségizett, és ebben az évben került kapcsolatba a Varga István vezetése alatt működő Gazdaságkutató Intézettel, ahol érdeklődése a polgári közgazdaságtan matematikai része felé fordult. Családját 1949-ben kitelepítették Besenyszögre, őt 1952-ben behívták munkaszolgálatos katonának. 1954-ben leszerelt, ezt követően 1960-ig egy műanyag-feldolgozó üzemben dolgozott mint betanított munkás. Az 1956-os eseményekben való részvételéért 1957-ben öt hónapos börtönbüntetést kapott. 1949-től több megszakítással a jogi egyetem esti tagozatos hallgatója

„A Statisztikai Hivatal rendezett egy nemzetközi tudományos konferenciát 1962-ben. Részben az életszínvonalról, részben az ágazati kapcsolatok mérlegéről. A külföldi dolgozatokat magyarra, a magyar dolgozatokat idegen nyelvre kellett fordítani. Mivel a fordításokat én végeztem számukra, kapcsolatba kerültem a Statisztikai Hivatal könyvtárában Hajdú Elemérrel, aki jól képzett, intelligens, nagyon éles eszű közgazdász volt. [...] 1963 tavaszán Szabady Egon áthívott a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetébe, ahol a *Demográfia* című folyóirat alsóbb szintű szerkesztőségi munkáját kellett ellátnom.”³²

Szintén 1962-ben indult el a KSH-ban Szociálstatistikai Osztály, ahol már valóban empirikus jellegű munkák folytak. Ide kerül át a Nemzetközi Osztályról Cseh-Szombathy László, aki az öngyilkossággal és az öregedéssel kezdett el foglalkozni. 1963-ban pedig létrehozták a Népeségtudományi Kutatócsoportot, amely 1968-ben önálló intézetté vált a KSH-n belül.³³

A gazdasági reform előkészítésének egyik elemeként indult el a KSH-n belül az a hatvanas évek társadalomtudományi gondolkodását erőteljesen meghatározó és a társadalmi struktúráról szóló diskurzust alapjaiban megváltoztató társadalmi rétegződéskutatás, melynek résztvevői Mód Aladárné, Ferge Zsuzsa, Láng Éva és Kemény István voltak.³⁴ A 15 000-es országos mintán elkezdődött társadalmi mobilitás vizsgálatára készített 1962-es adatfelvétel első eredményeit 1965-ben a KSH Népeségtudományi Kutatócsoportja által kiadott Közleményben publikálták.³⁵ Hegedüs András 1963-ban az MTA Kutatócsoport élére történő kinevezése után elhagyta a KSH-t, Péter György pedig máig tisztázatlan körülmények között 1969-ben elhunyt.³⁶ Helyét Huszár István³⁷ vette át, aki korábban Péter György mellett dolgozott, így a váltás nem hozott jelentősebb változást, a szociológiai vizsgálatok tovább folytak a KSH keretei között. A Huszár István-korszakot tekinthetjük a KSH aranykorának, mert Péter Györgyhez hasonlóan Huszár is „a valóság feltárását, az igényes, tudományos munkát támogatta,

volt, ahol az 1963-as amnesztia után doktorrá avatták. 1963 őszétől tudományos kutató lett a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetében, ahol főbb témái a társadalmi mobilitás kutatásán túl, az alkoholizmus és annak demográfiai hatásai voltak. Ezen a területen folyamatosan együtt dolgozott Cseh-Szombathy Lászlóval és Buda Bélával. (Andorka 2006).

³² Andorka 2006: 142.

³³ Az Intézet megalakítása a demográfiai tudomány magyarországi intézményesülésének lényeges állomása volt. Kutatásokat folytattak a népesedési alapfolyamatok (termékenység, halandóság, házassági mozgalom, vándormozgalom) alakulásáról, a népesség strukturális jellemzőiről.

³⁴ Mód–Ferge–Láng–Kemény 1966.

³⁵ Szabady–Klinger 1965.

³⁶ Árvay–Hegedüs B. 1994.

³⁷ 1951-ben a budapesti közgazdasági egyetemen szerzett diplomát, 1949–1953 között az egyetem statisztika tanszékén demonstrátorként, majd tanársegédként dolgozott. 1953-tól 1963-ig előbb az MDP Központi Vezetősége, majd később az MSZMP Központi Bizottsága apparátusában a terv-, pénzügyi és kereskedelmi, valamint az államgazdasági osztályon dolgozott. 1963-tól a Hivatal első elnökhelyettesének tisztjét látta el, 1969-től kezdődően pedig államtitkári rangban annak elnöke lett.

és politikai kérdésekben ugyanolyan felvilágosult volt, mint Péter.”³⁸ 1970-ben Huszár István vezetésével alakult meg a KSH keretei között a Társadalomstatistikai Főosztály.

Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpont

Az 1960-as években, amikor a központi vezetés részéről a reformtörekvésekkel összhangban jelentősebb igény mutatkozott a társadalom tagjai véleményének kevésbé direkt alakítására és pontosabb szondázására, a Magyar Rádió, majd a Televízió szerepe a véleményformálás mellett a közvélemény-kutatás területén is megnőtt.

„A Rádióra is vonatkozó lényeges döntéseket a pártközpontban hozták, míg szükség esetén az illetékes minisztérium államilag formalizálta az elhatározást. A KB Agitációs és Propaganda Bizottsága, amelynek az MRT elnöke is tagja volt, nemcsak közvetlen politikai-tartalmi ügyekkel törődött.”³⁹

1963-ban a Magyar Rádióban S. Molnár Edit vezetésével hozták létre a Közönségkutató Osztályt,⁴⁰ majd 1969. január 1-jén megalakult a Magyar Rádió és Televízió (MRT) Tömegkommunikációs Kutatóközpontja (TK) Szecső Tamás irányításával.⁴¹ A központ kutatási körébe tartozott a rádiós és televíziós műsorok közönségfogadtatásának mérése, valamint különböző közvélemény-kutatásokat felvétele. „A közönségkutatás panelmintákon [alapult], úgynevezett naplóvezetéses módszerrel folyt, a közvélemény-kutatás általános módszere az országos reprezentatív mintán végzett survey-kutatás volt.”⁴² Az 1960-as évek elején a korlátozott nyilvánosság, a demokratikus és piaci intézmények hiányában a hatalom részéről jelentős volt az információszükséglet (melyet a besúgóhálózat és egyéb csatornák egyre kisebb mértékben és kevésbé megbízható módon tudtak kielégíteni). 1963-ban az agitprop osztály támogatásával valósult meg az első a rádiós és televíziós műsorok közönségfogadtatását mérő országos reprezentatív közvélemény-kutatás, melynek mintavétele a KSH családstatistikai vizsgálatára támaszkodott.⁴³ „Grósz Károly ekkor már a KB agitprop osztályának helyettes vezetője volt, tudta, hogy az Intézetre szükség van. (Volt

³⁸ Andorka 2006: 50.

³⁹ Vámos 2008: 173.

⁴⁰ Magyarországon már 1945 előtt és közvetlenül utána is vizsgálták a Rádió műsorpolitikai hatását (Levendél 1983; Lénárt 2005).

⁴¹ Bizonyára nem véletlen, hogy Szecső Tamás az USA-ban tanulhatott. „Mikor a rádióon belül megindult a közvélemény-kutatás, nem volt bizalmatlanság, akadály. Tömpe István, a rádió elnöke támogatta, Grósz Károly (az akkori párttitkár) is segítette a munkát. [...] A szociológiai közélet – az agitprophoz való kötöttségem miatt – pártszociológusként tekintett rám.” (Szecső 2007: 46.)

⁴² Vásárhelyi 2016: 93.

⁴³ Szecső 2007: 44–45.

benne nyitottság, koncepció.) Az RTV [Rádió és Televízió – Sz.V.] nagy szervezet, védeltséget biztosított ennek a kényes munkának.⁴⁴

A szociológiai tudás felértékelődését mutatja a Belügyminiszter 020/1967. számú parancsa, mely az állambiztonsági munka társadalmi–politikai hatásainak vizsgálatát rendelte el, a vizsgálatokra alkalmas módszerként pedig a közvélemény-kutatást jelölte meg.⁴⁵ Ennek megfelelően például a Belügyminisztérium III/4. osztálya⁴⁶ is felhasználta a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutató Központ kutatásait, „az MTA Szociológiai Kutató Csoport által folytatott és tervezett szociológiai felméréseket, illetve ezen intézményeknél meglévő lehetőségeket”.⁴⁷ Az előterjesztés szerint a MRT Tömegkommunikációs Kutató Központ a rádió és tv-műsorokkal kapcsolatos közönségfogadtatás mellett rendszeresen végezett politikai jellegű közvélemény-kutatásokat is.

„Tudományos apparátus és kiképzett kérdezőbiztosi hálózat áll rendelkezésünkre. [...] A Kutató Központ ez év október-novemberben, a politikai nézetek megismerése céljából 1200 fős országos minta alapján végzett reprezentatív felmérést. Ezzel párhuzamosan, kérésünkre – azonos kérdések alapján – 300 olyan budapesti lakost is megkérdeztek, akik múltjuk, politikai tevékenységük miatt alapnyilvántartásban szerepelnek, de eljárás nem folyt ellenük, és ügynöki hálózatunknak sem tagjai.”⁴⁸

A Belügyminisztérium számára tehát a TK vagy az MTA Szociológiai Kutatócsoport által végzett kutatások adatainak, vagy éppen az ott dolgozók szak tudásának felhasználása, a szociológiai módszerek alkalmazása saját célkitűzéseik elérését segítette. A közvélemény-kutatás előtérbe kerülése rávilágít arra, hogy az 1960-as években a tudományos és szakmai tudás, a szakértelem hogyan tett szert egyre nagyobb jelentőségre, és ezzel a pártállami rendszer és a tudomány képviselői sok esetben látens és manifeszt módon is támogatták egymás célkitűzéseit.⁴⁹ A folyamat hozzájárult különböző szakmai és tudományos területek autonómiájának kialakításához, és lehetővé tette olyan határok megvonását, ahol a szakmai kompetenciák egyre lényegesebb erőforrásnak bizonyultak.

„[A TK] az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának, az igen rossz hírű APO-nak a felügyelete alatt állt és munkáinak egy, a nyilvánosság elől többé-kevésbé elzárt részére onnét kapott megrendelést. [...] Ugyanakkor] az intézeten belül hallgatólagos támogató egyetértés fogadta azt a tényt is, hogy töb-

⁴⁴ Szecskó 2007: 46.

⁴⁵ ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69.

⁴⁶ ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69.

⁴⁷ ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69.

⁴⁸ ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69.

⁴⁹ Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy jelen írás nem arra törekszik, hogy bemutassa, ezen intézetek munkatársai milyen mértékben segítették a rendszer működését, hiszen ez akár minden, a rendszerben élő és tisztességesen dolgozó személy esetében felvethető lenne, ez itt nem adekvát kérdés.

ben is – nem éppen kockázatmentesen – éveken keresztül pénzkereseti lehetőséghez, munkához juttattak akkoriban a rendszer ellenségének minősített, marginalizálódásra kényszerített ellenzékiet, másképp gondolkodókat, és csöppet sem rejtőzködve terjesztették a rendszerkritikus szamizdat irodalmat.”⁵⁰

MTA Szociológiai Bizottsága, MTA Szociológiai Kutatócsoport, majd Kutatóintézet

A szovjet mintát követve a tudományok legfontosabb, központi intézménye Magyarországon is a Magyar Tudományos Akadémia lett, így a szociológia szempontjából is meghatározó volt az Akadémián belüli pozíciója. Erdei Ferenc, aki már az 1930-as években elismert szociológiai, szociográfiai munkákat publikált, majd tekintélyes politikai karriert futott be, 1957 és 1964 között a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárként is befolyással bírt a szociológia hazai intézményesülésére.⁵¹ Az egyéni stratégiák mellett természetesen az is hozzájárult a szociológia sikeres intézményesüléséhez, hogy az 1960-as évek elejétől a hatalom oldaláról „már tudományos intézeteket is kezdtek bevonni az egyes témák kidolgozásába, így lassan kialakult valamiféle munkamegosztás a pártmunkaközösségek és a »laikus« tudományos műhelyek között: előbbiek leginkább a párttémákra koncentráltak, utóbbiak pedig a nagyobb ívű elméleti problémák kidolgozására kaptak megbízást.”⁵² Ez volt az az időszak, amikor fokozatos változás történt az értelmiség szerepének megítélésében, megbecsülésében, javultak az utazási lehetőségek és kutatási feltételek, lehetőség nyílt a tudományos kutatóintézmények szervezeti, személyi és autonómiájuk bővítésére is. Ennek eredményeképp az MTA Elnökségi, valamint a II. Osztály ülésének jegyzőkönyvei szerint 1961 elején már körvonalazódott az MTA Szociológiai Bizottságának létrehozása, valamint az MTA Filozófiai Intézetében egy szociológiai részleg kialakítása (kezdetben Szántó Miklós koordinálásával).⁵³

⁵⁰ Terestyéni 2009.

⁵¹ Erdei szorgalmazta a Szociológiai Bizottság felállítását, és személyi döntésekben is jelentős befolyással bírt. Erről árulkodik Szalai Sándor 1962 decemberében Erdei Ferencnek írt levele is: „Hegedüs András pénteken magához kéretett, s hosszabb beszélgetésben kifejtette, hogy neki megfelelne egy olyan megoldás is, amelynek keretében ő mint igazgatóhelyettes (vagy akár főmunkatárs) volna megbízva az intézetigazgatás adminisztratív stb. feladataival, s emellett persze végezné kutatómunkáját, míg én az intézet tudományos igazgatását látnám el. Szerintem mi eddig jól tudunk kooperálni, s neki nem volna rossz ez a megoldás, mert hiszen egyelőre csak a szociológia egy szűkebb szektorával foglalkozott, ott is sok pótolni valója van, csak most lesz kandidátus stb. Egy ilyen megoldás persze megfelelne nekem is, mert számomra csak előnyös, ha az ismert típusú adminisztratív, személyzeti stb. felelőségek nincsenek rajtam.” (AL II. 23-F/1963. Szalai végül nem kapott kitüntetett szerepet, de 1978-ban a Szociológiai Társaság elnökévé választották.

⁵² Kalmár 2014: 120.

⁵³ AL V. 221–1, Feljegyzés és jegyzőkönyv a Szociológiai Bizottság megalakulásáról.

Az MTA Elnöksége a kutatócsoport 1963. január 1-jei felállításáról döntött, „ideiglenes” elhelyezését az Akadémia Úri utca 51–53. szám alatti épületében biztosították, a csoport vezetője Hegedüs András lett.⁵⁴ Szántó Miklós erre így emlékezett vissza: „[M]egbeszéltük hármasan Erdeivel és Hegedüssel, hogy Hegedüs veszi át a kutatócsoport vezetését. Ez annál is inkább fontos volt a vezetésnek, mert demonstrálni akarták, hogy ha a Rákosi-féle csoportból valaki tisztességesen dolgozik, akkor előreviszi.”⁵⁵ A csoport létszámát 10 főben határozták meg, hatan kutató státuszban, ketten félállású kutatóként kerülhettek alkalmazásra, illetve kb. 10 fő mellékállású adatgyűjtőként dolgozhatott. Hegedüs titkára Nemes Ferenc lett.⁵⁶ Az 1960-as évek elején a csoportban dolgozók (például Losonczi Ágnes, Sipos Zsuzsa, H. Sas Judit, Márkus Mária, Heller Ágnes, Gyenes Antal, Szántó Miklós, Szesztay András, Szelényi Iván, Rozgonyi Tamás, Varga Károly, Földvári Tamás) nagyon különböző tudományos ismeretekkel, társadalmi (kulturális) és politikai háttérrel rendelkeztek. Az 1960-as években a csoport munkáját a közös gondolkodás és tanulás, a tapasztalatok megszerzése jellemezte, amelyhez Hegedüs András személye kellő biztonságot és hátteret teremtett.

„A csoport már korán ösztöndíjakat szerzett a fiataloknak. Így került ki Szelényi egy évre az Egyesült Államokba. (Én egy esztendőre a Szovjetunióba, Novoszibirszkbe mentem, Prudenszkij akadémikushoz, aki időmérlegekkel foglalkozott az ottani Közgazdasági Intézetben; ott ismertem meg Subkint és a ma sokat szereplő Aganbegjan-t. [...] Hegedüs véleménye az volt, hogy a kialakult életszemlélethez az is kell, hogy a kutató világot lásson, a maga tapasztalatai alapján alakítsa ki kutatói elképzeléseit. Rozgonyi Tamás Kanadába ment, Varga Károly az NSZK-ba, Földvári Angliába. Ez Hegedüs érdeme.”⁵⁷

Az MTA Szociológia Kutatócsoportjának első nagyszabású empirikus kutatása a Gyöngyös környéki felmérés volt, mely három Gyöngyös melletti település vizsgálatára korlátozódott. A lelkesedést, de a szakmai fegyelem hiányát is jelzi, hogy huszonkét kutató összesen huszonkét témán dolgozott egy tágan meghatározott kutatási cél: „a három falu társadalmi viszonyainak a lehető legmélyebb feltárásában”.⁵⁸ Hegedüs ugyanakkor ennek keretében össze tudta hozni az intézetben dolgozó szociológusokat és a hivatalosan mellőzött szociográfus írókat egy kutatás erejéig.

⁵⁴ AL II. VI./1004-2/1962.

⁵⁵ Szántó 2015: 293.

⁵⁶ „Az osztály által elkészített távlati intézetfejlesztési terv szerint 1980-ra mintegy 80–100 főre fejlődött volna fel az intézet, mely létszámnak kb. fele lenne kutató” – számolt be egy 1963 januári feljegyzésben Kónya Sándor szaktitkár Erdei Ferencnek. (AL 15066/II/LI/1963.)

⁵⁷ Nemes 2007: 96–97.

⁵⁸ Szántó 1998: 178.

„Mint parasztszármazású, hajdani Györffy-kollégista erősen vonzódott a szociográfiához. Előkészítette azt a programot, amiben mintegy tizenkét szociográfus és csaknem ugyanennyi szociológus részt vett. [...] Közöttünk voltak, a szociológusokon kívül Csoóri Sándor, Tornai József, Kunszabó Ferenc. A szociológusok az empirikus vizsgálatot benyolították, a szociográfusok interjúkat készítve irodalmi munkákkal készültek.”⁵⁹

Ugyancsak a csoport kutatási aktivitását és nagyon sokrétű tudományos érdeklődését mutatja, hogy az 1964. évi munkatervében összesen 23 téma szerepelt.⁶⁰ Az 1960-as években a csoport főbb kutatásai elsősorban a rétegződés, életmód, szervezet- és településszociológia területei körül szerveződtek. Az életmód empirikus vizsgálata már a kezdetekkor kitüntetett szerepet játszott. Ez részben magyarázható a hatalom elvárásaival, mely szerint a szocialista társadalom javuló életszínvonala a szocialista modell kapitalizmussal szembeni sikerességét bizonyíthatja, másrészt alkalmas volt a társadalmon belül újratermelődő egyenlőtlenségek és a történeti minták továbbélésének megragadásán keresztül kritikai álláspontok megfogalmazására, harmadrészt annak bizonyítására is jó terep volt, hogy a szociológia szaktudományként hasznos a társadalom számára.

A Kutatócsoport által vezetett másik, nagy empirikus életmódkutatás a Békés Megyei Tanács felkérésére készített vizsgálat volt, amely szintén Erdei közbenjárásával jött létre.⁶¹ A munkacsoport tagjai H. Sas Judit, Kónya Judit, Kárpáti Zoltán és Losonczy Ágnes voltak. A vizsgálat elsődleges, a megyei tanács által kitzűzött célja egy 15 éves távlati fejlesztési terv előkészítése volt. A munkák 1968-ban kezdődtek, az intézeti beszámolókat 1973-ban készülték el, a záró tanulmány teljes publikálására pedig 1977-ben került sor.⁶² A munka eredetiségét a vizsgálat során végig szem előtt tartott emberközpontúság adta. A mintavétel a KSH segítségével zajlott. Mintegy 2000 család került az előbb földrajzi, majd véletlenszerűen kiválasztott mintába. A kérdőív két részből állt: az első részben feltett kérdések a családra vonatkoztak (település, anyagi ellátás, családi mobilitás, iskolai és munkahelyi

⁵⁹ Interjú Losonczy Ágnessel. Budapest, 1999. november.

⁶⁰ Varga Károly a polgári szociológia fontosabb elméletinek marxista interpretálására, Heller Ágnes a mindennapi élet és gondolkodás struktúrájának meghatározására, valamint Márkus Máriával közösen a nemzeti és faji előítéletek vizsgálatára, Hegedüs András a falu strukturális modelljének leírására, Kemény István külső tudományos munkatársként a korabeli falusi társadalom kialakulásának vizsgálatára, Szesztay András a diplomások társadalmi és területi munkamegosztásban játszott szerepének elemzésére, Márkus Mária a szakmák presztízsvizsgálatára, illetve a nők társadalmi helyzetében végbemenő változások kutatására, Losonczy Ágnes a zenei ízlés társadalmi jellemzőinek elemzésére, Szelényi a falusi és a városi szomszédsági kapcsolatok feltérképezésére, Földvári Tamás a család funkcióinak változásának leírására, Lócsei Pál pedig a válások társadalmi okainak vizsgálatára vállalkozott. (AL V. 221-2.)

⁶¹ „Erdei Ferenc szólt Hegedüs Andrásnak, hogy a megyében szívesen látnának szociológusokat, segítsenek megérteni mi is történ a békési társadalomban. Hegedüs András megkérdezett: »Ágnes, nem akarja megváltani Békés-megyét?« Persze hogy vállaltam.” Interjú Losonczy Ágnessel. Budapest, 1999. november.

⁶² Losonczy 1973, 1977.

körülmények); a második részben pedig az egyéni gondolkodásmódra kérdeztek rá (ízlés, kultúra, értékválasztás). Az életmód-kutatás központi jelentőségét mutatja, hogy 1975 őszén Budapesten a szocialista országok részvételével nemzetközi konferenciát tartottak a témában az addig elért eredményekről.

Az életmódkutatásokhoz szorosan kapcsolódtak a településrendszer vizsgálatok, amelyek ugyancsak az új életkörülmények feltérképezését és ezáltal a rendszer „nagyszerűségét” mutathatták volna be. 1960-as évek végén Szelényi Iván és Konrád György közös empirikus kutatást végzett Pécsen és Szegeden „Településrendszer és társadalmi struktúra” címmel. A lakásrendszer elemzését már megelőzték olyan kutatások, melyek „Az új lakótelepek szociológiai problémáival” foglalkoztak.⁶³ A szerzők bemutatták, hogy az akkori lakásrendszer egésze, főként az adminisztratív lakáselosztás, szemben az ideológiai elvárásokkal a munkásosztály helyett az értelmiségnek kedvezett.⁶⁴

„1967–68-ban tulajdonképpen település kutatásaink már egy középfokú elmélet szintjén struktúra elméletet alapoznak meg. A dolog egyértelműen elmozdul abba az irányba, hogy ennek van egy elméleti vonzata is.”⁶⁵

Az MTA Szociológiai Kutatócsoport az 1960-as években meghatározó szerepet játszott a szociológia diszciplináris megalapozásában. Bár a csoport jelentősége elsősorban mai szemmel nem a szociológiai kutatások szakszerűségében rejlett, mindenképpen lényeges eleme volt, hogy a hazai szociológia alapvető tudásbázisát képezte, és felvállalta a szociológia egyetemi oktatásának hiányában a szakmai (tovább)képzés feladatait is. Szakmai műhely jellegét erősítette, hogy képviselői a századelőre is jellemző felvilágosító, politikusi–értelmiségi szerepet vállalva, kritikai szociológiát műveltek, melynek következtében a csoport a hazai szociológia egyik szimbólumává vált. A kritikai szociológia sajátos értelemmel bírt a hatvanas években Magyarországon, mivel nem a fennálló rendet támadta (szemben a századelő gyakorlatával vagy a nyugati kritikai szociológiával), nem is kínált más társadalmi alternatívákat, hanem a valóság kritikáját jelentette, annak bemutatására törekedve, hogy a társadalomban a dolgok nem minden esetben az ideológiailag elvárt vagy a politikai hatalom által kinyilatkoztatott módon alakulnak. A kritikai irányzat képviselői hittek abban, hogy a szociológia révén a társadalom javítható, modernizálható, az egyenlőtlenségek csökkenthetőek. A korabeli szociológiai gondolkodásra jellemző felvilágosító, kritikai jelleget erősítette az a körülmény is, hogy Magyarországon nem volt hagyománya a professzionális szociológiának (ellentét-

⁶³ Konrád–Szelényi 1969.

⁶⁴ Ezeket a kutatásokat követte még két nagyobb településszociológiai felmérés. Az egyik a „Regionális fejlődés, gazdálkodás, irányítás” (1973); a másik „Az urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten” (1973). A településszociológiai vizsgálatok összegzése és továbbgondolása az *Értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvük, amely igényt tarthatott volna a magyarországi iskolaalapításra, ha a szerzőket nem marginalizálják, illetve kényszerítik emigrációba: Konrád–Szelényi 1989 [1974].

⁶⁵ Interjú Huszár Tiborral. Budapest, 1998. december 7.

ben a cseh vagy a lengyel helyzettel, ahol a két világháború között szoros kapcsolatot alakítottak ki például chicagói iskolával, s ennek nyomán több jelentős empirikus kutatás is készült), nem volt zárt szakmai nyelvezete, módszertana, így eredményei a szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhetők voltak.

A csoport működése ugyanakkor megteremtette az intézményi alapot a szociológia további fejlődéséhez. Jóllehet a Hegedüs által is képviselt kritikai szociológia, a politikai hatalom fokozatos balra tolódása, a magyar részvétel a csehszlovákiai bevonulásban és az erre született értelmiségi reakciók hatással voltak a szociológia pozíciójára is, a támadások elsősorban nem az intézményi kereteket érintették,⁶⁶ hanem inkább személyeket. A csehszlovákiai bevonulást ellenzők (a jugoszláviai Korcsulán aláírók: Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor) a párt részéről csak később, 1973-ban (Lukács György halála után) részesültek „büntetésben”.⁶⁷ Az Akadémián ezzel szemben már 1968-ban határozat született Márkus Mária és Heller Ágnes ügyében: mindketten szigorú megrovásban részesültek.⁶⁸

Az 1965-ös *Valóság*-ban zajló elidegenedés vita,⁶⁹ reformnézetei, illetve Hellerékkal való szolidaritása miatt Hegedüs András végül eltávolították az MTA Szociológia Kutatócsoport éléről 1968-ban. Helyét Kulcsár Kálmán vette át, aki bizonyos mértékig átszervezte a csoport működését, ám vezetésével a csoport intézetté alakulhatott. Friss István (a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának akkori osztálytitkára) és Erdey-Grúz Tibor (az MTA főtitkára) levelezéséből kitűnik, hogy Kulcsár személye mellett döntő érv volt alkalmassága a „sokszor publicisztikai jellegű és tartalmában inkább filozófiai jellegű irányzat” kiszorítására, amelynek fő képviselői Hegedüs mellett Heller Ágnes és Márkus Mária voltak. A tudomány hivatalos irányítói felől fontos célkitűzésként jelent meg a tudományos kutatások folytatása és a viták visszaszorítása a „marxistább szocioló-

⁶⁶ „Amikor Hegedüs Franciaországban volt a '68-as diákmozgalom kellős közepén egy tanulmányúton, akkor a pártvezetés napirendre tűzte a Szociológiai Kutatócsoport helyzetéről készült jelentést. Az asztalon a Társadalomtudományi Intézet ellenjelentése feküdt, azzal a váddal, hogy itt egy polgári szociológiát művelő revizionista jobboldali társaság van. Hegedüs arra kért onnan Franciaországból, hogy 1) készítsem el a jelentést, az intézetét, 2) ezen a döntő megbeszélésen képviseljem a kutatócsoportot. Erdeivel ültünk a vádlottak padján, megvédtük a kutatócsoportot. Ez '68 tavaszán volt.” (Szántó 2015: 296–297.)

⁶⁷ A bevonulás ellenzői közül Hegedüs András, Kis Jánost, Vajda Mihályt – akik még párttagok voltak – kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György pedig elvesztette állását.

⁶⁸ AL II. F 807/68. Friss István 1968. október 9-én kelt levele Erdey-Grúz Tibornak. A levél tartalmazza a Heller Ágnessel és Márkus Máriával szemben Friss István, osztálytitkár által 1968. október 8-án meghozott írásbeli határozatokat.

⁶⁹ A vita a *Valóság* és a *Kortárs* hasábjain folyt 1964–1965 között, valamint 1968-ban. Azt nem vitatta egyik résztvevő sem, hogy a szocializmusban is létezik elidegenedés, viszont különböző álláspontok voltak a tekintetben, hogy ez a múlt öröksége és a szocializmusban idővel eltűnik, vagy az elidegenedés mindennemű termelési folyamat, azaz az áruterelés (amely a szocialista viszonyok között is megvalósult) következménye. További kérdés volt, hogy a szocialista viszonyok közt kialakulhat-e az elidegenedés valamilyen új formája (például a tervgazdálkodás vagy a bürokratizálódás előidéző-e elidegenedést). A vitáról részletesen: Lehmann 1998.

gia”, „dogmatizmus” és „revizionizmus” témákban, illetve az a tény, hogy Kulcsár kinevezése a kutatócsoport tagjaiban nem fogja azt a benyomást kelteni, hogy nem történt változás (szemben Szántó Miklós esetleges kinevezése esetén).⁷⁰ 1971 júniusában, amikor az Agitációs- és Propaganda Bizottság az MTA Szociológiai Intézetének helyzetének újratárgyalásakor elégedett volt a személycsere után az intézetben kialakul „politikai-ideológiai légkörrel”, ugyanakkor aggodalmát fejezte ki, hogy a vezetőség jóváhagyása nélkül is megjelenhetnek publikációk, főként Hegedüs követőinek köréből.⁷¹

Kulcsár stratégiája⁷² már jelzi az 1970-es évekbeli új típusú értelmiségi és tudományos magatartást: hozzájárult a csoport megregulázásához, de biztosította annak fennmaradását, sőt további bővülését és a szociológia professzionalizálódását. Ezt a fajta korlátozó, ugyanakkor a szakmai és a politikai közeg számára is legitimálható építkezést illusztrálja, hogy az MTA Szociológiai Kutatóintézet monopóliumának ellensúlyozására már 1966-ban létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét Lakos Sándor vezetésével. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1969 júliusában határozott a szociológiai tanszék létesítéséről, s ennek megfelelően 1969 őszén egy szociológiai csoport jött létre az ELTE Bölcsészettudományi Karának Filozófia Tanszéke mellett Huszár Tibor

⁷⁰ Friss István, a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának osztálytitkára több alternatív javaslatot tett, melyek közül az elsőben Szántó Miklóst, a másodikban Kulcsár Kálmánt javasolta a kutatócsoport igazgatójának. (AL II. F 994/68.)

⁷¹ Az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle* 1973. 1–2. 159–169.

⁷² Szerepvállalása – ahogyan az a magyar szociológia szinte minden vezető szereplője esetében érvényes – nem érthető meg a pártpolitikához való viszonya nélkül. Kulcsár pozíciója 1956-os részvétele miatt hosszú időn keresztül nem volt stabil. Életpályáját meghatározta származása. Szülei megbízható káderek voltak, apja az 1950-es évek második felében a kakucsi általános iskola igazgatója, anyja tanítónő volt. „1949-ben megszüntették a jogi akadémiát. Szüleim kispénzű emberek voltak, szétrombolt tanítólakás, az apám hadifogságból jött, több gyereke volt. Pestre mentem, önfenntartó voltam, kerestem. 1949-ben el kellett döntenem, hova kerüljek. A honvédség hirdetett állásokat, aláírtam 10 évre. Felvettek, bevonultam, 1949-ben szigorlatoztam. Nehéz volt, semmi mással nem foglalkoztam, csak tanultam.” (Kulcsár 2008: 54.) 1955-ben visszahívták a katonai igazságügybe, ahol munkája „elsősorban elvi jellegű volt”. 1956. szeptember 10-én megvédte kandidátusát „A jogszociológia problémái” címmel. Szabó Imre aspiránsa volt, de az 1956-os események még katonai ügyészként érték, ottani kiállása adott alapot Szigeti Józsefnek, aki többször intézett támadás ellene. „Kulcsár Kálmán volt az egyetlen katona, aki az október 23-i tüntetőket a Legfelsőbb Bíróság épületéből üdvözölte. Az október 30-án megalakult Forradalmi Bizottság egyetlen katona tagja volt. Részt vett az október 31-i kiáltvány megszüvegezésében, amely – többek között – »a politikai pereket tárgyaló ÁVH-val együttműködő bírák« azonnali elbocsájtását és felelősségre vonását követelte.” További vád szerint részt vett Király Béla felmentésében, illetve „az ellenforradalom leverése után vonakodott aláírni a bírák számára kötelező nyilatkozatot, továbbá állásáról a statáriumot kimondó rendelet életbelépésének napján lemondott.” (AL V. 70. doboz, Kulcsár Kálmán, Szigeti József 1957. szeptember 5. kelt levele Erdey-Grúz Tiborhoz.) 1957. október 23-i levelében az MSZMP jogi kari szervezetének titkára, Seres Imre megvédte Kulcsárt, mondván nincs közvetlen kapcsolatban a hallgatókkal, „mind politikai, mind szakmai vonatkozásban megfelelően alkalmazza a megadott szempontokat.” (Uo. Seres Imre, az MSZMP Jogi Kari szervezetének titkára 1957. október 23-i levele.)

vezetésével,⁷³ illetve önálló szociológia tanszék alapítását tartották szükségesnek az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen.

Kulcsár igazgatásával az MTA Szociológiai Kutatócsoport, majd Intézet közel tízéves működése alatt már 1972-ben a kutatói létszám 28-ra növekedett, akiknek munkáját 17 adminisztratív és technikai segédszemélyzet segítette. Az intézet szervezeti felépítése követte a korábban formálisan kialakított struktúrát, és négy osztályra tagolódott. A Rétegződésszociológiai Osztály vezetője Ferge Zsuzsa, a Szervezetpszichológiai Osztály vezetője Kulcsár igazgatása alatt Makó Csaba lett. Az Életmódszociológiai Osztályt Losonczy Ágnes, a Településszociológiai Osztályt Szelényi Iván irányította. Az intézet tudományos titkári feladatait ekkor már Tamás Pál látta el, Hegedüssel Nemes Ferencet is „leváltották”.

Az 1960-as években jelentős fejlődés ment végbe a szociológia területén: képviselőinek sikerült kivívniuk a diszciplína szakmai kompetenciáját, elismertetni a szociológia által termelt tudást. Az 1970-es években a szociológián belül bekövetkezett változások, a professzionalizálódás és az intézményi keretek bővülése, a szakszociológiák kialakulása, valamint a politikai változások eredményeként a szociológia jelentős mértékben veszített közéleti szerepéből. A hazai szociológia bezárkózott és látszólagos autonómiáját féltve egyre kisebb mértékben vállalt konfrontációt a hatalommal. A bezárkózást erősítette, hogy a szociológia klasszikus témái, mint az egyenlőtlenség vagy a struktúrakutatás már kevésbé nyújtott kielégítő magyarázatot a nyolcvanas évek kihívásaira, mint a társadalmi problémákat sikeresebben képviselő és azokat lefordító közgazdaságtudomány vagy a politológia. A hatalom tudatos politikájának következtében az ideológiai és elméleti problémák helyett az emberek mindennapjaiban sokkal inkább az életminőség, az életkörülmények javítása és a fogyasztás került előtérbe.⁷⁴

⁷³ Az 1971/72-es tanévben az ELTE Bölcsészettudományi Karán hároméves kiegészítő tagozat indult.

⁷⁴ A hetvenes évek közepén alakult meg az MTA Szociológiai Kutatóintézetén belül az érték-szociológiai műhely, melyet leginkább Hankiss Elemér neve fémjelzett, de ahol olyan kutatók dolgoztak, mint Füstös László vagy Manchin Róbert. Hankiss Elemér hetvenes és nyolcvanas években megjelent munkái, mint az *Érték és társadalom* (1977), *Társadalmi csapdák* (1979) és a *Diagnózisok* (1982, 1986) bemutatták az akkori magyar társadalom értékterozulásait, valamint azokat a mechanizmusokat (mint például a korrupció, a viselkedésminták, a közösségek széthullása vagy az információhiány), melyek szinte észrevétlenül, de annál erősebben befolyásolták az emberek mindennapjait. Bár nem sorolható a szűken értelmezett szociológia területéhez, meg kell említeni, hogy 1970-ben 33 éves megszakíttóság után került kiadásra a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat újabb darabja, Molnár Gábor Égő arany című könyve, melyet 2001-ig több mint ötven kötet követett még. A sorozat először 1937-ben indult el Erdei Ferenc, Féja Géza és Szabó Zoltán munkáival. A hagyománynak megfelelően az újrainduló sorozat célja is a korabeli magyar társadalom, a „magyar valóság” bemutatása volt, tágan értelmezett műfaji és tudományos keretek között a szociológia, szociográfia és az irodalom határán, ezáltal tovább folytatva az 1960-as évek kritikai szociológiájának eszméjét.

FORRÁSOK

Akadémiai Levéltár (AL)

II. Az MTA vezetői. Főtitkárok iratai.

Erdei Ferenc MTA főtitkár levelezése a Szociológiai Kutatócsoport létesítésének ügyében.

23-F/1962. Szalai Sándor 1962. december 3-i levele Erdei Ferenc az MTA főtitkár részére.

15066/II/LI/1963. Kónya Sándor szaktitkár által Erdei Ferenc részére készített feljegyzés. Budapest, 1963. január 11.

VI./1004-2/1962. Erdei Ferenc levele Erdey-Grúz Tibor, a Tudományos és Felsőoktatási Tanács elnöke részére a Szociológia Kutatócsoport létesítése tárgyában. 1963. január 15.

Erdey-Grúz Tibor főtitkár levelezése.

F 807/68. Friss István osztálytitkár 1968. október 9-én kelt levele Erdey-Grúz Tibor részére.

F 994/68. Erdey-Grúz Tibor levelezése Hegedüs András felmentéséről a Szociológiai Kutatócsoport vezetése alól és az új vezető kinevezése ügyében.

V. Az MTA testülete. II. Filozófiai- és Történettudományok Osztálya iratai.

221–1. Szociológiai Bizottság megalakulása. Jegyzőkönyv az MTA Szociológiai Bizottság megalakulásáról. Budapest, 1961. november 27.

221–2. A szociológiai csoport 1964. évi munkatervének általános indoklása. (Témalapokkal együtt.)

70-es doboz, Kulcsár Kálmán. Kulcsár Kálmán ügye.

71-es doboz, 2. dosszié. Beszámoló Szalai Sándor kutatási tevékenységéről. 1963. Budapest, Attila u. 125.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13/6/67. Állambiztonsági kérdésekkel kapcsolatos közvélemény-kutatás megszervezése. Belügyminisztérium Osztály, Javaslat, Budapest, 1967. szeptember. https://archivnet.hu/hetkoznapok/kozvelemenykutatas_vagy_szociologiai_kemkedes.html?oldal=2 – utolsó letöltés: 2020. április 24.

ÁBTL 1.11.5. 21. d. 45-13-37/69. Állambiztonsági kérdésekkel összefüggő közvélemény-kutatás kialakításáról. https://archivnet.hu/hetkoznapok/kozvelemenykutatas_vagy_szociologiai_kemkedes.html?oldal=4&page=4 – utolsó letöltés: 2020. április 24.

MTA Kézirattár (MTA Kt.)

Ms 5800/87, Az MSZMP KB Agit. Prop Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és további feladatokról, 1966. február 23.

Ferge Zsuzsa 2008: Beszélgetés Ferge Zsuzsával. Beszélgetőpartnere Závada Pál. 2008. február 21. az ELTE Tudós Klub Akadémikusok Fórumának videófelvétele. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9219> – utolsó letöltés: 2020.07.05.

Interjú Huszár Tiborral. Az interjút készítette Szabari Vera. Budapest, 1998. december 7. Saját tulajdon.

Interjú Losonczy Ágnessel. Az interjút készítette Szabari Vera. Budapest, 1999. november. Saját tulajdon.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1969: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. *Valóság* (12.) 3. 26–39.
- Andorka Rudolf 2004 [1994]: Tudományos élet. In: Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archivum gyűjteményéből.* 1956-os Intézet, Budapest, 120–122.
- Andorka Rudolf 2006: „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell” II. rész, Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolf-fal. *Századvég* úf. 40. 133–178.
- Árvay János – Hegedűs B. András (szerk.) 1994: *Egy reformközgazdász emlékére. Péter György 1903–1969.* Cserépfalvi – T-Twins Kiadó, Budapest.
- Bor Ambrus 1963: Tizenhárom ezrelék. *Kortárs* (7.) 5. 721–731.
- Cseh-Szombathy László 2007: Cseh-Szombathy Lászlóval beszélgetett Szántó Miklós. In: Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 61–77.
- Dányi Dezső 2001: Interjú. Huszár Tibor – Kovács I. Gábor: Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel. *Korall* (2.) 3–4. 5–19.
- Gyenes L. György 1957: *Adatok és adalékok. A népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához.* KSH, Budapest.
- Hegedűs B. András 1994: Péter György pályafutása. In: Árvay János – Hegedűs B. András (szerk.): *Egy reformközgazdász emlékére. Péter György 1903–1969.* Cserépfalvi – T-Twins Kiadó, Budapest, 14–34.
- Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes 1990: *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986.* KSH, Budapest.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Osiris, Budapest.
- Konrád György – Szelényi Iván 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Konrád György – Szelényi Iván 1989 [1974]: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Gondolat, Budapest.
- Kulcsár Kálmán 2008: Beszélgetés Kulcsár Kálmánnal. In: Szántó Miklós (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány.* Magyar Szociológiai Kutatóintézet. Budapest, 53–60.
- Lénárt András 2005: „Nevet nem szabad kérdezni!” Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye: Magyarország 1945.* 1956-os Intézet, Budapest, 146–175. http://epa.oszk.hu/02200/02288/00013/pdf/Evkonyv56_13_2005_146-175.pdf – utolsó letöltés: 2020. július 10.

- Levendel Ádám 1983: Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben. *Jel-Kép* 1. 94–105. 2. 148–158; 3. 107–118; 4. 142–158.
- Losonczi Ágnes 1973: *Az életmódról. Az anyagi feltételek a mindennapi aktivitás és az emberi együttélés kérdései*. Békés megyei vizsgálat alapján. MTA-kiadvány, Budapest.
- Losonczi Ágnes 1977: *Életmód az időben, a tárgyokban és az emberekben*. Gondolat, Budapest.
- Mód Aladárné – Láng Éva – Ferge Zsuzsa – Kemény István 1966: *Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények*. KSH, Budapest.
- Nemes Ferenc 2007: Beszélgetés Nemes Ferencsel. (Az interjút készítette Szántó Miklós.) In: Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 93–102.
- Péter György 1954: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle* (1.) 3. 300–324.
- Rainer M. János 2004: A „hatvanas évek” Magyarországon. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmánykötet*. 1956-os Intézet, Budapest, 11–30.
- Szabady Egon – Klinger András 1965: *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai I. Budapesten és a városokban*. (KSH Népeségtudományi Kutatócsoport Közleményei 7.) Budapest.
- Szabari Vera 2012: Szalai Sándor (1912–1983). *Szociológiai Szemle* (22.) 3. 105–122.
- Szántó Miklós 1998: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szántó Miklós 2015: „Többé én apparátusban nem dolgozom. Független értelmiségi akarok lenni!” Szabari Vera interjúja. *Socio.hu* 1. http://socio.hu/uploads/files/2015_1/szabari_szanto.pdf – utolsó letöltés: 2020. július 10.
- Szecsckő Tamás 2007 [1987]: Beszélgetés Szecsckő Tamással. Időpont: 1987. február 6. (Az interjút készítette: Szántó Miklós.) In: Rozgonyi Tamás (szerk.): *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 32–36.
- Szelényi Iván 2015: Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről. A magyar szociológia „szociotechnika” és „kritikai társadalomtudomány” között, 1963–1968. *Mozgó Világ* (41.) 1. 80–97.
- Terestyéni Tamás 2009: Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... (A TK 40 konferencián 2009. október 1-jén a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitó előadás) <http://communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2009/tk40/nyitoeoadas.htm> – utolsó letöltés: 2020. április 24.
- Vámos György 2008: A Magyar Rádió és közléspolitikája a hatvanas évek második felében. *Múltunk* (3.) 3. 173–186.
- Vásárhelyi Mária 2016: Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató* (17.) 1. 93–96.

Szécsényi András

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégiuma a tradíciók és a szocialista elitképzés metszetében (1970–1988)

A SZAKKOLLÉGIUMI MOZGALOM ELŐZMÉNYEI MAGYARORSZÁGON

A tanulmány célja, hogy bemutassa a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE)¹ Rajk László Szakkollégiumának szervezetét, működését és eszmei tartalmait a kezdetektől a rendszerváltozást megelőző időszakig. Vizsgálatomban elsősorban arra keresek választ, hogy a Rajk Szakkollégium miként definiálta saját magát, hogyan élték át tagjai a vizsgált szűk két évtizedet. Ennélfogva vizsgált forrásaim elsősorban a szakkollégium saját – meglehetősen gazdag és heterogén – forrásai: jegyzőkönyvek, visszaemlékezések, kiadott és kiadatlan feljegyzések, emlékezések. Mindehhez bizonyos esetekben kontrollforrásként csak sajtócikkeket állt módomban felhasználni, ugyanis a Rajk Szakkollégiumnak – az alapítást és szervezeti változásokat kivéve – levéltárba nem került iratanyaga.

A szakkollégium a hazai tehetséggondozás és elitképzés egyik fontos eleme, sajátos jogi helyzetű intézmény a magyar felsőoktatási rendszerben. A szakkollégiumi mozgalom az 1970-es évekig ismeretlen volt Magyarországon, az angolszász világban azonban évszázados múltra tekintett vissza. A szakkollégium mint intézmény mégsem mondható teljesen szervesen képződménynek hazánkban. Elsőként az 1928-ban létesült (majd 1951-ben feloszlott) pécsi Szent Mór Kollégium (Maurinum) említhető, ahol a bentlakás mellett tudományos stúdiumok teljesítését is előírták. A Maurinumnál jelentősebb volt a jobboldali radikális Turul Szövetség kezdeményezésére, de állami támogatással 1939-ben megalakult Bolyai Kollégium (1942-től: Györfly István Kollégium), amely a budapesti egyetemeken tanuló, szegény sorsú hallgatók számára kínált kedvezményes vagy ingyenes lakhatást. A kollégiumban rendszeresen tartottak tudományos előadásokat, vitaesteket is, ilyenformán kiegészítő képzést jelentett a bentlakásos intézmény lakói – köztük számos közgazdászhallgató – számára. A II. világháború után a Györfly Kollégium virágzásnak indult: a köpönyegéből kibújó népi kollégiumok rendszere, a NÉKOSZ szervezete 1949-ig fontos szerepet játszott

¹ Jelen tanulmányban az általánosan bevett Közgazdaságtudományi Egyetem, Közgáz megjelölések alatt a következő, egymással jogfolytonos intézményeket értem: Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem (1948–1953), Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (1953–1990).

a tudományos és művészi – paraszt- és munkásszármazású – tehetségek gondozásában, pályájukon való elindulásában. Közülük számosan a konszolidáló Kádár-rendszer kulturális elitjébe kerültek, hangadókká váltak.² Másik eszmei előzményként említhető a nagy múltú Eötvös József Collegium. A pesti egyetem³ égisze alatt a Collegiumot 1895-ben báró Eötvös Loránd alapította a párizsi École Normale Supérieure mintájára. Az 1910-ben mai helyére (XI. kerület, Ménesi út 10.) kerülő Collegium szakosított képzésben többletismereteket adott át az ide felvételt nyert hallgatóknak. A magas szakmai követelmények, a tudományterületek szerinti „műhelyekben” folytatott kiváló képzés és neves oktatók valószínűleg elítélő avatták az Eötvös Collegiumot. Az 1948-ban bezárított, majd 1958-ban újraindult szellemi műhely életében kitüntetett helyet töltöttek be a közös programok, rendezvények, szokások, amelyek az összetartozás érzését adták a diplomaszerezést követően is.⁴ Az Eötvös Collegium nem volt demokratikus intézmény, a valódi diák-önkormányzatiság hiányában a tanáregyéniségek vezető szerepe dominált, a magas szakmai nívó tette példaképpé. Szabad, vitaigényű és társadalomkritikus szellemiségével és a benne keletkező személyes kapcsolathálók révén, a NÉKOSZ, sőt a sárospataki Református Kollégium szellemisége, Újszászy Kálmán faluszemináriumainak eszmeisége is fontos szellemi muníciót hordozott sokak számára a Kádár-korban.⁵

Az 1948-ban létrehozott, marxista elitképzőnek szánt Közgazdaságtudományi Egyetem vezetésében azonban soha nem fogalmazódott meg sem a népi, sem az elitista szakkollégium megteremtésének igénye. Az egyetemről az angolszász bentlakásos, saját identitástudattal és tagjaik számára életre szóló összetartozást nyújtó college-ok⁶ kiépítésének gondolata is idegen volt. A fent említett történeti előzmények és párhuzamok azonban inspirációt jelentettek néhány fiatal, ambiciózus oktatónak, akik nem elégedtek meg a Közgáz által nyújtott oktatási és véleményalkotási keretekkel. A felszín alatti kritikus hangok önmagukban ugyanakkor elégtelenek lettek volna ahhoz, hogy az egyetem teret engedjen bármiféle önálló gondolkodást, önképzést segítő centrum megszervezésének. Ehhez szükséges volt egy új komponens: az 1967-ben elindult gazdasági mechanizmus felhajtó ereje. A rövid életű, 1972–1973-ban már kifulladásig tartó gazdasági reform⁷ nyomán, annak mintegy melléktermékeként, 1968 és 1970 között ugyanis a Közgázon a Szabó Kálmán rektor által fémjelzett strukturális és oktatási liberalizálódási folyamat ment végbe. Ez biztosította azt a szabadabb légkört és szervezkedési alapot, amelyben felélénkült a hallgatói közélet, és a hazai felső-

² Összefoglalóan elsősorban: Kardos (szerk.) 1978; Papp 2008.

³ 1920-tól Pázmány Péter Tudományegyetem, számos szervezeti átalakítás után 1949-től Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE).

⁴ Seps 2005: 31–38; Horváth–Kádár (szerk.) 2014: 9–34.

⁵ Kézdi (szerk.) 2010: 32–35; Bartha 2013: 95–180.

⁶ Anderson 1995.

⁷ 1973 után „dinamikus rángás” lépett életbe (megmerevedés–válság–korrekció–reform–rekorrekció/megmerevedés ciklusa), amely 1989-ig eltartott, kényszerpályát adva a szakkollégiumok fejlődési lehetőségeinek (Rainer 2004: 11–30).

oktatásban egyébként is privilegizált MKKE számára bizonyos új szemléletű, piacorientált stúdiumok alakítására nyílt lehetőség. E reform egyik eredménye volt a Ford Alapítvány (Ford Foundation) ösztöndíjprogramjába⁸ való sikeres bekapcsolódás.⁹ Új, kapitalista gazdaságtani ismereteik reformra nyitott szemlélettel bővültek. Az ösztöndíjasok között volt 1968-ban Chikán Attila is, az Ipargazdaságtan Tanszék – ekkor 26 éves – tanársegéde, aki az Egyesült Államokban több egyetemmel és részben annak ifjúságával, kollégiumaival is megismerkedett. A tengerentúlon szerzett tapasztalatai jelentős hatást gyakoroltak rá, felismerte, hogy a hazai egyetemi munkát hallgatói elitcsoportoknak nyújtott plusz feladatok révén, társadalmi célok kijelölése által volna érdemes kiegészíteni. Az 1968 utáni nyíltabb egyetemi légkörben Szabó Kálmán és részben az USA egyetemi közegét akkor már ismerő Berend T. Iván¹⁰ aktívan képviselték egy új fajta ifjúsági-értelmiségi szervezkedés igényét.

KEZDETEK

A fent említett intézményi példák megléte, valamint az eredők és a közeg szerencsés együttállása egyaránt kellett ahhoz, hogy az 1968/69. tanév során az állampárt modellintézményének és káderképzőjének számító, szervezetileg megreformált és a nyugati (kapitalista) gazdasági modellek megismerése felé is nyitó MKKE keretein belül új szervezeti forma jöhessen létre. Chikán Attila szoros kapcsolatot ápol a hallgatósággal, ezért evidens volt számára, hogy nem az oktatói szféra, hanem az ifjúság irányából volna indokolt elindulni. Azt tapasztalta, hogy a hagyományos egyetemi kollégiumok tartalmilag kiüresedtek, a Közgáz reformja sem érintette őket.¹¹ Helyesen érzékelt az is, hogy ezzel egyidejűleg az egyetem a társadalmi mobilitás (a munkás- és parasztszármazásúak felsőoktatásba jutása) szempontjából bezárult.¹² Az Egyesült Államokból való hazatérését követően, az 1968/69-es tanévtől azt propagálta, hogy a hallgatók önképzésére építő, az anyaegyetemtől részben független szervezet kiépítésére nyíljon lehetőség.¹³

Először 1969 márciusában vetette fel szűk tanszéki körben, hogy szükséges volna a NÉKOSZ közösségi céljait is meghaladó és az Eötvös Collegium minőségi horizontját megütő olyan hallgatói közösség tető alá hozására, amely többlettudással gyarapítja tagjait, egyszersmind közösségi élményt nyújt az egyetem

⁸ Somlai 2009: 289–291.

⁹ Bora Gyula-interjú, 2018. BCEL DTA.

¹⁰ Berend T. Iván-interjú, 2018. BCEL DTA.

¹¹ Kézdi (szerk.) 2010: 15.

¹² 1963 után már nem működött a mobilitás: a fizikai dolgozók gyermekei (az 1980-as évekig) bár továbbra is nagyobb arányban (a nappali tagozaton átlagosan 17%-ban) kerültek be az egyetemre, mint más felsőoktatási intézmények esetében (különösen a levelező képzésre igaz ez a megállapítás), összességében mégis csökkenő tendencia érvényesült a végzettek vonatkozásában (Ladányi 1998: 1514–1518).

¹³ RLSZA, 00008446; Bod 2019: 29.

hallgatói számára. A kezdetben ködös elképzelések hamar támogatóra találtak az ekkor már a hallgatói közösségek megreformálásán ugyancsak gondolkodó Szabó Kálmán rektor személyében, aki az általa keresztülvitt egyetemi reform lehetséges lezárásának tekintette Chikán ötletét. Chikán tehát megbízást kapott elképzelései kidolgozására, amelyet a nyár folyamán egyeztetések sora követett. Az ambiciózus tanársegéd 1969 őszén tehát a rektor és bizalmasa, Bedő Gyula rektorhelyettes támogatását élvezve kezdett el megszervezni egy általa szakkollégiumnak nevezett struktúrát az „MKKE Szakkollégiuma” néven. Szabó maga is népi kollégista volt az 1940-es években, így az ő szeme előtt elsősorban a népi tehetséggondozás folytatása lebegett. Chikán és néhány bizalmasa azonban ezen túlmenően a nem kielégítő egyetemi oktatási színvonal emelésén, a gazdasági reformok fejlesztésén és az ifjúsági élet közösségibbé tételén is gondolkodtak. A szervezés hónapjai alatt nemcsak a NÉKOSZ, de az Eötvös Collegium működését, szabályzatait, programjait is tanulmányozták, sőt, egyeztettek is képviselőikkel.¹⁴ A Chikán által elkészített *Tézisekre*¹⁵ épülő, novemberre kiforró program¹⁶ alapján az Egyetemi Tanács bevonta az egyetemi KISZ Bizottságot a konkrét keretek kialakításába. Velük egyeztetve már február során kidolgozta a szakkollégiumi szervezeti és működési szabályzatát, amely erős befolyást biztosított az egyetemi szerveknek. A szabályzat deklarálta, hogy a szakkollégium az „MKKE intézménye”. A kollégium számára tudományos, közösségi, politikai és társadalmi célokat is megfogalmazott.

„Célja, hogy a többségében munkás-paraszt hallgatók közül kikerülő tagjainak lehetővé tegye az egyetemi oktatáson túlmenő önképzést. Ezzel elősegítve, hogy belőlük marxista világnézetű közgazdász váljék, akik képesek tudományos alkotómunkára, a gyakorlati élet problémáinak értő megoldására, a tudomány és a társadalmi haladás áldozatos előmozdítására, a gazdasági és politikai munka állandó egységben tartására.”¹⁷

Az SZMSZ lényegi változtatások nélkül a tanulmányban vizsgált időszakban végig érvényben maradt.

További hosszas egyeztetéseket követően az egyetemi KISZ-titkárok és az egyetemi szenátus bevonásával összeülő 7 tagú felvételi bizottság 1970. február 24–26. között választotta ki a jelentkező 34 hallgatóból az első 25 tagú évfolyamot. Az 1970 nyarán induló első évfolyam tagsága tudatosan a Közgáz második évfolyamából rekrutálódott: az első évfolyambelieket a szervezők szerint túlságosan lekötötte az egyetemi beilleszkedés, az idősebbek pedig a hosszú távú együtt-lét igénye miatt estek ki.¹⁸

¹⁴ RLSZA 00006585, 4.

¹⁵ RLSZA 00007636, 1–4.

¹⁶ RLSZA 00006585, 2.

¹⁷ RLSZA 00007476, 1.

¹⁸ RLSZA 00006585, 13.

Az alapítás csakhamar politikai kérdéssé vált: az egyetemi pártbizottság és a KISZ az említett közreműködés dacára saját, a közgazdász ifjúsággal kapcsolatos hatóerejének csorbítását, illetve a fővárosi pártkáderek befolyásának csökkenését látta a szakkollégium születésében, amire igyekeztek felhívni az Egyetemi Tanács figyelmét. A rektor személyes befolyása azonban más irányba terelte a Közgáz legfőbb döntéshozó szervét. Egy 1970. március 2-án kelt rektori határozat engedélyezte a szakkollégium megalakulását, felügyeletét az oktatási rektorhelyettesre bízva, s rendszeres beszámoltatásra kötelezve az intézményt.¹⁹ Ezzel a gesztussal voltaképpen jelezték az új közösségnek, hogy az önállóodás, a szabad gondolatok kifejtésének határait a mindenkori egyetemi vezetés szabja meg. A szakkollégium működése ugyanakkor valódi demokratikus alapokon nyugodott, ahol a tagok szabad viszonyok között tudományos és társadalmi kérdésekről eszmét cserélhettek. Így lényegében a kollégiumba felvételt nyert fiatalok joggal érezhették úgy, hogy egy zárt rendszeren belüli szabad buborékba kerülnek. Az „ötletgazda” kollégiumvezető és Szabó rektor azt szerették volna, hogy a szakkollégium egy, a Közgázról kiinduló egyetemi-ifjúsági mozgalom irányító zászlóshajója legyen, ám Chikán „kísérleti próbálkozásai (például Aczél Györgynél), beleütköztek a lágyabbá vált állampárti hatalom betonfalába”.²⁰ Ezért rövidesen az önálló útkeresés talajára léptek, voltaképpen az aczéli politika túrt kategóriájában maradva. Az 1970-es évek végétől a Kádár-rendszerben a kulturális ellenállás sajátos formájaként, a hatalom és a társadalom komplex és nagyon változó kapcsolatának bizonyítékaként léteztek.²¹ A kollégiumigazgató néhány évvel későbbi vallomása szerint az egyetem és a kultúrpolitika felől érkező ellenző hangok sokkal inkább összeforrasztották, megerősítették, semmint szétforgácsolták a közösséget.²²

A kollégium szervezeti kereteinek kidolgozásában kezdettől fontos szerepet játszott az a maroknyi másodéves diák, akik az első évben jelentkeztek a „szakkoliba”, amely csupán három év elteltével vette fel Rajk László nevét. A névadást hosszas viták előzték meg: a felvételt nyert hallgatók keresni akartak egy jól megjegyezhető, markáns nevet, olyan személyét, aki a hazai gazdaságtörténetben vagy közgazdaságtudományban jelentős szerepet töltött be. Széchenyi István gróf neve gyakorisága miatt került le a napirendről, Heller Farkas pedig azért, mert a kollégisták érezték, az egyetemi pártvezetés nem támogatna egy Horthy-kori professzorról elnevezett kollégiumot. Végül, többéves vitasorozatot követően, a kollégisták demokratikus úton választották ki a kivégzett kommunista politikus nevét, amire három indokot találtak: egyrészt azért, mert az

¹⁹ 1974-től az egyetemi felügyelő szerv a Kollégiumi Tanács lett. Tagjai: az oktatási rektorhelyettes, a kollégiumi igazgató és DB-titkár, az egyetemi pártszervezet képviselője, az egyetemi KDB titkára és az egyetem gazdasági igazgatója. A Tanács elnöke a rektorhelyettes maradt (RLSZA 00007639, 5).

²⁰ Szabó 1995: 24.

²¹ Apor–Apor–Horváth–Scheibner 2018: 13.

²² RLSZA 00006585, 12.

1940-es években Rajk László kommunista belügyminiszter elkötelezett támogatója volt a népi kollégiumi mozgalomnak, másrészt azért, mivel a Rajk-per és az újratemetés miatt Rákosi egykori bizalmasa, majd áldozata nevével a szakkollégium egyfajta rendszeren belüli ellenzékiiséget is igyekezett reprezentálni. A névadásról szóló rajkos emlékezések szerint e kettős szempont egyúttal szimbolizálta is a Rajk Szakkollégium önképét, jóllehet ez a valósággal a későbbiekben nem feltétlenül esett egybe. Egyébként már 1956 szeptemberében felmerült a Petőfi Körben, hogy az MKKE egyik kollégiumát, egyfajta ellenzékiiség által vezérelve Rajkról fogják elnevezni, de László Imre professzor terve végül a forradalom alatt nem valósult meg.²³ Ennek az ötletnek a felelevenítése volt a névvalasztás 1973-ban, s ezzel – a szakkollégium kiadványaiból nem, de a korabeli diákbizottsági (DB) jegyzőkönyvekből egyértelműen kiderül²⁴ – meg akartak felelni a párt- és egyetemi vezetéssel való, kényes, jó viszonyának is; kommunista politikusról kívánták elnevezni az intézményt, aminek Rajk László személye akkor már tökéletesen megfelelt. Ez olyannyira így volt, hogy 1974. április 19-én ünnepélyes külsőségek között névadóünnepséget is tarthattak,²⁵ amelyen az egyetemi vezetésen kívül a köz- és pártélet számos reprezentánsa megjelent. Utóbbi körülményekben azt is jelentette, hogy a szakkollégium a pártszervek szemében „betagozó-dott” a kulturális szférába, és elismerték az elmúlt évek eredményeit.

A szakkollégium a Veres Pálné utca 36. szám alatt kapott helyet, innen – az egyetem utasítására – át kellett költözniük 1981-ben a Makarenko (ma: Horánszky) utca 20-ba.²⁶ A Rajk célja kezdettől fogva az volt, hogy olyan értelmiségi elitet neveljen, amely aktív szerepet vállal a társadalmi problémák kezelésében. Sokat hangoztatott hármas jelszavává már 1970-ben a szakmaiság, közösségiség és társadalmi érzékenység vált.²⁷ Ezek a szerepkörök egymással fúzióban állva valójában nem váltak le egymástól. A szakkollégium sikerességét a későbbiekben éppen az összefüggésük megléte biztosította a rendszer által kontrollált kereteken belül.

KÖZÖSSÉGI ÉS TÁRSADALMI SZEREPKÖR

Az 1970-es évtized egybeesett azzal a rajkos generációval, amelyik még a szocialista rendszer megreformálásában gondolkodott, s gyakoriak voltak az ezt alátámasztó, ám kritikus elméleti közgazdaságtani stúdiumok, rendezvények. A 70-es évek a kollégium – számos megfogalmazó szerint – „plebejus korszakának” tekinthető. A népi kollégista örökség továbbvitelét politikai okok is erő-

²³ Pogány (szerk.) 2003: 88–89.

²⁴ RLSZA 00007639–00007650.

²⁵ Az avatóbeszédet Gosztonyi János kulturális miniszterhelyettes, volt népi kollégista tartotta.

²⁶ A szakkollégium 2006-ban újra lakhelyet váltott, a Horánszky utca 6. épülete a Rajk jelenlegi otthona.

²⁷ Kézdi (szerk.) 2010: 13.

sítették. Az egyetemi vezetés részéről ugyanis kezdettől elvárt szempont volt a munkás-paraszt származású tagok beválogatása (holott e „kvázi-osztályoknak” nem volt osztálytudta sem),²⁸ mivel ez rögtön jelentős politikai bázist is adott a szakkollégiumnak. Chikán Atilla 1975-ben így tekintett vissza az első évekre:

„[A] munkás- és parasztszármazású fiatalok között volt ugyanakkor a legnagyobb különbség még az egyetem által elvileg nyújtott lehetőségek és a valóságos helyzet között – mi pedig még ezen probléma feloldásán túl bázist akartunk teremteni a körökben a tudományos káderutánpótlás számára. Ezt a látszólagos ellentmondást az a hitünk oldotta fel, hogy ezek az emberek lesznek képesek leginkább megérteni, hogy számukra a közösségi célok és tevékenységek vállalása óriási lehetőséget jelent. Természetesen nem kívántuk kirekeszteni azokat a hallgatókat sem, akik ugyan értelmiségi származásúak, de a közös célt elfogadva vesznek részt munkánkban, s ebbe a közösségbe beilleszkedve mintegy serkentik annak belső aktivitását.”²⁹

Ez tehát azt jelenti, hogy a kollégiumvezetés – részben igazodva az egyetemi pártelvárásokhoz – proaktív módon beemelte a „nékoszos” hagyományból eredő „munkás- és parasztszármazásúak” pozitív diszkriminációját a felvételi elveik közé. A kollégiumvezető szerint a vidéki, jobbára szegényebb rétegekből verbuválódott tagok az 1980-as évek elejéig sokszor idegenkedve fogadták a kisebbségben lévő, kevesebb hátránnyal induló budapesti társaikat.³⁰ A probléma kifelé azonban sosem artikulálódott, a Rajk ilyen értelemben egységes képet mutatott. Nem volt egyértelmű azonban, hogy a Rajk a NÉKOSZ tulajdonképpeni folytatója vagy valami egészen más lesz. Az biztos volt, hogy a NÉKOSZ (és elődjei) mint közösségteremtő erő és az „olthatatlan tudásvágy, többet akarás” mintájául szolgál.³¹ A szakkollégium működésében a népi örökség állandóan hangoztatott, fontos tényező maradt, egyes képviselőik az 1980-as évek végéig aktív szereplői voltak a Rajk életének. Az ideológiai betagozódás okán a belső, demokratikus működés, valamint az egyetemi pártszervek ellenőrzésének/számonkérésének kompromisszuma tartósnak bizonyult, sőt, 1974 őszétől a Rajk üzemekkel kötött kétoldalú szerződéseinek révén, elsősorban az Országos Tervhivatal és a Csepel Művek számára végzett rendszeres hallgatói munkákkal engedélyezték a „mellékkeresetet” is a rajkosok számára. A Közgáz vezetése cserébe elvárta, hogy a kollégiumban politikai-ideológiai képzés is folyjon, amelynek látszólag igyekeztek eleget tenni. A második év elteltével az Egyetemi Tanács is elégedetten jelentette:

„Megállapítható, hogy a szakkollégium a hozzáfűzött reményeket beváltotta. [...] A szakkollégiumban változatlan alapelv, hogy szilárd marxista meggyőző-

²⁸ Majtényi 2018: 135–136.

²⁹ RSZKA 00006685, 2–3.

³⁰ RSZKA 00006685, 10. és 39.

³¹ RLSZA 00006685, 2–3.

désű, aktív politikai testület legyen, példát mutatva a szakmai és politikai munka összekapcsolására.”

Kiemelték azt is, hogy a fizikai dolgozó gyermekei többségben vannak, és igen jó tanulmányi eredményekkel büszkélkedhetnek.³² A hazai országos sajtó előszeretettel emelte ki, gyakorta felnagyítva, eltúlozva ezt a szálát. Erre ad példát a *Fiatalok Órája* című televízióműsor, amelynek 1980. márciusi adásában a Rajkot, a Györfly Kollégiumot és NÉKOSZ-t igyekeztek közös nevezőre hozni.³³

A külső környezet – a mindenkori egyetempolitikai viszonyok, bizonyos időszakonként más külső hatások is – döntően befolyásolták nemcsak a demokratikus működést, de a felépítést is.³⁴ A kollégium legfontosabb döntéshozó szerve az évi néhány alkalommal összehívott Kollégiumi Gyűlés volt, ahol a közösség minden tagja részt vehetett, majd rendszerint vitákat követően döntéseket hoztak. Ezen a fórumon választották meg és ellenőrizték a kollégium vezető bizottságait is, mint a napi ügyeket irányító, szervező és fegyelmi hatóságként eljáró, a szakkollégiumot a szervezeti és működési szabályzat értelmében irányító Diák-bizottságot és a Felvételi Bizottságot. A minden februárban megválasztott/újra-választott DB a Rajk történetében különleges szerepet játszott. Megválasztásuk és a megelőző kampányidőszak a Rajk legnépszerűbb, kollégiumi aktivitást kiváltó eseményei voltak, amelyek jelzik a demokratikus viszonyok meglétét. A DB adta ki a kollégiumi képzést sikeresen teljesítő, végzést tanúsító oklevelet is. A hétagú DB tagjai közé tartozott az igazgató és évfolyamonként 2-2 képviselő. Tagjaik a vezetői feladatokat egymás között „hajlamaik szerint” osztották be, még ezen a szinten sem jelentkezett centralizáció.³⁵ Vezetői mindenkor meghatározó szerepet játszottak a kollégium fejlődésében, s az 1970-es években fegyelmi jogkörük is volt.³⁶ A Rajk vezetője az igazgató (egyben pozíciójánál fogva a DB tagja), aki az alapítástól 2010-ig a nagy tekintéllyel bíró Chikán Attila volt. Formális szerepe csekély, informálisan viszont az egyetemi, akadémiai és a vállalati szféra irányában egyaránt döntő kapcsolatot jelentett a Rajkban. 1972-től a DB munkáját az MKKE-n oktató nevelőtanár segítette (1972–1982 között Mucsi Barnabás, 1983–1988 között Kiss László), akik pozíciójuknál fogva a DB tagjai lettek. 1974 novemberében Szabó Kálmán korábbi rektor vezetésével létrehozták a Tanácsadó Testületet, amely nemcsak szakmai segítséget, de fajsúlyos személyiségeivel mindenkor valódi védőhálót biztosított. A Tanácsadó Testület voltaképpen túlmutatott önmagán: a tudományos szakemberek bevonása mellett igyekeztek párteembereket is pozícióba helyezni, kivédeni ezzel a szakkollégiummal szembeni külső nyomást. Mellettük viszont az egykori népi kollégisták is helyet kaptak ebben a grémiumban. Ugyanez a kettősség jelent meg a felvételi bizott-

³² Jelentés az MKKE 1971/1972. évi munkájáról. 1972. június 26. BCEL 7/a-I. 23. kötet.

³³ *Fiatalok órája*. A hátrány előnyei. *Magyar Hírlap* 1980. március 13. 9.

³⁴ RLSZA 00007646, 3–5.

³⁵ RLSZA 00006585. 57–58.

³⁶ Kézdi (szerk.) 2010: 22.

ság összetételében: a héttagú testületben az igazgató és a mindenkori DB-tagok közül három fő képviselte a hallgatókat, míg az egyetemi KISZ a pártszerűség betartásáért volt felelős.

1. táblázat³⁷*A tagság megoszlása szakok szerint (1970–1985)*

Szak/tanév	1970/1971– 1979/1980	1980/1981	1981/1982	1982/1983	1983/1984	1984/1985	Összesen
<i>Általános Közgazdasági Kar</i>	137	37	35	34	35	36	183
tanári A	20	2	2	6	4	3	20
tanári B	6	2	2	3	2	2	8
tanári C	3	–	–	–	–	–	3
tanári D	3	–	–	–	–	–	3
pénzügy	24	20	21	14	14	15	50
<i>Népgazdasági tervező-elemző szak (elméleti, matematikai és vállalati tervező szakágazatokkal)</i>	81	13	10	11	15	16	99
<i>Ipari Kar</i>	54	16	19	21	20	15	75
ipar	37	10	10	13	12	9	49
mezőgazdaság	15	6	6	4	4	1	18
közlekedés	2	–	3	4	4	5	8
<i>Kereskedelmi Kar</i>	22	10	9	15	16	20	41
belkereskedelem és áruforgalom	3	–	–	3	3	5	7
külgazdaság	15	10	9	12	13	14	25
nemzetközi	4	–	–	–	–	1	5
<i>Összesen</i>	213	63	63	70	71	71	299

A Rajk tagjai 1988-ig kizárólag a Közgáz hallgatóiból verbuválódtak. A szakkollégiumban a bentlakás nem volt kötelező, ám a „munkás-paraszt egység”, fenntartása elvárt volt. Az 1980-as évek elejétől megindult – később tárgyalandó – átrendeződéssel a budapesti diákok egyre nagyobb arányban kerültek be a Rajkba, innentől fogva a bentlakás kérdésében – a kollégium orgánumaiban is – folyamatos viták, nézeteltérések voltak. 1981-ben a DB döntése értelmében évente két végzett hallgató továbbra is bent lakhatott a kollégium épületében.³⁸ A mondottakból következően a hallgatók zöme számára a kollégium otthonként is szolgált: 3–5 fős szobáiban éltek, közösségi tereiben tanultak, eszmét cseréltek, vitatkoztak. A közösségi lét kiterjedt a végzettekre is, részükre 1973-ban

³⁷ Czakó–Fábián 1985.

³⁸ Kézdi (szerk.) 2010: 85.

létrehozták a Volt Szakkollégisták Körét (VOSZK). A VOSZK meghatározó szerepet játszott a rajkosok kapcsolatépítésében, a diplomázás utáni elhelyezkedésben. Az igen aktív VOSZK-os háló révén a rajkosok már egyetemi éveik alatt vezető beosztású közgazdászokkal, vállalati vezetőkkel találkozhattak, ezáltal joggal gondolhatták a kollégisták közül sokan, hogy egyfajta tudományos-gazdasági „elithez” tartoznak. A volt szakkollégisták közül sokan aktívan befolyásolták a Rajk irányvonalát a későbbiekben is, 1981-től 30 tagú VOSZK Tanács fogta össze tevékenységüket, soraikban akadémiai, párt, állami és vállalati szférában vezető beosztásban dolgozó közgazdászokkal. A kollégium épületében rendszeres tanácskozásokat folytató VOSZK-osoknak a bentlakó hallgatók mellett ugyancsak tagdíjat kellett fizetniük, cserében részt vehettek a szakkollégium összes rendezvényén, a DB-üléseken és a felvételikén is.³⁹ A jelen tanulmányban nem tárgyalandó kollégiumi közös terek ugyancsak fontos részei voltak a kollégiumi életnek, főként a könyvtár és a szórakozási célokat szolgáló, 1978 elején létesített klubhelyiség.⁴⁰

Kiemelkedően fontosak a Rajk történetében a vidéken megrendezett nyári táborozások, amelyek hármast célt szolgáltak: az elmúlt szakkollégiumi év értékelését, közös szórakozást és a májusban felvettek integrálását a közösségbe. A táborokon belüli oldott, demokratikus légkör nem tudott kiteljesedni, mivel azok költségvetését a KISZ, illetve részben az egyetemi vezetés biztosította, s így meg kellett felelni az ő elvárásaiknak is. Rendszerkritikus megnyilvánulások, a kulturális ellenzékiséghez tartozó szerepkör felvételéről a 70-es években szó sem lehetett. 1981-től fogva téli táborokat is tartottak, amelyek mindig gazdasági szakkérdéseket tárgyaltak. Számos kötetlen rendezvény létezett a Rajk története során, ezek számbavételére nincs mód: a szakmai közgazdasági esztendőversenyeken át az esszéversenyekig és a szakmán túli sport- és zenei előadásokig, versenyekig és kötetlen összejövetelekig több tucat rendezvénytípus létezett, amelyek az összetartozást szolgálták. A kezdetektől 1989-ig évente egyszer szakmai alapú közös külföldi kirándulásokra is sor került, a szakkollégium egyetemi és vállalati támogatásával.

A Rajk társadalmi arculatának teljes körű megrajzolásához nem állnak rendelkezésre elégséges történeti források és feldolgozások. Nem ismert, hogy a kollégiumba jelentkezőket mi motiválta és milyen eredményeket produkáltak a felvételi beszélgetésen. Az erről szóló jegyzőkönyveket ugyanis – hogy később visszaélés ne legyen – szisztematikusan megsemmisítették.⁴¹ Szerencsére 1978–1985 között, az MKKE Szociológiai Intézetében Hrubos Ildikó vezetésével felállított, az egyetemi ifjúság társadalmi összetételét vizsgáló kutatócsoport részben a Rajkot is vizsgálata tárgyává tette. Ezt egészítette ki a rajkos Czakó Erzsébet, Fábrián Tamás, Hársfalvi Tamás és Misovicz Tibor-féle reprezentatív szociológiai

³⁹ RLSZA 00006585, 45.

⁴⁰ [Szerző nélkül] *Szaklap* 1977. december 8. 2.

⁴¹ Az információt köszönöm Csonka Márknak, az Archívum felelősének, a Rajk DB titkárának (2019).

felméréssorozat, amely a Hrubos-kutatócsoport irányítása alatt végezte munkáját. Mivel hasonló történeti-szociológiai felmérés nem készült, ennek és a szakkollégium 10. évfordulójára készített „házi felmérésnek” az alapján lehet óvatos becslést adni a Rajk Szakkollégium társadalmi arculatáról. 1970 és 1985 között összesen 228 kollégista végzett a Rajkban, és nyert erről szóló oklevelet.

2. táblázat⁴²*A hallgatók létszáma évfolyamok szerint (1970–1985)*

Tanév	1970/71– 1978/79	1979/80	1980/81	1981/82	1982/83	1983/84	1984/85	Összesen
Felvételre jelentkezett	469	71	32	65	39	39	–	715
Felvételt nyert	251	29	23	33	25	23	–	384
Létszám tanév elején	–	66	79	72	81	79	75	–
Létszám tanév végén	–	61	63	63	70	71	–	–
Évközi kilépés	49	5	16	8	10	7 v. 8	4	9
Évközi kizárás	11	–	–	1	1	–	–	13
Végzettek száma	142	22	14	17	16	17	–	228

A vizsgált időszakban a végzettek 56,1%-a nő, 43,9%-a férfi volt. A szakkollégium erős tudományos irányvonalát mutatta, hogy a végzettek 51,4%-a a felsőoktatásban vagy tudományos kutatói pályán tudott elhelyezkedni. 20,6%-uk az államigazgatásban, szakminisztériumban vagy annak háttérintézményeiben nyert elhelyezést, 19,6%-uk szövetkezetekben és a kibontakozó privát szektor egyes területein, 8,4%-uk pedig egyéb területeken. Ezzel szemben a nem szakkollégista Közgáz-hallgatók ugyanezen időszakban 54,3%-ban szövetkezeteknél és állami vállalatoknál helyezkedtek el, 31,8%-ban az államigazgatásban és szakminisztériumban vagy annak háttérintézményeiben, és csupán 11,7%-uk kapott állást akadémiai, egyetemi kutatói pozícióban (2,2% egyéb kategóriába esett). Ez az eredmény, vagyis az, hogy a volt szakkollégisták körében háromszor annyian dolgoztak a tudományos szférában, mint egykori nem szakkollégista társaik, a Rajk kiemelkedő tudományos elitképző szerepét húzza alá (ami egyébként a sikeres TDK-dolgozatok nagyobb arányán is érzékelhető). A vizsgálat eredményei alapján azonban nem lehet megállapítani, hogy az egyes szférákban milyen jellegű és szintű pozíciót birtokoltak a volt rajkosok, így a gazdasági-politikai elitben betöltött szerepükkel kapcsolatban nem lehet számszerű megállapítást tenni.

Ha a fentieket összevetjük a társadalmi mobilitást vizsgáló kérdőívek eredményeivel, akkor azt látjuk, hogy a szakkollégium messzemenően megfelelt kitűzött céljainak: az első évtizedben markánsan érvényesült a forrásokban a „mun-

⁴² Czakó–Fábián 1985.

kás-paraszt” származásúak felülreprezentáltsága,⁴³ vagyis a társadalmi mobilitás, amely 1981 után, az újrafogalmazott céljainak megfelelően már jóval kevésbé érvényesült.

3. táblázat⁴⁴*A hallgatók megoszlása származás és lakóhely szerint, 1970–1984*

Vidéki hallgatók	fizikai dolgozók gyermeke	122 fő			188 fő	
	nem fizikai dolgozók gyermeke	66 fő				
Budapesti hallgatók	fizikai dolgozók gyermeke	25 fő			76 fő	
	nem fizikai dolgozók gyermeke	51 fő				

származás/felvétel éve		1980	1981	1982	1983	1984	összlétszám: 1980/1984
Nem budapesti hallgatók	közvetlen termelő	5	3	6	7	5	26
	alkalmazott	3	3	6	6	3	21
	értelmiségi	8	7	7	5	6	33
	<i>összesen</i>	16	13	19	18	14	80
Budapesti hallgatók	közvetlen termelő	–	–	–	–	–	–
	alkalmazott	–	–	–	1	2	3
	értelmiségi	3	4	3	4	3	17
	<i>összesen</i>	3	4	3	5	5	20

Az 1980-as évek elejétől a származás már egyáltalán nem számított a felvételin, aminek az lett az eredménye, hogy az évtized derekától, a korábbiakkal szemben a kollégium lakóinak többsége a városi értelmiségi fiatalság soraiból került ki.⁴⁵ A vezetés (a DB) viszont továbbra is törekedett arra, hogy a népi/munkás hagyományt továbbörökítse. Ezzel együtt úgy tűnik azonban, hogy az évtized első felére ennek hangsúlyozása egyre inkább mítosszá, semmint hagyománnyá vált a Makarenkó utcai épület falai között. Ez lehetett a fő oka annak a beszámolóknak, kiadványoknak, orgánumoknak minduntalan felbukkanó problémakörnek, hogy a rajkosok már az 1970-es évek végétől egyre inkább eltávolodtak a Szabó és Chikán által kialakított, működéshez szükséges kompromisszumoktól.

A szakkollégium működésének és munkásságának fontos forrását jelenítik orgánumai: 1977. november 25-én indult a hetente megjelenő kollégiumi

⁴³ Meg kell jegyezni, hogy a szociológiai vizsgálat nem tudta felmérni a kollégium identitásában és céljaiban is meghatározó „munkás-paraszt” arculatot, ehelyett a „hátrányos helyzet” kategóriát használta: vagyis a fizikai munkát végző és érettségivel nem rendelkező eltartót (apát).

⁴⁴ Czakó–Fábián 1985.

⁴⁵ Kézdi (szerk.) 2010; RLSZA 00008488, 46.

újság *Szaklap* címmel, három évvel később a tudományos igényű *Szakkollégiumi Füzetek*, amely egy-egy gazdaságelméleti témát vagy kutatói életművet járt körül. A *Szaklapot* a Közgáz vezetése éveken át nem engedélyezte „ellenzéki” tartalma miatt, ekkor a *Korszak* és *Periféria* lapok helyettesítették.⁴⁶ A felsoroltak mellett szakmai kiadványok, jelentések, televíziós műsorok, konferenciakötetek egész sora mutatja azt a hosszú és rögzös szakmai-társadalmi útvonalat, amelyen a Rajk László Szakkollégium az elmúlt, immár ötven év alatt haladt.

A fentiek mellett rendszertelenül publikált tudományos munkák, illetve a kollégiumi eseményekről, tervekről a tagságot informáló kötetek, újságok, brosrák láttak napvilágot. A néhány évente kiadott összegző kötetekben és a száz példányban, írógéppel és fénymásolás útján terjesztett *Szaklapban* úgyszintén rendszeresen olvashattak a diákok a Rajk történetéről, korábbi eseményeiről, neves évfordulóiról, jeles előadásairól, TDK-szereplőseiről, táborairól és egyéb rendezvényeiről visszatekintő írásokat, cikkeket. Ez a folyamatos múltörzés szoros összefüggésben állt a kollégium identitáskeresésével. (1978-ban a 17. félév elindulását is címlapon ünnepelték.)⁴⁷ Mindezt a rendszertelenül kiadott, egyszerű belső kiadványokban ugyancsak megtették,⁴⁸ főként azonban a kerek évfordulókra megjelent, gazdag tartalmú ünnepi publikációkban, valamint minden ötödik évben visszatekintő kötetek kiadásában.⁴⁹

A Rajk életében ezenkívül is lényeges identitásképző szerepet tölthettek be azok az évfordulók, amelyek ünneplése keretet adott a többi rendezvénynek. Közülük elsősorban a szakkollégium alapítási „születésnapja” (március 20.) emelkedett ki, amely az évek során a tanév egyik nagyszabású ünnepségévé vált. Az alapítás jubileumának közös, a kerek évfordulókon rendszerint konferenciával egybekötött ünneplése és a kiadványokban az alapításnak gyakori emlegetése a szakkollégisták emlékezetében már-már kultusszá formálta saját megalakulásukat.

A korszakban kiemelkedett Rajk László és az egykori népikollégista-vezető Kardos László emlékének ápolása: a születési és halálozási évfordulójuk ünneplése, róluk szóló emlékműsorok készítése elmaradhatatlan kellekeivé vált a kollégiumi létnek. Rajk mellszobrát 1975 novemberében Gondi József oktatási rektorhelyettes avatta fel a kollégium épületében,⁵⁰ Kardos tiszteletére – akit egyfajta szellemi elődnek tartottak – 1981-ben díjat is alapítottak, amellyel évente olyan kollégistákat jutalmaztak, akiknek tudományos, közösségi és a kollégium falain kívüli közéleti teljesítménye összefüggésben állt a szakkollégium hármasszavával. (Az 1982-től kiosztott kitüntetést Pálfi József, Urbán László, Spéder Zsolt, Tóth István és Dénes Ferenc érdemelték ki a vizsgált korszakban.⁵¹) Az 1984/85.

⁴⁶ www.rajk.eu – utolsó letöltés: 2020. június 16.

⁴⁷ *Szaklap* 1978. február 10. címlap.

⁴⁸ Lásd például: Menni vagy maradni, 2019.

⁴⁹ A 15. évfordulóra kiadott munka: Czakó–Fábián 1985.

⁵⁰ [Szerző nélkül] Rajk László mellszobrát avattak. *Népszabadság* 1975. november 22. 8.

⁵¹ Czakó–Fábián 1985: 53–56; Chikán (szerk.) 1990: 65.

tanévtől a DB „kiváló szakkollégisták” kitüntetését is létesített, amelynek célja a szerény pénzadományon túl a szakkollégium hármas célját teljesítő hallgatóknak az elismerése volt.⁵²

A rajkos lét jellemzője volt, hogy a belső kohézió erősítése céljából bizonyos események, rendezvények és csoportok jelölésére bennfentes neveket kreáltak (Scampi, Jeszk, Nefelejcs stb.). Ezek évtizedeken keresztül való használata szerepet játszott saját emlékeztük ápolásában is. A múlthoz való tudatos és büszke viszonyulás az évek során egyre inkább hordozójává vált a kollégium identitásának. Ennek kapcsán a kezdetektől fogva egyaránt súlyt helyeztek a belsőleg képzett és rájuk vonatkozó dokumentumok, fényképek gyűjtésére. A gyűjtemény mára a Rajkban elhelyezett komoly archívummá nőtte ki magát. Minderről az évfordulós rendezvényeken, kiállításokon, kiadványokban és megemlékezések során némi ízelítőt kaphattak az érdeklődők.

SZAKMAI SZEREPKÖR

„Sok minden nem valósult meg, amit Szabó Kálmán akart. Van olyan nyilatkozata, ahol azt mondja, hogy ő rektorként nagyon sok felújítást vezetett be, és egyetlen dolog van, ami túlélte az időket, és ez a Rajk. És ez tényleg így van. Ez egy olyan kísérlet volt az elitképzés megvalósítására, ami igazolta önmagát.”⁵³

Chikán Attila így summázta a rendszerváltozás után húsz évvel a Rajk tudományos szerepfelfogását. Az elitképzést azonban megkülönböztette az elit szerepre törekvéstől:

„Az egészséges többetakarást sokan összetévesztették az elit szerepre való törekvéssel, és a szakkollégiumot nem mint a kollégiumi élet sajátosságait pozitívan kihasználó közösséget jelentette, hanem a megszokottól eltérőnek járó idegenkedéssel kezelték.”⁵⁴

A Rajk tehát nem akarta az elitet lecserélni, mégis aligha kerülhette el, hogy ezt feltételezzék róla.

A szakmaiság meghatározó pillére volt a Rajk Szakkollégium nevelési modelljének. A megalakulás utáni első évek azonban még kiforratlanságot mutattak. Kezdetben – amerikai elitkollégiumi mintára – bevezették az instruktori rendszert, vagyis minden hallgatónak egy egyetemi oktató lett a mentora, akik a szabadidejüket rááldozva, ingyen foglalkoztak a diákokkal. Ennek csődjé

⁵² Az 1985/86. tanévig 12-en, az 1988/89. tanévig 31-en kapták meg az elismerést. (Chikán szerk. 1990: 65.)

⁵³ Kézdi–Édes (szerk.) 2020: 179.

⁵⁴ RSZKA 00006685, 7.

után, 1971-től fokozatosan áttértek a kics csoportos – választható – bevezető kurzusok felvételére, ami lehetővé tette, hogy a rajkosok közös munkát végezzenek kevesebb számú, de erre kapható oktató irányítása mellett. Ekkor indultak el, de csak évekkel később nyerték el végső formájukat a félév végi személyenkénti „beszámoltatások”. Miközben az egykori szakkollégisták „nagyszerű légkörre”, fejlődésre emlékeztek vissza, Chikán Attila már ekkor a szakmai munka „kampányszerűség, felületesség, igénytelenség” jellegét is hangsúlyozta.⁵⁵ Mindezek a változtatások a kollégisták közti hosszas vitákban alakultak. Már a második évtől a tudományos munka alapjának tekintették a felsőoktatási tudományos versenyen, a Tudományos Diákkörben (TDK) való részvételt, illetve az itt elért helyezéseket. A TDK-szereplést egyértelműen elvárták, 1979-ben pedig bekerült a szervezeti és működési szabályzatba is.⁵⁶ Az itt elért sikerek egyes vélemények szerint „más modellt” képviseltek,⁵⁷ és garanciát jelenthettek a belső autonómia fenntartásához; úgy élték meg, hogy mindenkinek szinte a „létét kellett igazolni” a versenyeredményekkel.⁵⁸ A szakkollégium tudományos műhelyként és közösségként való öndefiníciója ambiciózus célkitűzéssel párosult: meg akarták reformálni, színvonalasabbá kívánták tenni a TDK országos fordulóit is (ahol az 1970-es években körülbelül 2000 nappali tagozatos hallgató vett részt). A Rajk tagjai 1971-ben mérették meg magukat elsőként az országos versenyen, és rögtön az egyetemi átlag feletti produkciót nyújtottak, amely tendencia a következő másfél évtized során töretlenül sikeres OTDK-helyezésekben folytatódott. (A legeredményesebb részvétel 1974-ben volt.) A Rajk ezzel ugyancsak megfelelt a „munkás-paraszt származásúak” társadalmi mobilitásában elvárt kitűzött céljának, így hozzájárult ahhoz, hogy a szakkollégium autonómiája az említett keretek között zavartalan legyen.

A kényszerű igazodás mellett viszont a Rajk tudományos műhelyé is akart lenni, amihez megfelelő struktúra kialakítására volt szükség. Elsőként 1972-ben indították be a tudományos vitasorozatokat, ahol a sikeres OTDK-előadások közösségi megbeszélése mellett egyre gyakrabban hívták a Közgáz oktatóit is előadni friss publikációik témakörében. A heti rendszerességgel megtartott, kis létszámú (3–8 fő), intenzív és nem utolsósorban interaktív, fél-egy éves kurzusok, foglalkozások jelentették a szakmai munka igazi műhelyeit. Ezekről mindenki köteles volt évente beszámolót tartani írásban, illetve szóban. A foglalkozásokat – akár csak a különböző előadásokat, konferenciákat és blokksemináriumokat – a kollégisták maguknak szervezték meg és a DB határozott róluk, azokat saját érdeklődésükhöz és igényeikhez igazították. Ez összességében 15–25 ismétlődő kurzust jelentett.⁵⁹ A szakmai munka másik pillérét a kollégiumi előadások képezték: a kezdeti évek heti egy előadását 1977-ben heti két referátum váltotta

⁵⁵ RLSZA 00006585, 12.

⁵⁶ RLSZA 00007647, 2.

⁵⁷ Szövényi 1975: 466.

⁵⁸ RLSZA 00006585, 22.

⁵⁹ *Scientia Mea–Auditor Meus* 2005: 31.

fel, ezeken – valamint az előadásokat követő vitán, beszélgetésen – mindenkinek kötelezően, lehetőleg aktív módon kellett részt vennie. Néhány éven belül ez a szám tovább növekedett, és a feladatok igen nagy terhet róttak a kollégistákra és az azokat megszervezőkre egyaránt. Jelentős presztízzsel járt ugyanakkor a Rajk szempontjából a Közgáz, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, majd más egyetemek bevonása, nem is szólva a külföldi előadókról. Mindennek rövidesen híre ment, elsősorban emiatt kezdték „elitképzőnek” tartani a Rajkot. A legnépszerűbb vagy a hallgatókat leginkább érdeklő, általában a nyugati piacgazdaságot mércének tekintő szakemberek több esetben egész előadás-sorozatot tartottak a Rajkban, nemritkán olyan témákban, amelyekre Magyarországon másutt lehetőségük sem lett volna. A meghívott oktatók elsősorban elméleti közgazdászok voltak, de az évtized végétől gyakorta politológusokat és más társadalomtudományi gondolkodókat is szívesen invitáltak a szakkollégium nyitott, szabad, vitaérzékeny légkörébe előadást tartani.⁶⁰ A szakmai programot illetően 1977-től jelentősen megnőtt a hazai és külföldi, sokszor rendszerkritikus kutatók meghívása, kurzustartása, s konferenciák szervezése. Még az egyetemen nem preferált előadók is tartottak itt rendszeres kurzust (például Kornai János, Laki Mihály) a mainstream marxista tudományosság képviselői mellett, amely mutatja a Rajk ügyes politizálását, egyszersmind tudományos súlyát. Kornai önéletírásában örömmel emlékezett vissza a „doktrínáktól elszakadó, független gondolkodásra nevelt” itteni hallgatókról:

„Többször tartottam itt előadást. Ha készülöben volt egy új tanulmányom, szívesen próbáltam ki mondanivalómat azzal, hogy a Rajk Kollégium nyitott fülű, értő hallgatósága előtt adtam elő első ízben.”⁶¹

Az 1980-as években rendszeresé váltak az olyan gazdaságtudományi közlemények, amelyekben hivatkoztak a Rajkban megtartott előadásokra, ottani tudományos vitákra.⁶² A Rajk a maga bőréen igazolta a későbbi tételt, hogy a 70-es évek az „ellenzék évtizede”.⁶³ Az 1980-as években mindez kiegészült radikális gazdasági reformerek, filozófusok színrelépésével is, közülük egyeseket a Tanácsadó Testület tagjává választottak. A rajkosok tehát egyetemi óráik mellett újszerű, „nyugatos” gazdasági elméletekkel és rendszerkritikus értelmiségi gondolkodással egyaránt közeli kapcsolatba kerültek. 1980–1981-ben a Lukács György-, Erdei Ferenc- és Bibó István-estek váltottak ki nagy érdeklődést, de fellépett Pető Iván, Borsányi György, Szabó Miklós, Tamás Gáspár Miklós és Donáth Ferenc is. Különösen az 1981 novemberében lezajlott Bibó-est keltett

⁶⁰ Az előadók kiválasztásának mechanizmusa ugyanakkor nem ismert. (RLSZA 00008488, 43–47.)

⁶¹ Kornai 2005: 220.

⁶² Lásd például: Kenneth E. Boulding professzor a Rajkban tartott előadást (Sipos 1981: 147–166).

⁶³ Szerencsés 2010: 193.

feltűnést, és váltott ki éles reakciót az egyetemi párttitkárság és a KISZ köreiből, de az akkorra már jelentőssé vált VOSZK-közeg hathatós támogatásával sikerült megfékezni, hogy a zúgolódásnak fegyelmi következményei legyenek. Mindez együttesen hozzájárult ahhoz, hogy a szakkollégium, messze túlnyúlva eredeti szerepfelfogásán, az 1980-as évek első felére a kritikai értelmiség egyik országos központjává nőtte ki magát. Részben nekik, részint Chikán Attila egyre növekvő egyetemi tekintélyének is köszönhetően az egyetemi párttitkárság folytonos gáncsolása ellenére a népszerű előadásokat a szakkollégiumon kívül élők, a nagyközönség számára is nyílttá tették. „A kollégium [...] mérce lett.”⁶⁴

Mindemellett a Rajk falai között fokozatosan megszorodott a politikai gondokat feszegető művész előadók fellépése, a társadalmi érzékenységet bemutató filmek közös látogatása is, ami lassanként magára vonta az anyaegyetem „balos” befolyásos irányzatának nemtetszését.

A rajkosok körében a művész előadók és beszélgetőpartnerek hatalmas vonzert jelentettek, és – egyes vélemények szerint – a hallgatók nemcsak hozzászoktak a velük való rendszeres eszmecsere révén új, rendszerkritikus gondolatok jelenlétéhez, de ezek a találkozások egyúttal hozzájárultak az egész közösség együtt gondolkodásához és rendszerkritikus attitűdjük kiformalódásához.⁶⁵

A rajkosok kulturális orientációjának vizsgálatához sajnos nem áll rendelkezésre elegendő narratív forrás, de az biztos, hogy a szakkollégium vendéglistáján szereplő fellépő színészek, filmrendezők, képzőművészek döntő többsége nem tartozott a 70–80-as évek fordulóján megerősödött kulturális ellenzékiességhez. Holott a kollégisták tisztában voltak a nyílt vagy burkolt új ellenzékiesség színrelépésével, annál is inkább, mivel ezek egyik fontos bázisa 1976 után – elég a POLVAX⁶⁶ és a Közgáz Klub egyes művészelőadóinak rendszerkritikus megnyilvánulásaira gondolni – éppen a Közgázon volt.⁶⁷ Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az ellenzéki, de a kulturális fővonalhoz tartozó alkotók és popkulturális alkotások álltak közel a diákokhoz, amit a *Szaklap*ban bemutatott munkák bizonyítanak. Ilyen lehetett egyebek között az *István a király* című rockopera, amelynek történelemképe, kódoltnak érzett mondanivalója a rajkosokat is foglalkoztatta.⁶⁸ Ezzel együtt is a szakkollégium az évtizedfordulón kulturális-tudományos értelemben progresszív volt, ami a *Szaklap*ban is leképeződött. Orwell *Állatfarm* című regénye vagy Kornai János munkái ugyanúgy ismertetést kaptak, mint a legmodernebb nyugati gazdasági-társadalmi kiadványok. Ezek íróit rendre el is hívták a kollégiumba előadni vagy vitázni. A bős–nagymarosi víz-

⁶⁴ Tömpe 2017: 54.

⁶⁵ RLSZA 00006585, 48.

⁶⁶ Az egyetemen 1976 és 1984 között működő POLVAX (később: Poltár) a Közgáz Klubon belül létesített nyitott politikai klub volt, ahová szervezői a KISZ-szel való alkuk eredményeképpen ellenzékiinek számító értelmiségieket is gyakorta elhívtak előadást tartani. Bár a POLVAX-ot kétszer is felfüggesztették, a pártszervek által történt ellehetetlenítéséig a budapesti ifúsági ellenzék és ellenkultúra egyik fellegetvára maradt.

⁶⁷ Huhák 2018; Szentirmay 2018.

⁶⁸ István a király-ról. *Szaklap* 1983. október 12.

erőmű építésének ugyancsak több fórumot szenteltek, amint Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című kötetének is. Sőt, külön figyelmet fordítottak a művészeti alkotásokra (régi és új kiállítások, művek, versek ismertetésére, illetve újraközlésére), amelyek között a Kádár-rendszer kritikusainak vagy ellenfeleinek a művei is helyet kaptak (például Allen Ginsberg versei, Esterházy Péter novellarészletei, Konrád György egy-egy új kötetének recenziója vagy azokból közölt részletek). A gazdasági kérdéseken kívüli progresszív kulturális programok széles skálája révén a szakkollégisták látóköre bizonyosan nem volt azonos a Rajkon kívüli világgal. Egyáltalán nem ment ritkaságszámba például, hogy hallgatói számára vidéki és budapesti színházak előadásaira buszos túrát szerveztek, amelyre előzetesen jelentkezni kellett. 1981 decemberében egy ilyen túrájuk a budapesti Játékszínbe vezetett, ahol Kornis Mihály *Halleluja* című darabját Zsámbéki Gábor rendező vitte színre. Az előadás után a rendező és a színészek a Rajk Szakkollégiumba mentek át, ahol beszélgettek a darabról.⁶⁹

Az 1970-es évektől a külföldi kirándulások beszámolóival mellett az adott helyszínekre reflektáló tudományos és művészeti szövegek, ismertetések gazdag, rendszerint színvonalas közlése is a *Szaklapba* került. Bár utólagos vélekedések szerint a mondottak miatt a kollégiumi élet zártsága és bizonyos kifelé mutató elitista magatartása miatt „izgalmas időszak volt”,⁷⁰ a szakkollégiumban továbbra is úgy érezték, Chikán szavaival szólva, hogy „pengeélen táncoltak”. A Rajk támogatói hálójának ideiglenes gyengülésekor az egyetemi pártbizottság nyomására a Kollégiumi Tanáccsal 1984 elejétől ismét elfogadtatták a programjaik, előadókik előzetes egyeztetésének kötelezettségét.⁷¹ Jóllehet a DB és az igazgató folyamatosan rajta tartotta a szemét azon, hogy a kollégium működése ne tűnjön túlságosan ellenzékinek, túlságosan rendszerellenesnek, ezt a lépést a diákok kudarcnak fogták fel. A kiábrándultság jeleként ezzel párhuzamosan a fellépők és meghívottak közül eltűntek a funkcióban lévő MSZMP-politikusok. Az 1980-as években talán ennek köszönhetően szaporodtak meg a pártérdekeket kevésbé veszélyeztető vallási tárgyú előadások (Scheiber Sándor, Nyíri Tamás). Ez a megtorpanás rövidnek bizonyult: az 1984/85. tanév második félévétől fogva az immár nyitott, vitaképes légkörben színre lépett a demokratikus ellenzék is (Széll János, Kis János). Végül, a romániai politikai események hatására a nemzeti kérdéssel is foglalkozni kezdtek.

Összességében az évtized derekára a fent említett csatornák polarizálták is a Rajkot: a korábbi egység megbomlott, a szakkollégium tagjai szakmai és kritikai gondolkodásukban számos eltérő irányba mozdultak el. Ennek első jele volt, hogy a baloldali gondolkodókat filozófiai szempontból is vizsgáló, ekkor már perifériára szoruló Horn Gábor, Bihari Péter, Török Hilda köré csoportosuló hallgatókat 1980 decemberében kizárta a DB.⁷² Horn Gábor és Bihari Péter kol-

⁶⁹ M. A.: Színházi Klub. *Film–Színház–Muzsika* 1981. december 19. 20.

⁷⁰ Interjú Kaderják Péterrel, 2020. BCEL DTA.

⁷¹ Kézdi (szerk.) 2010: 23, 47–48.

⁷² Interjú Horn Gáborral, 2019. BCEL DTA.

légisták ugyanis az aktust megelőzően az ottani „Tőke-szemináriumsorozatot” (Marx munkájának több éven keresztül történő nyugat-európai liberális szemzőgből való gazdaságelméleti feldolgozását) és más filozófiai kurzusokat szeretnék volna továbbfejleszteni a jelen társadalmi kérdéseinek marxista alapú vizsgálata irányába.⁷³ Ennek nyomán jött létre a Társadalomelméleti Kollégiumnak (TEK) keresztelt, Bihari Péter mentorálása alá került intézmény, amely az egyetemi tanács március 23-ai egyhangú jóváhagyásával⁷⁴ alakult meg 1981 áprilisában. Elsősorban a Rajktól távol álló, egyesek szerint „érdektelen”⁷⁵ társadalomelméleti-ideológiai felkészültség fejlesztésére helyezte a hangsúlyt az új kollégium, erős „baloldali” irányultsággal.⁷⁶ A két szakkollégium tudományos érdeklődése a következő években megmaradt: a Rajk a liberális, nyugatias gazdaságelméletek híve és vizsgálója lett, a TEK pedig a „rendszeren belüli” elméletek letéteményese. Nem meglepő, hogy az 1987-es ritkaságszámba menő „Rajk–TEK-vitán” a politikai gazdaságtan ürügyén a TEK a szocialista rendszer demokratikus megreformálása mellett tört lándzsát, míg a Rajk már egy új, szabad piaci rendszer mellett érvelt.⁷⁷

A TEK megalapítása nem rázta meg a Rajkot, sőt voltaképpen baráti kapcsolat alakult ki a két szakkollégium között. A TEK-es Andor László emlékezése szerint a rajkosok belátták, hogy nem tudnak és nem is akarnak egyfajta „progresszív társadalmikritikai hagyományt”, „erőteltjes marxi hagyományt” fókuszba állítani, ők viszont a baloldali társadalomelmélet felé akartak orientálódni, aminek a Rajk nem adott terepet.⁷⁸ A Rajkot elhagyó hallgatók zömének egyöntetű visszaemlékezései szerint a szakkollégiumban a liberális közgazdaságtan alkotóit, ekkoriban különösen Paul A. Samuelson munkáit⁷⁹ „félistenként” kezelték, s azt, aki ehhez nem tudott csatlakozni, vagy a rendszeren belülről akart bírálni, azokat szinte kiközösítették a társai.⁸⁰ „Politikai szempontból – különösen a ’80-as évek közepén – a többi egyetemhez képest egy avantgárd hely volt” a Rajk, summázta később maga az igazgató is.⁸¹

E hosszú és összetett folyamatot a Közgáz vezetése hol eltúrte, hol jóindulatú semlegességgel fogadta, az egyetem párttitkárai ellenben gyakorta ellenségesen léptek fel. A mintegy két évtizeden át befolyásos Szarvas László egyetemi KISZ-vezető ellenben mindig igyekezett konstruktív, jóindulatú módon közelíteni a számukra konkurenciát jelentő Rajkhoz, ami nagyban hozzájárult a konszolidálásukhoz.⁸² A Rajk katalizátorként jelentkezett a 80-as évek köze-

⁷³ Interjú Andor Lászlóval (Szabó–Szajp–Szerencsi 1997: 4–5).

⁷⁴ Egyetemi Tanácsülés jegyzőkönyve, 1981. március 23. BCEL 7/a-I., 34. kötet.

⁷⁵ Interjú Trautmann Lászlóval, 2020. BCEL DTA.

⁷⁶ Interjú Horn Gáborral, 2019. BCEL DTA.

⁷⁷ Interjú Bellon Erikával (Szabó–Szajp–Szerencsi 1997: 28).

⁷⁸ Interjú Andor Lászlóval (Szabó–Szajp–Szerencsi 1997: 9).

⁷⁹ A szakkollégisták körében legnagyobb hatást kiváltó munkája: Samuelson 1976.

⁸⁰ Interjú Trautmann Lászlóval (Szabó–Szajp–Szerencsi 1997: 28, 109–110).

⁸¹ Kézdi (szerk.) 2010: 145.

⁸² Interjú Szarvas Lászlóval, 2019. BCEL DTA.

pétől felszínre törő ellenzéki mozgalmak számára. Mintaként, szellemi társként és személyi kapcsolatainak keresztül bábáskodott az ELTE Jogász Szakkollégiumának 1983. őszi létrejöttében és számos ellenzéki-politikai megmozduláson, sőt a Fidesz megalakulásában is.⁸³ A Rajk 1988-ra a hazai politikai ellenzék egyik bázisává vált. A Bibó fideszes tagjai mellett így a rajkosok – Spéder Zoltán, Németh Zsolt, Kaderják Péter, Kósa Lajos, Urbán László és mások – a rendszerváltás utáni gazdasági és politikai elit fiatal derékhadát képezték.⁸⁴ 1985/86 után jelentősen lazult a KISZ és a Közgáz figyelme is. Ekkor lehetett először meghívni a korábban tabunak számító Kis Jánost, Kőszeg Ferencet vagy Solt Otiliát. A politizálástól azonban vissza kellett térni az eredeti célokhoz: 1988-ban Fölsz Attila DB-elnök felvetette és elfogadtatta a még 2020-ban is életben lévő határozatot: a Rajk felhagy az intézményes politizálással, semleges marad, de mindenki számára nyitva hagyja a közéleti tevékenység lehetőségét. Ez az attitűd vezette át az intézményt a rendszerváltáson és az azt követő plurális közélet buktatóin. Ebben elévülhetetlen volt – a Közgáz egészére és a többi szakkollégiumra nézvést is – a Soros Alapítvány bőkezű, 1988 óta tartó támogatása is. 1989 után a Rajk tehát távol tartotta magát a politikai szerepvállalástól, és visszatért a gazdasági szakkérdések, a tudományos munka és a politikamentes közélet útjára. Chikán megfogalmazásában: a Rajk egy „diákszervezet [volt], aminek nem az az elsődleges feladata, hogy politikát csináljon, hanem hogy embereket olyan helyzetbe hozzon, hogy a későbbi életük során kiváló dolgokat tudjanak művelni”.⁸⁵

80-AS ÉVEK: KIÜRESEDÉS, ÁTFORMÁLÓDÁS, MOZGALOMMÁ VÁLÁS

Az 1980-as évek elejére a kollégium tagsága polarizálódott: a nagyobb mértékben bekerülő városi/fővárosi hallgatók nyitottabbak voltak az éppen az ebben az időszakban virágkorukat élő egyetemi ellenkulturális mozgalmakra. Új szerepkörök felé nyitást sürgettek a tagok. A *Szaklap*ban már 1978 tavaszától felbukkantak, az idő előrehaladtával pedig egyre erőteljesebbé váltak a Rajkot mint közösséget ostromozó cikkek: kiüresedésről, társadalmi problémák és az ország gazdasági kérdése iránti közönyről születtek cikkek a közösség felrázásának szándékával.⁸⁶ A DB-jegyzőkönyvek tanúsága szerint egyre nehezebben fogadták el a megalakuláskor kialakult kompromisszumokat, erőszaknak élték meg azokat a kereteket, amelyekben az elmúlt tíz évben a kollégium működhetett. Noha az éles viták során fellépő belső önostorozás, a „szellemi kiüresedés” veszélyeire való hivatkozás korábban sem volt ritka,⁸⁷ az egymás közötti interakciók elmergese-

⁸³ Riport Orbán Viktorral, 1989. február 12. RLSZA 00006918; részletes elemzését adja: RLSZA 00008488, 48–59.

⁸⁴ Nagy 2016.

⁸⁵ Kézdi (szerk.) 2010: 160; Kézdi–Édes (szerk.) 2020: 51–54.

⁸⁶ Lásd például: *Szaklap* 1978. május 12. 1.

⁸⁷ Lásd például: *Szaklap* 1978. március 4. 2.

dése különösen roncsolta a szakkollégiumot mint közösséget, egyszerismind gátja lett a tagok közti, addig eminensen fontos tudásátadásnak.⁸⁸ Az 1980/81. tanévben a már említett Bibó-esttel szembeni ellenállás, a kollégium kiköltöztetése a Makarenkó utcába, élezték a feszültséget nemcsak a pártbizottság, de az egyébként velük szemben jobbra semleges egyetemi KISZ és a Rajk között. Jóllehet a szakkollégistáknak a 80-as években több mint 30%-a „kiszés” is volt, a köztük lévő feszültség megnőtt. A szakkollégium forrásai szerint a KISZ intenciói nyomán határozott az Egyetemi Tanács által a *Szaklap* kiadásának 1986. őszi ideiglenes felfüggesztéséről is.

1980-ban volt a sokak identitására is revelatív hatású moszkvai út, amely Chikán Attila emlékezése szerint rádöbbsentette a közösséget, hogy a Szovjetunióban hatalmas hiány és szegénység van, és hogy a szocialista rendszer megreformálhatatlan.⁸⁹ A Rajk kiadványaiban egyre-másra tűntek fel, sokszor igen szélsőséges formában, belső „reformokat” sürgető hangok, amelyek panaszolták a közösségi szerepkör háttérbe szorulását, egyúttal pedig lényegesen aktívabb társadalmi érdeklődés irányába kívántak nyitni. Ezzel egyidejűleg – nem függetlenül az ellenzéki és liberális előadók meghívásától – a Rajkban felerősödtek a gazdasági-társadalmi reformokat sürgető hangok is. Az 1980-as évekre egyértelművé váló gazdasági visszaesés, az országos társadalmi gondok (alkoholizmus, burkolt munkanélküliség kérdése) erőteljes gazdasági reformok követelésévé formálódtak a kollégiumban. Kiadványaik révén, rendezvényeiken, vitaestjeiken ezzel bárki szemesülhetett. A kritikai értelmiség már említett megjelenése tulajdonképpen nem kialakítója, hanem ösztönzője volt a szakkollégium egészére jellemző, a gazdasági-társadalmi rendszerrel elégedetlenkedők hangjának. Sőt, annak a félelme is felmerült, hogy ha nem lesz reform, akkor a Rajk szellemi kiüresedése enerváltságba csap át, és ez végső soron a felbomlásához is vezethet.⁹⁰

1983-ban, a Hazafias Népfront vitát rendezett a Rajkról, amelynek nyomán a közösség falain belül új „értékrendet” hirdettek meg a maguk számára: a társadalmi mobilitás felerősítését, a demokratikus értékrend továbbvitelét, a tudományos teljesítmények további fontosságát és újdonságként „reformszellemet, kritikai értelmiségi világnézet kialakítását”.⁹¹

A formálódó új programok távolodást is jelentettek a 70-es évek kompromisszumaitól, egyértelmű távolodást az egyetemi kérdésektől és belesodródást a társadalmi-gazdasági reformokat sürgető értelmiségi közösségbe. Sokan – így Sz. Kiss László DB-titkár – „éles választóvonalaként” értékelték az 1981–1983 utáni kollégiumi létet az előző „plebejus” időszakhoz képest.⁹² Urbán László a Kollégiumi Gyűlés részére készített feljegyzésében „új elit” hatalomra kerüléséről beszélt, amelynek szellemi hátizsákjában a mondottakon túl a lengyelor-

⁸⁸ RLSZA 00008490.

⁸⁹ Kézdi (szerk.) 2010: 90.

⁹⁰ *Szaklap* 1984. március 12. 1.

⁹¹ Czakó–Fábián 1985: 11.

⁹² Interjú Sz. Kiss Lászlóval (Czakó–Fábián 1985: 48).

szági Szolidaritás mozgalomnak a korábbiaktól eltérő politikai- és gazdaságirendszér-ellenes gondolatai is bekerültek.⁹³ Nem állítható, hogy a Rajk e fordulattól számítva vezető szerepet játszott volna a Kádár-kori reformellenzék fórumainak kialakításában. Az azonban igen, hogy az egyetemi ifjúság megszervezett intézményeként az elsők voltak, akik – demokratikus szervezetük és szabad gondolkodást serkentő hagyományuk révén – nemcsak teret adtak a kollégium falain kívüli, a hivatalos állami gazdaságpolitikától eltérő gondolatok megfogalmazásának, de ennek aktív közreműködői is voltak. Elsőként, részben teljesítve az alapításkor kitűzött célt, az 1980-as évek első felétől a Rajk nemcsak bekapcsolódott a szakkollégiumi mozgalomba, de motorja is lett annak. Elsőként tisztán tudományos vonalon kíséreltek meg egyfajta országos szintű közös platformot teremteni az egyetemista tudományos közösségek számára: felhívásuk sikeres volt, néhány hónap alatt, 1981 első harmadában megalakult az Interdiszciplináris Tudományos Diákkör, amely a következő években fontos bázist jelentett.⁹⁴ Találkozóikon, konferenciáikon lehetőség nyílt bepillantani az országos szintű ifjúsági kérdésekbe. 1981 januárjában már egy másik vonalon, a Káptalanfüreden megrendezett háromnapos szakkollégiumi találkozón is keresték az együttműködés lehetőségeit, a közös fellépést, egyfajta – ifjúsági, közéleti fókuszú – szakkollégiumi mozgalom kialakításának esélyeit.

A Rajk önállóságát, magabiztosságát az 1980-as évek első felére felhalmozott – adományok útján és a tagok vállalatoknál végzett szakmai munkája után járó pénzből – saját tőke is biztosította. Csáki Csaba rektor segítségével 1985 nyarán és a Soros Alapítvány támogatásával az addig felhalmozott tőkét is felhasználva sikerült megvásárolni a lakitelki Alkotóházat, amely innentől fogva nyaranta ugyancsak a rajkos közösségi lét egyik színterévé vált. Az Alkotóház minden őszi vendégül látta más kollégiumok tagságát a Töserdő elnevezésű szakmai találkozón.

A sikerre alapozva innentől fogva rendszeressé váltak a vidéki kollégiumközi találkozók, amelyeken elsősorban a Rajk fentebb megfogalmazott társadalmi céljai kerültek megvitatásra. Ezen előzmények alapján 1982 szeptember elején a Makarenkó utcában elsőként szervezték meg a Szakkollégiumok Nyári Egyetemét, amely tudományos jellegű eseményként határozta meg magát, valójában azonban reformellenzéki megmozdulásnak is értékelhető, hiszen már konkrét gazdasági reformok bevezetésének szükségességéről volt szó. A rajkos szervezésnek köszönhetően az összejövetelen a hazai gazdasági-reformértelmisségi elit jelentős képviselői (Liska Tibor, Sárközy Tamás), az egyetem képviselőiben pedig Szabó Kálmán volt rektor vettek részt. A hatalmas érdeklődés mellett megtartott nyári találkozó – amelyet a következő években újra megrendeztek – arra is alkalmat adott, hogy a többi egyetem szakkollégiumaival a rajkosok személyes kapcsolatokat építsenek ki. A következő év szeptemberében megrendezett második találkozó már meghirdetett témájában is nyílt társa-

⁹³ RLSZA 00008461, 7–9.

⁹⁴ Lásd például: [Szerző nélkül] Táj- és Kertépítő Szakos hallgatóink figyelmébe ajánljuk. *Kertész-mézők* 1981. február 14.

dalmi-gazdasági reformokat feszegetett. A találkozó fiatal résztvevői – Asztalos László, Csaba László, Salgó István, Antal László, Lengyel László – „Kiútkeresés a jelen gazdasági válságból” címmel tartottak kerekasztal-beszélgetést.⁹⁵ A sikereken és a bizalmi-személyi hálóra alapozva ugyancsak a Rajk volt az, amely 1985 nyarán Szarvason – az ELTE Bibó István Szakkollégiumával karöltve – megszervezte a szakkollégiumok első nyári találkozóját (NYATA), minden korábbi eszmecsere létszámát meghaladóan, kétszáz fő részvételével.⁹⁶ A szarvasi diskurzusok – szegénység, kisközösségi jog és autonómia, modernizáció, innováció és a közép-európaiság kérdése⁹⁷ – mind olyan témák voltak, amelyeket az előző esztendőben a Rajk kurzusain, előadásain a hallgatók folyamatosan tanulmányoztak. A Kaderják Péter ötlete nyomán megvalósult táborozást hivatalosan negyedik egyetemi találkozónak hirdették meg, mert tudták, hogy így könnyebben átmegy az egyetemi pártbizottságban a javaslat, hiszen, ha már voltak ilyenek, akkor nyilván veszélytelenebbnek tűnik a rendezvény.⁹⁸ Az egyetemi pártbizottság és a KISZ kivételesen, látván a rendezvény „politikai jelentőségét”, személyesen is felügyelte annak előkészítését, lebonyolítását. A róla szóló jelentés szerint a „szakmai jelleg tette lehetővé, hogy az egyes hozzászólásokban megjelenő szélsőséges, esetleg ellenzéki nézetek a viták során elszigetelődjenek”.⁹⁹ Az ellenzéki hangulatot hiába sikerült marginalizálniuk, az esemény mégis nagy jelentőségre tett szert a fiatal egyetemisták közösségépítése szempontjából (itt találkozott először az a közgazdász- és jogászhallgatói csoport, amelyek hangadói 1988-ban megalakították a Fideszt). Az 1987-es találkozón pedig a politikai reformellenzék döntő súlyt kapott, elemezve egy demokratikus politikai-gazdasági átmenet lehetőségét. (Az 1987. augusztusi pápai NYATA-n Bihari Mihály „Reform és demokrácia [diagnózis és program]” címmel tartott előadást a szocialista rendszer megreformálásáról.¹⁰⁰)

Ugyanakkor az MKKE-n is újabb szakkollégium létesítésére került sor. Előzménye az 1980 augusztusában B. Kiss Tamás és Moldovai Viktor által az egyetemen létrehozott Közép-Európa Kör, amely Közgáz Társadalomtudományi Klubba alakulva klubestjein, előadásain a térség fejlődését állította fókuszba. E klubestek sikerén felbuzdulva, valamint a meglévő szakkollégiumi helyek szűkösségét tapasztalva, 1986. október 26-án a Klub egyes tagjai elhatározták egy új szakkollégium megalapítását, amelynek szervezeti mintáját a Rajk adta. Hivatalosan a Klub gyöngyösi táborában, 1987. február 22-én alakult meg a Széchenyi

⁹⁵ Czakó-Fábián 1985: 110–112.

⁹⁶ A szervezőkhöz névleg társult a BME Martos Kollégiuma, a BME Münnich Kollégiuma és a KLTE Tótfalusi Kollégiuma is. [Szerző nélkül] Témánként hatezer forintos első díj. *A Jövő Mérmőke* 1985. október 15. [oldalszám nélkül.]

⁹⁷ RLSZA 00008394, 1–64.

⁹⁸ Interjú Kaderják Péterrel, 2020. BCEI DTA.

⁹⁹ RLSZA 00008251, 1–2.

¹⁰⁰ RLSZA 00008464, 1–3.

István Szakkollégium (SZISZ).¹⁰¹ A Rajk és a Széchenyi Szakkollégium között hamar jó kapcsolat alakult ki.¹⁰² A fent említett pápai ifjúsági tábort a SZISZ a Bibó és a Rajk Szakkollégiummal közösen szervezte meg, vagyis a két évvel korábbi eseményhez képest is tovább bővült a szervező közösségek sora.¹⁰³

Ettől az évtől fogva gombamód szaporodtak meg a szakkollégium kapcsolatai a szocialista rendszer ellenzékéhez tartozó értelmiségi kisközösségekkel, csoportokkal, akik bizonyos politikai szerepvállalásaikhoz a szakkollégium nevét is támogatóként használták fel – ezek az események rendre kiváltották az egyetemi KISZ és a pártbizottság rosszállását, de retorzió nem történt. Ilyen jellegű – a Közgáz pártbizottságában a szokottnál nagyobb vihart kavart – esemény volt az 1988. augusztus 25–31. között egy balatonszemesi hotelben megrendezett Szárszó '88 konferencia-tábor. A tábort a Társadalompolitikai és Honismereti Klubok Tanácsa égisze alatt a Rajk, a SZISZ és a Bibó Szakkollégium szervezte meg. A nívós ankét¹⁰⁴ közös záródokumentuma a „magyar nemzet válságáról” értekezett, és a demokratikus politikai átalakulás, a gazdasági, szociálpolitikai megújulás és a szegénység felszámolása mellett tett hitet. Az állásfoglalás szerint mindebben a szakkollégiumok addigi politikai-társadalmi tapasztalatainak is helyet kell kapniuk.¹⁰⁵

Látható tehát az a folyamat, amely során az évtized elejétől indulva, a Rajk belső válságából új program született. Ennek mentén a szakkollégium nemcsak aktív tagja, hanem motorja lett egy új ifjúsági útkeresésnek, szakkollégiumi mozgalomnak. Az egyetemi ifjúság (szak)kollégiumai számára e mozgalom keretében szervezett fórumok helyszínei – részint a Rajk épülete, részint a táborok – 1982 és 1988 között a gazdasági-politikai recesszióból új utat kereső liberális értelmiségiek jeles találkozóhelyei lettek. Soraikban helyet foglaltak, megnyilvánultak az évtized végére kiformalódó demokratikus ellenzéki csoportok tagjai, hangadói és későbbi politikai pártok (elsősorban a Fidesz) képviselői. Ily módon tehát a marxista elitképző MKKE Rajk László Szakkollégiuma a vázolt bő másfél évtized alatt hosszú utat bejárva aktív részesévé vált az 1989-es rendszerváltozás szellemi előkészítésének.

FORRÁSOK

Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (BCEL)
7/a-I. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek.

¹⁰¹ Alapszabályait az Egyetemi Tanács 1988. február 1-jén fogadta el, szervezeti és működési szabályzatát pedig március 7-én. Albert et al. (szerk.) 2012: 9–10; Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyv, 1988. március 7. BCEL 7/a-I., 42. kötet.

¹⁰² RLSZA 00008539, 1–2.

¹⁰³ Kézdi (szerk.) 2010: 148.

¹⁰⁴ (mélykuti): Fiatalokra alapozó új reformmozgalom adhat kiutat. *Magyar Nemzet* 1988. augusztus 6. 3.

¹⁰⁵ RLSZA 00008460, 1–10.

Budapesti Corvinus Egyetem Digitális Történeti Archívuma (BCE DTA)

Interjú Berend T. Ivánnal. Készítette: Szécsényi András, Zsidi Vilmos, Los Angeles, 2018.

Interjú Bora Gyulával. Készítette: Sipos Júlia, Budapest, 2018.

Interjú Horn Gáborral. Készítette: Sipos Júlia, Budapest, 2019.

Interjú Szarvas Lászlóval. Készítette: Sipos Júlia, Budapest, 2019.

Interjú Kaderják Péterrel. Készítette: Sipos Júlia, Budapest, 2020.

Interjú Trautmann Lászlóval. Készítette: Sipos Júlia, Budapest, 2020.

Rajk László Szakkollégium Archívuma (RLSZA)

00006585. *Feljegyzés a szakkollégium alapításáról.* (Keltezetlen, gépelt.)

00006918. Riport Orbán Viktorral, 1989. február 12.

00007636. [Chikán Attila]: *A szakkollégium szervezete és működése.* (Tézisek) 1969. október 7.

00007639. *Az MKKE kollégiumainak általános működési szabályzata.* 1974.

00007639-00007650. A Rajk László Szakkollégium Diákbizottságának

jegyzőkönyvei.

00007646. *A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szakkollégiumának szervezeti és működési szabályzata.* 1970.

00007647. *A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szakkollégiumának szervezeti és működési szabályzata.* (1979. február 16., gépelt.)

00008251. A KISZ MKKE Bizottsága állásfoglalása a szakkollégiumok IV. országos találkozójáról. (Elfogadta a testület 1985. október 10-ai ülése).

00008394. Országos Szakkollégiumi Találkozó műsorfüzet.

00008460. *Szárszó '88. Záródokumentum.* (Gépelt.)

00008461. Urbán László: Politikai szocializáció a Rajk László Szakkollégiumban.

00008464. Bihari Mihály előadása a pápai NYATA-n, 1987. augusztus. (Gépelt.)

00008488. Bókay Endre 1994: *Kollégiumi, szakkollégiumi mozgalmak Magyarországon.* (Szakdolgozat, Pécs, 1994.)

00008490. Frank Katalin – Pálinkás Melinda: *Mérhető-e a Tanuló Szervezet?* (Rajk László Szakkollégium, TDK-dolgozat, 2000.)

00008539. Vitaanyag az MKKE kollégiumok működéséről. [1988?]

0008446. Chikán Attila: *Reformról, mobilitásról, demokráciáról – egy kollégium ürügyén.* (Keltezetlen beszámoló.)

Chikán Attila (felelős szerk.) 1990: *20 éves a Rajk László Szakkollégium.* MKKE Rajk László Szakkollégiuma, Budapest.

Czakó Erzsébet – Fábián Tamás 1985: *A Rajk László Szakkollégium 15 éves jubileumi kiadványa.* MKKE Rajk László Szakkollégiuma, Budapest.

Kézdi Gábor (szerk.) 2010: *Repedező falak között. Életképek és elmélkedések a kollégiumról. Rajk László Szakkollégium 1970–1990.* Rajk László Szakkollégium, Budapest. (Belső használatra.)

Kézdi Gábor – Édes Balázs (szerk.) 2020: *Lebegő tetők. Életképek és elmélkedések a kollégiumról. Rajk László Szakkollégium 1990–2000.* Rajk László Szakkollégium, Budapest. (Belső használatra.)

- Menni vagy maradni – 90-es évek VOSZK találkozó – Rajk László Szakkollégium* [Szerk. nélkül] 2019. (Nyomtatóval sokszorosított belső kiadvány.)
- Scientiae Mea–Auditor Meus.* [Szerk. nélkül] 2005. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- [Szerző és cím nélkül] *Szaklap* 1977. december 8. 2.
- [Szerző nélkül] Fiatalok órája. A hátrány előnyei. *Magyar Hírlap* 1980. március 13. 9.
- [Szerző nélkül] Rajk László-mellszobrot avattak. *Népszabadság* 1975. november 22. 8.
- [Szerző nélkül] Önkéntesség-kötelezettség. *Szaklap* 1978. május 12. 1.
- [Szerző nélkül] Táj- és Kertépítő Szakos hallgatóink figyelmébe ajánljuk. *Kertészmérnök* 1981. február 14
- [Szerző nélkül] Témánként hatezer forintos első díj. *A Jövő Mérnöke* 1985. október 15. [oldalszám nélkül]
- Dobák Miklós: Még egyszer a 17-ik félévről. *Szaklap* 1978. március 4. 2.
- M. A.: Színházi Klub. *Film-Színház-Muzsika* 1981. december 19. 20.
- (mélykuti): Fiatalokra alapozó új reformmozgalom adhat kiutat. *Magyar Nemzet* 1988. augusztus 6. 3.
- Tóth István beszéde az alakulati évfordulón. *Szaklap* 1984. március 12. 1.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Dóra et al. (szerk.) 2012: *A Széchenyi István Szakkollégium jubileumi évkönyve 1987–2012.* (Széchenyi Füzetek 19.) Széchenyi István Szakkollégium, Budapest.
- Anderson, Robert David 1995: *Universities and Elites in Britain since 1800.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Apor, Balázs – Apor, Péter – Horváth, Sándor – Scheibner, Tamás 2018: Cultural Opposition: Concepts and Approaches. In: Apor, Balázs – Apor, Péter – Horváth, Sándor (eds): *The Handbook of Courage: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe.* Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 9–26.
- Bartha Ákos 2013: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai.* Hernád Kiadó, Sárospatak.
- Bod Péter Ákos 2019: Rendszerváltozás és a közgazdaságtudományi képzés megváltozása. *Közgazdaság* (14.) 2. 29.
- Horváth László – Kádár Gyöngyvér (szerk.) 2014: *A báró Eötvös József Collegium hivatástörténete 1895–1950. Vezető a kiállított műtárgyakhoz.* ELTE Eötvös József Kiadó, Budapest.
- Huhák Heléna 2018: *Közgáz Klub.* <http://hu.cultural-opposition.eu/registry/?type=groupsandorgs&search=szentirmay> – utolsó letöltés: 2020. július 3.
- Kardos László (szerk.) 1978: *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949.* I–II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornai János 2005: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz.* Osiris Kiadó, Budapest.

- Ladányi János 1998: A hallgatók társadalmi összetételének időbeni változásai a magyar felsőoktatásban, különös tekintettel a Közgazdaságtudományi Egyetemre. In: Temesi József (szerk.): *A felsőoktatási politika fél évszázada és a Közgazdaságtudományi Egyetem. 50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jubileumi tudományos ülés-szak 1998. október 1–3.* (Harmadik kötet.) Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, [Budapest].
- Majtényi György 2018: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Nagy Gergely Miklós 2016: Az osztó – Spéder Zoltán FHB-vezér portréja. *Magyar Narancs* 2016. február 25. <https://magyarnarancs.hu/belpol/az-oszto-98347> – utolsó letöltés: 2020. július 3.
- Papp István 2008: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig.* (Politikatörténeti Füzetek 26.) Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pogány Ágnes (szerk.) 2003: *Az értelmiségivé válás kohója a kollégium. Interjúk és dokumentumok a NÉKOSZ-ról és a szakkollégiumokról.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rainer M. János 2004: A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In: uő (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok.* 1956-os Intézet, Budapest, 11–30.
- Samuelson, Paul A.: 1976: *Közgazdaságtan.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Sepsi Enikő 2005: A Collegium. Visszatekintés az elmúlt 100 évre. *Világosság* (46.) 2–3. 31–38.
- Sipos Sándor 1981: Az olajárrobbanás és néhány értékelméleti tanulság. *Egyetemi Szemle* (3.) 3. 147–166.
- Somlai Katalin 2009: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években. Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. In: Tischler János (szerk.): *Kádárizmus, mélyfúrások. Évkönyv XVI.* 1956-os Intézet, Budapest, 273–314.
- Szabó Kálmán 1995: A Közgazdaságtudományi Egyetem első megvalósult reformjáról. In: Bakacsi Gyula – Tari Ernő (szerk.): *MáriásKönyv. Tisztelgő kiadvány Máriás Antal 70. születésnapjára.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vezetési és Szervezési Tanszék, Budapest, 249–267.
- Szabó Miklós – Szajp Szabolcs – Szerencsi András (szerk.) 1997: *Interjúkötet. 15 éves a Társadalomelméleti Kollégium.* (Fordulat különszám 1997. nyár). Társadalomelméleti Kollégium, Budapest.
- Szentirmay László 2018: *Polvax – Egy politikai klub a Kádár- és az Orbán-korban.* Ir-Ma Szamizdat Kiadó, Budapest.
- Szerencsés Károly 2010: *Eltékozolt évtized. Adalékok a kádári hetvenes évek történetéhez.* Kairosz Kiadó, Budapest.
- Szövényi Zsolt 1975: A tudományos diákköri munka a XII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia alapján. *Felsőoktatási Szemle* (24.) 7–8. 464–469.
- Tömpe István 2017: *Az elitek árulása.* Noran Libro Kiadó, Budapest.

Tarafás Imre

A tulajdonságokkal bíró ember találkozása a tulajdonságok nélküli emberrel

*Kulturális transzfer és történelemszemléletek ütközése a századforduló Monarchiájában**

1899-ben a *Századok* Tárca rovatában „Új könyvek” címszó alatt a szerkesztők röviden bemutatják a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága által az 1899–1901-es ciklusban kiadott (és kiadandó) köteteket. A rovat szerzői pár sorban, szenttelenül adtak hírt az egyes könyvekről, Alfons Huber *Geschichte Österreichs* című munkájának fordításánál azonban hosszabban elidőztek. Huber munkájából, amely a szerző hirtelen halála miatt a harmincéves háború végével maradt félbe, a Bizottság csak az 1526 előtti periódusokkal foglalkozó köteteket ültette át magyarra, ezeket is úgy, hogy a magyar vonatkozású részeket kihúzza belőle, és az emiatt szükségessé váló kisebb-nagyobb strukturális változtatások elvégzésével megbízta a fordítót, Baróti Lajost. A *Századok* szerkesztői számára a döntés első fele nem okozott problémát, mivel úgy látták, az 1526 előtti korszak valóban egy egészet alkot, felrótták azonban, hogy a kiadás nem pusztán a munka *fordítása*, hanem egyben *átdolgozása* is. Miért kellett kihagyni ezeket a részeket, hiszen maga Baróti jelentette ki az első kötet előszavában, hogy nagyon tanulságosak, Huber fő erénye pedig a tárgyilagosság, ami mentessé teszi minden pártszenvédélytől? A Tárca szerzőinek következtetése szerint nem „átdolgozást”, hanem „hű fordítást” kellett volna adni „ily kiváló író művéről”.¹

A *Századok* kritikája nem maradt válasz nélkül. Az 1900-as év első számában jelent meg a felelet, amely arról tanúskodott, hogy a Bizottság egy pillanatra sem bizonytalanodott el döntése jogosságában. Huber munkájának átdolgozása szerintük szükséges volt, mert „a magyar közönség már nem szorul arra, hogy saját történetét a magyar Akadémia költségén osztrák szemüvegen keresztül – Huber Alfons pedig, minden objectivitása mellett mégis csak osztrák – osztrák keretben ismerje meg”. Huber „mégiscsak osztrákságára” példát is hozott a Bizottság: „a második könyv feliratában »Entstehung und Fortbildung der drei österreichischen Ländergruppen« (értsd a német örökös tartományokat, Csehországot és Magyarországot. *Úgy-e jó magyar felfogás?*), a *három* helyett *kettőt* kellett tenni”.² A közjogi kérdés erejét mutatja, hogy a *Századok* teljes visszavonulót fűjt e „szívesen vett” sorok hatására. Végül a Tárca szerzői azzal zárták rövidre

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ *Századok* (33.) 1899: 941–942.

² *Századok* (34.) 1900: 77–78. Kiemelés az eredetiben.

az egész esetet, hogy bejelentették: Baróti dolgozik a magyar részek fordításán, kiadót keres egy Huber-féle Magyarország-történet számára, és remélhetőleg sikerrel jár. Nehezen érthető, hogy Baróti miben reménykedett, és a *Századok* miért asszisztált önáltatásához: ha már magát az eredeti Huber-munkát szükségesnek látták megcsonkítani, miért adtak volna ki egy teljesen önálló, „osztrák” Magyarország-történetet magyar olvasóknak magyar pénzen?³

Tanulmányomban e rövid „szóváltás” kulcsfogalmait kiindulópontként használva a Huber-munka magyar megjelenésének epizódjában rejlő nagyobb problémákat tárgyalom. A mikrotörténelem mottójával élve „kis helyen” vizsgálom „nagy kérdéseket”. Az első két alfejezet az eredeti munka keletkezésének helyi kontextusát mutatja be, vagyis azt, amit Pierre Bourdieu a lefordított mű „termelési mezejének” (*champs de production*) nevezett.⁴ Ezt követően a magyarországi fordítói gyakorlat egyes jellemzőit elemzem, majd végül azt vizsgálom, hogy miként hatott Huber munkájára az átdolgozás.

MÉGISCSAK OSZTRÁK

Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regényében híresen szkeptikus képet fest az „osztrákok” önazonosságáról, szembeállítva azt a szerinte egyértelműen adódó magyar nemzeti identitással:

„[A] magyarok először is és legvégül is csak magyarok voltak és csupán melleleg számítottak más, a magyar nyelvet nem ismerő népek körében osztrák-magyarnak is; az osztrákok viszont először és eredetileg nem is voltak senkik és semmik, és fennhatóik nézete szerint nyomban Ausztria-Magyarországnak vagy osztrák-magyarnak kellett érezniök magukat; amire még csak megfelelő szó sem akadt.”⁵

Korabeli magyar szövegekben azt láthatjuk, hogy az „osztrák” fogalmát Magyarországról implicit módon többen olyan egyértelműen használták, mint Musil a magyart. A *Századok* idézett cikke is arról tanúskodik, hogy szerzője evidenciaként kezelte az „osztrák” fogalmát, és a magyar mintájára használta, mintha osztráknak lenni éppen olyan egyértelmű lenne, mint magyarnak. A függetlenségi párti Eötvös Károly egyik képviselőházi beszédében a *Századok*ban tapasztaltakhoz hasonlóképpen beszélt osztrák nemzetről az 1848-as forradalom megemlékezéséről tartott egyik vitán:

„Néhai jó királyunk [...] nem ellenezte [az áprilisi törvények] szentesítését, hanem azok, kik körülötte voltak. Családtagok és nem családtagok, tanácsadók és pedig

³ *Századok* (34.) 1900: 77.

⁴ Bourdieu 2002: 4.

⁵ Musil 1977: 635.

nem is a magyar nemzet tanácsadói, hanem idegen nemzetnek, az osztráknak tanácsadói.”⁶

Ez annak ellenére volt így, hogy amikor explicit módon tárgyalták Ausztriát, kivált függetlenségi szemléletű szerzők, fölényesen megjegyezték, hogy osztrák nemzettudat nem létezik, éppen ezért Ausztria csak egy gép.⁷ A kiegyezéspárti ifj. Andrassy Gyula is úgy látta, hogy osztrák nemzet nincs – ez azonban nála nem a Lajtán túl lekicsinylését szolgálta, hanem az osztrák–magyar kapcsolat működőképességébe vetett hitét erősítette: Andrassy szerint ugyanis az erős nemzeti emlékezet ausztriai hiánya lehetővé teszi, hogy a magyarokkal való konfliktusos múlt ne legyen akadálya az együttélésnek.⁸

Somogyi Éva 1976-os, mára klasszikussá vált, a kiegyezéshez vezető folyamatokat elemző munkájában azt a megállapítást tette, hogy az egykor a Habsburg Monarchiában élt nemzetek mind megírták a kiegyezés történetét a nemzeti törekvéseik aspektusából – „furcsamód” ez alól az osztrák németek jelentenek kivételt.⁹ Somogyi megállapítását az magyarázhatja, hogy az osztrák történelemtudomány éppen azokban az évtizedekben kezdett foglalkozni behatóan az osztrák nemzeti problémával. Bár Karl Renner már a II. világháború után közvetlenül felvetette az „osztrák nemzet” igényét, a kérdés sokáig lappangott. Jóllehet az osztrák pártok arculatát nagyban meghatározta német etnikai, illetve osztrák állampatrióta irányvonaluk, tudományos vita tárgyává a kérdés az 1960-as évek közepétől vált.¹⁰ Az 1980-as évekre már többé-kevésbé beazonosíthatók lettek az eltérő álláspontot képviselő táborok annak vonatkozásában, hogy létezik-e külön osztrák nemzet, avagy az osztrák csupán a német nemzet részének tekinthető. A kérdés olyan jelentős történészeket mozgatott meg, mint Csáky Móric, Fritz Fellner vagy Gerald Stourzh. A külön osztrák nemzet mellett érvelők egyik legnagyobb hatású egyénisége az eredetileg középkorász Friedrich Heer volt. Könyve, a *Der Kampf um die österreichische Identität* szenvedélyes, kissé ideologizált, mindazonáltal lebilincselő olvasmány, amely Ferenc József uralkodását elmarasztalta az osztrák identitás kiépülésének elmaradásáért.¹¹

A vita fontosabb állomásait és egyéniségeit itt nem áll módomban bemutatni. Meglátásom szerint azonban a legeredményesebb kutatások azok, amelyek fogalomtörténeti szempontok szerint végzik vizsgálatukat. A fogalomtörténeti szemlélet fontosságát egyébiránt a vita olyan jelentős résztvevői is hangsúlyozták, mint Ernst Bruckmüller¹² vagy Gerald Stourzh.¹³ A továbbiakban én is ebből

⁶ *Képviselőházi napló* 1898: 19.

⁷ Például Beöthy 1900: 659.

⁸ Andrassy 1896: 95.

⁹ Somogyi 1976: 7.

¹⁰ Bruckmüller 2003: 32–34.

¹¹ Heer 1981.

¹² Bruckmüller 1995: 266.

¹³ Stourzh 2011b: 119.

a megközelítésből indulok ki, az *Österreich* és az *Österreicher* fogalmait vizsgálva, amelyek esettanulmányom számára központi fontossággal bírnak.

E két nagyon hasonló fogalom esetében teljesen ellentétes irányú dinamika érvényesült korszakunkban.

„Még a nevünket is elvették – fakadt ki a kiegyezési rendszer engesztelhetetlen ellensége, Karl Lueger 1896-ban –, olyan, hogy osztrák, már nem létezik, mi a »birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok« lettünk.”¹⁴

Ciszlajtánia valóban merőben technikai ízű megnevezést nyert a kiegyezéssel, mindazonáltal az *Österreich* fogalom tovább élte bonyolult és kalandos életét: jelentette az Enns folyótól északra és délre fekvő tartományokat, a Monarchia Lajtától nyugatra eső részeit, valamint az összállamot (*Gesamtstaat*), amely Magyarországon szinte csak egyfajta szitokszóként volt jelen.¹⁵ A birodalom új elnevezésének szükségessége már 1867-ben felmerült. Nagyban megnehezítette a folyamatot azonban az, hogy a kiegyezés „osztrák” és magyar értelmezése jelentősen eltért egymástól. A magyar politikai vezetők ismeretes módon két külön államot láttak, amelyeknek uralkodója közös, és egyes ügyeket szintén közösen intéznek. A Lajta másik oldalán azonban úgy gondolták az államférfiak, hogy a két állam felett van egy harmadik, egy közös összállam – ennek a felfogásnak adott hangot a jogtudós Friedrich Tezner is. E meglátásbéli különbség világosan megmutatkozott, amikor Friedrich Beust a liberális történést, Alfred von Arneth-et kérte fel a birodalom új nevének kidolgozására. Arneth koncepciója, mely megtartotta volna az Osztrák Monarchia elnevezést úgy, hogy a birodalom Magyarországon kívüli területeire a Nyugat-Ausztria (*Westösterreich*) elnevezést javasolta, megbukott Andrassy Gyula ellenkezése miatt, aki ehelyett az Osztrák–Magyar Monarchia és az Osztrák–Magyar Birodalom elnevezések felváltva történő használatát javasolta, ami végül Ferenc József támogatását is elnyerte.¹⁶

Mindazonáltal az *Österreich* fent említett három jelentésváltozata a korszak egésze alatt használatban maradt. Performatív fogalomról volt szó, amennyiben használata már önmagában állásfoglalást jelentett bizonyos csoportok létét és politikai törekvéseit illetően.¹⁷ Ennek megfelelően a különböző pártok fogalomhasználata a kiegyezés rendszerével kapcsolatos állásfoglalásukat tükrözte. A liberálisok többnyire Ciszlajtániát értették rajta, világosan elhatárolva Magyarországtól.¹⁸ A konzervatív-klerikális, császárhú körök, mint a későbbiekben még tárgyalandó Joseph (néhol: Josefként írva) Alexander von Helfert is, ragaszkodtak az összállami értelmezéshez. A keresztényszocialisták és főként legmarkán-

¹⁴ *Reichspost* 1896. február 14. 2.

¹⁵ Az *Österreich* jelentéseiről: Bruckmüller 1995.

¹⁶ Az esetet részletesen bemutatta Wertheimer Ede nagy Andrassy-monográfiájában. Wertheimer 1910: 505–525.

¹⁷ Vö. Bourdieu 1985: 13.

¹⁸ Kienzl 2014: 50.

sabb egyéniségük, Karl Lueger szóhasználata ellentmondásos volt – általában az elérni kívánt retorikai hatás határozta meg.¹⁹ A birodalom számára átfogó strukturális reformokat kidolgozó gondolkodók, mint a szociáldemokrata Karl Renner vagy a Ferenc Ferdinánd köréhez tartozó Aurel Popovici az egész birodalmat értették (Popovici esetében *Groß Österreich* fogalma alatt).²⁰

Közelítve szorosabban vett témánkhoz érdemes szemlézni a korszak széles körben is ismert történeti munkáit az *Österreich* fogalom használatának szempontjából. Franz Martin Mayer népszerű, dinasztiacentrikus középiskolás tankönyve Osztrák–Magyar Monarchiaként jelölte meg tárgyát.²¹ Az 1893-ban a birodalmi identitás erősítésének igényével a bölcsész- és jogi fakultásokon kötelező tárgyként bevezetett *Reichsgeschichte* kapcsán komoly problémát jelentett, hogy a birodalomtörténet Ausztria melyik fogalmát használja: a szerzők számára tehát tárgyük mibenléte sem volt egészen világos. Hans von Voltelini például egyik cikkében azon véleményének adott hangot, miszerint Magyarország ebbe a történetbe már nem tartozik bele, hiszen önálló állam. A birodalmi gondolat veteránja, Joseph Helfert vitába szállt Voltelinivel, és kitarzott amellett, hogy a *Reichsgeschichte*nek Magyarországot is magába kell foglalnia. Voltelini egyébiránt saját munkájában arra jutott, hogy Magyarország külpolitikáját mindenképpen be kell vonnia vizsgálódásaiba Ausztria történetének megértéséhez, a magyar külpolitika vizsgálatához azonban ismertetni kellett az ország belpolitikai viszonyait is, így végül Magyarország mégiscsak visszakerült a birodalom történetébe.²²

A nagy Ausztria történeti szintézisek, amelyek közé Alfons Huber munkája is tartozott, címükben *Österreich* történetének elbeszélését vállalták, jóllehet az örökös tartományok mellett Magyarország történetét is magukba foglalták – tehát összállami értelemben használták a fogalmat. Ez arra a Franz Martin Mayerra is igaz, aki középiskolás tankönyveiben Osztrák–Magyar Monarchiáról beszélt. A szerzők nem reflektáltak a címválasztásra Richard von Kralik kivételével, akivel kapcsolatban máskülönben vitatható, hogy történésznek tekinthető-e. Valójában író és költő volt két jelentősebb történeti munkával (egy Ausztria és egy Bécs történetét bemutató könyvvel), amelyeket tudományos folyóiratok is szemlézték. Kralik világossá teszi összefoglaló munkája bevezetőjében, hogy noha a kötet címében *Österreich* szerepel, ezzel nem a kiegyezés létjogosultságát vonja kétségbe²³ – mindez azért is meglepő, mert Kralik a keresztényszocialistákkal szimpatizált, és tagja volt egy antimodernista katolikus szervezetnek, amelynek elnöke éppen Joseph Helfert volt.²⁴

¹⁹ Például egy 1891-es beszédében, amelyet a *Die Presse* közölt 1891. június 25-én. 1–2.

²⁰ Popovici 1906.

²¹ Mayer 1894.

²² Stourzh 2011a: 19.

²³ Kralik 1913: v.

²⁴ Kralikról: Geehr 2003.

Az *Österreicher* fogalmára egy ellenkező irányú dinamika érvényesült: nem kitágítani, hanem leszűkíteni akarták az osztrák németiségre, amivel e csoport vezető szerepét erősítették a birodalomban. A *Vormärz* alatt *altösterreicher* összetételként felfogott fogalom egy nemzetek feletti, racionális, az érzelmekre nem apelláló gondolkodásmódra utalt.²⁵ A kiegyezés korában egy ezzel szembenálló tendencia érvényesült, azt igyekeztek bizonyítani, hogy egyedül a németek lehetnek jó osztrákok.²⁶ A liberális Eduard Sturm ezt azzal indokolta, hogy csak a németek tagjai önszántukból a birodalomnak.²⁷ Ciszlajtánia főként a cseh népességhez köthető belpolitikai válságai alatt azonban megszűnt az egység a német és az osztrák között. A Karl Sigmund von Hohenwart (1871), de főként Kasimir Felix von Badeni (1897) miniszterelnökök engedékeny politikája a csehekkel szemben heves német reakciót váltott ki. Minthogy Hohenwart programját a *wahres Österreichtum* nevében hirdette meg, az osztrák megszűnt a német szinonimája lenni: az *Österreicher* egyre inkább szembekerült az immár politikai programként megfogalmazott *Deutsch-csal*.²⁸ A keresztényszocialisták ezt az ellentmondást az *österreichischen deutsch* fogalmával igyekeztek kibékíteni. Mindemellett létezett egy főként értelmiségiekből álló kör, amely egyfajta osztrák nacionalizmust kívánt elterjeszteni: nem érve be az állam iránti lojalitással, úgy látták, létezik külön osztrák karakter. Olyan jelentős egyéniségek tartoztak ehhez a körhöz, mint az író Hermann Bahr vagy a trónörökös Rudolf.²⁹ Számukra létezett önálló osztrák történelem, amely létrehozta az osztrákságot: az évezredek együttélés szlávokkal és magyarokkal külön nemzeti karaktert teremtett, amely különbözött a németekétől is. Ez a történelem írja felül azt a földrajzi esetlegességet, hogy Ausztriát nem választják el olyan jelentős hegyvonulatok Németországtól, mint Franciaországot Spanyolországtól, ami az alapvetően rokon népek nyelvét is teljesen más fejlődési útra terelte.³⁰

Mennyiben volt *Österreicher* a tiroli születésű Alfons Huber?³¹ A korszakról szóló, különösen az újabb populista pártokkal foglalkozó monográfiák, ha egyáltalán szót ejtenek történésekről, leginkább a porosz szimpatizáns osztrák-német historikusokkal foglalkoznak.³² Huber pályáját vizsgálva azonban egyértelművé válik, hogy a történész számára fontos volt Ausztria léte. Egyik fő sürgetője volt a *Reichsgeschichte* bevezetésének az egyetemi oktatásban, memorandumban emelte ki a tárgy szükségességét. Érvelése szerint a jogi pályára készülő hallgatók nem elégedhetnek meg „absztrakt teóriák” elsajátításával, Ausztria „konkrét történelmét” is meg kell ismerniük.

²⁵ Kořalka 1991: 29.

²⁶ Bruckmüller 1995: 270.

²⁷ Kienzl 2014: 77.

²⁸ Haider 1998: 118–127.

²⁹ Kirchhoff 2001: 83–85.

³⁰ [Kronprinz] 1888: 210.

³¹ Huber életéről és munkásságáról: Fellner 2002; Mang 1953.

³² Például: Heer 1981; McGrath 1974; Whiteside 1975.

„Nem lehet vita afelől, hogy az osztrák állami tudat [*Staatsbewußtsein*] előfeltétele az állam történetének elsajátítása. Annak ismerete nélkül, hogy mit vitt véghez az uralkodóház és a nép, milyen állást tölt be Ausztria az emberiség fejlődésének folyamatában, senki sem fog az állam iránt lelkesedni.”³³

Mindazonáltal Huber nem tartozott az „osztrák nacionalisták” közé, mint-hogy, amint azt a későbbiekben részleteiben is látjuk, Ausztriát mesterséges képződménynek látta, mivel nem volt nemzeti alapja.

AZ OSZTRÁK SZEMÜVEG

Milyen volt pontosan az az osztrák szemüveg, amelyre a Könyvkiadó Bizottság hivatkozott a *Századok* által megfogalmazott kritikára adott válaszában? Másképpen fogalmazva: milyen ideológiai programot tehetett magáévá egy osztrák-német történész, és mennyiben teljesítette az útmutatásokat Alfons Huber?

A történelemtudomány ideológiai programja iránti igény a birodalmat ért 1848–1949-es sokk után merült fel döntéshozó körökben. Az 1848 után felállt rendszer nem a *Vormärz* világának visszatérését jelentette, éppen ellenkezőleg, több területen is éles paradigmaváltás volt tapasztalható, élén az értelmiségpolitikával. 1848 előtt a központi hatalom a francia forradalom tapasztalatának hatása alatt igyekezett távol tartani az értelmiséget a politikai tértől. Ez még olyan személyiségeket is sújtott, akik kifejezetten az Ausztria-ideológia szolgálatába állították intellektuális képességeiket, mint a történész Joseph von Hormayr, aki az osztrák birodalomtörténet kutatását sürgette.³⁴ A márciusi forradalmak leverése után oktatási miniszternek kinevezett Leo Thun azonban szakított a *Vormärz* értelmiségpolitikájával, amelyet nemcsak hatástalannak, de kifejezetten kontra-produktívnak látott. A cél ezt követően az volt, hogy az értelmiséget a birodalom szolgálatába állítsák. Új stratégiájának központjában a történelemtudomány állt, minthogy egy központilag ellenőrzött historizmust kívánt szembeállítani a negyvennyolcas és általában a természetjogi eszmékkel.³⁵

Az ennek érdekében létrehozott *Institut für österreichische Geschichtsforschung* (IÖG) ideológiai és szakmai programját Thun államtitkára, a már korábban is említett Joseph Alexander von Helfert dolgozta ki. Kevés olyan személyiség van, akire annyira illik a *Vormärz Österreicher* fogalma, mint a prágai születésű, német anyanyelvű Helfertre, aki soha nem azonosult a német nacionalisták programjával, és támogatta a csehek számára kedvező reformokat – azonban ezt sem cseh nacionalista megfontolások, hanem a birodalom jól megfontolt érdekei szolgálatában tette.³⁶ 1853-ban publikált *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen*

³³ A memorandumot közli: Oberkofler–Goller (Hg.) 1995: 451.

³⁴ Robert 1933: 478–519.

³⁵ Varga 2018: 41; Lhotsky 1962: 157.

³⁶ Vö. Helfert 1873.

Stand ihrer Pflege in Österreich című röpiratában fejtette ki nézeteit az „osztrák nemzeti történelemről”. Mindenekelőtt rögtön az első oldalon világossá teszi, hogy nemzet alatt nem azt a „kicsinyes vezényszót” érti, amely a „szomorú nyugtalanság napjaiban” szembeállította egymással ugyanazon ország polgárait nyelvkülönbségek mentén. Ezzel szemben az ókori Róma példájára hivatkozva a nemzet tisztán politikai definíciója mellett tesz hitet, a nemzeti történelem pedig ebből kifolyólag meglátása szerint

„nem ennek vagy annak, a soknyelvű és sokszínű emberiségből faji jegyek alapján kiváló csoportnak a története, hanem egy földrajzilag és politikailag egybetartozó, a közös autoritás köteléke által egybefűzött, ugyanazon törvények oltalma alatt egyesült népesség története”.³⁷

Az így definiált nemzeti történelem művelését jelöli ki a történészek feladataul. Ehhez két fontos lépést tart szükségesnek: az *École des Chartes* mintájára művelt forrásvizsgálatot, valamint annak meghatározását, hogy mit is jelent voltaképpen Ausztria, a *Vaterland*³⁸ története, amit a történészeknek művelnie és oktatnia kell. Helfert utóbbival kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy nem elég az 1526-os „tényleges” egyesüléskor bevonni Csehország és Magyarország történetét, hanem azt a „zsigeri törekvést” kell megmutatni, amely a késő ókor óta kimutatható e területek minél szorosabb együttműködésére és egyesülésére.³⁹

Az e célkitűzések mentén létrehozott *Institut* azonban csak rövid ideig felelt meg e kettős követelménynek. A kiváló paleográfus, Theodor von Sickel hamar az intézet vezéregyénisége lett, amihez voltaképpen csak formai szentesítést jelentett 1869-es igazgatói kinevezése. A porosz és protestáns Sickel gyors karrierje az Ausztria-ideológiát szolgáló hivatott intézmény élén igen meglepő a korabeli porosz–osztrák rivalizálás fényében. Vezetése alatt az intézet eltávolodott eredeti ideológiai céljától, és a segédtudományok nemzetközileg is elismert műhelyévé vált.⁴⁰ Mindazonáltal meglátásom szerint Sickel nem egy tudatos – poroszbarát – politikai cél érdekében cselekedett és irányította az intézetet, mint azt több szerző sugallja, természete ehhez túlságosan is apolitikus volt. Erről tanúskodik egy éppen Alfons Hubernek címzett levele a közbeszédet nagymértékben átpoli-

³⁷ Helfert 1853: 1–2.

³⁸ Helfert itteni fogalomhasználata szintén arra mutat, hogy a forradalmak után felállt rendszer sok mindenben szakítást jelentett a *Vormätz*-cel. A *Vaterland* ugyanis egy olyan fogalom, amelyet Mária Terézia és II. József uralkodása alatt kezdtek használni a birodalomhoz való lojalitás kifejezésére, amelyet szembe lehetett állítani az abszolutista állam által éppen ostromlott, partikuláris érdekekkel rendelkező helyi földesurakkal. A koncepció leghíresebb megfogalmazója Joseph von Sonnenfels volt, aki Helferthez hasonlóan a római történelem példájára hivatkozott (Horwath 1991: 49, Judson 2016: 49, 62). I. Ferenc azonban mellőzte a fogalmat, egyik császári manifesztumából ki is törölte a *Vaterland* szót, és *Kaisert* íratott be helyére (Evans 1991: 148).

³⁹ Helfert 1853: 57.

⁴⁰ Az intézet történetét nagy részletességgel Alphons Lhotsky írta meg. Lhotsky 1954.

tizáló badeni válság idején, amelyben arról panaszkodik, hogy a napi politika elől nincs menekvése: „Ezekben a komisz időkben inkább félénken kerülöm a beszélgetést. [...] Arra törekszem, hogy amennyire csak lehetséges, a múltban éljek.”⁴¹

Alfons Huber az egyetemet Innsbruckban végezte, nem volt az *Institut* növendéke. Mindazonáltal mestere, Julius Ficker, egy Ausztria iránt elhivatott személyiség volt, aki emiatt heves vitába is keveredett a porosz Heinrich von Sybellel, melynek során a történelmi szükségszerűségnek és a béke garanciájának tekintett Ausztria védelmében lépett fel. Huber Fickerrel együtt tagja volt az innsbrucki *Historikerklub*nak, amely politikamentesnek hirdette magát, profilja azonban egyértelműen katolikus, de mindenekelőtt császárhű, az osztrák államhoz lojális volt.⁴² Ezzel fontos ellenpéldát nyújt a poroszbarát, Bismarck-rajongó, a birodalommal ellenséges egyetemi olvasókörökkel szemben, amelyekről a populista pártokat tárgyaló szakirodalom előszeretettel értekezik, és hajlamos azokat az egyetemi világ jellemzőjeként beállítani.

Mindemellett Huber személyesen is ismerte Helfertet, sőt, baráti kapcsolatban is állt az *Altösterreich*rel. Mindazonáltal a történész részvétele a Helfert által kezdeményezett és fent kifejtett eszméinek beteljesítését szolgáló *Österreichische Geschichte für das Volk*-sorozatban oda vezetett, hogy szembesülnie kellett a történetírás államtudatot kinevelő funkciójába vetett hite és tudományos ethosza közt feszülő ellentéttel, mégpedig IV. Rudolf osztrák herceg kapcsán. Huber egyik első jelentős, hírnevét is megalapozó munkája Rudolfról és a parancsára hamisított, Ausztriát főhercegségnek nyilvánító *Privilegium Maius* keletkezéséről szól. A hamisítás tényét már IV. Károly császár udvarában megállapították, Huber érdeme volt azonban annak pontos datálása. Nem volt semmi meglepő tehát abban, hogy őrá bízta Rudolf korának megírását, mindazonáltal a hamisított *Freiheitsbriefe* kapcsán konfliktus támadt a Helfert által vezetett szerkesztőbizottság és a fiatal tudós közt, akinek a privilégiummal kapcsolatos megfogalmazását (Huber egyértelműen a hatalmának elismerésére vágyó Rudolf utasításáról beszél) a szerkesztők túl tiszteletlennek ítélték a birodalom egyik alapítójának tekintett személyiséggel kapcsolatban. A bizottság javaslatában igyekezett elhomályosítani a *Freiheitsbriefe* kínos történetét, olyan forrásról beszélve, amelyre „sötét árnyék vetül”, és amelyről „*egyese*k úgy gondolják, hogy a [hamisítás] szomorú szokásának [terméke]”. Huber azonban nem engedett: válaszelelében kijelentette, hogy korábbi munkáiban „matematikai bizonyossággal” állapította meg a hamisítás keletkezésének idejét, az okmány stílusa pedig teljesen illik a „fiatalos és törekvő” Rudolf karakteréhez, így az esetre semmiféle sötét árnyék nem vetül – ha ilyesmit írna, jellemtelennek mutatná magát. A bizottság végül engedett.⁴³

Arról, hogy mennyire maradtak iránymutatók Helfert eszméi 1867 után, amikor az általa definiált „osztrák nemzet” fogalma végképp értelmetlenné vált,

⁴¹ Idézi Oberkofler–Goller 1995: 37.

⁴² Wilfling 2010.

⁴³ A leveleket közli Oberkofler–Goller (Hg.) 1995: 245–247. Kiemelés tőlem.

a *Gesamtstaat* fogalmának történeti használata árulkodik. E fogalomnak legalább három jelentését lehet elkülöníteni: híres munkájában Hermann Ignaz Bidermann a centralista kormányzati módszert értette rajta;⁴⁴ emellett jelenthette Ausztria mint erős birodalom eszméjét (ez a jelentésváltozat állt a legközelebb Helfert eszméihez);⁴⁵ végül a dualista korszakban az osztrák németiség igyekezett partikuláris céljairól úgy beszélni, mint a *Gesamtstaat* legfontosabb érdekeiről – így a szó sokszor egyszerűen csak a német nyelvű lakosság érdekeit fejezte ki.⁴⁶

Ha a korabeli népszerű történeti összefoglalókat szemléljük, amelyek közé Huber munkája is tartozott, és amelyek Helfert számára is a legfontosabb műfajt jelentették, vegyes képet találunk. Az IÖG növendékeinek első generációjához tartozó Franz Kroner *Gesamtstaat* alatt az erős birodalom eszméjét értette, amely ábrázolásában Ausztria történetének lényegét alkotja, folyamatosan bontakozik ki, és nem tűnik el 1867-ben sem: a történész meglátása szerint a dualizmus a legnagyobb engedmény, amelyet ez az eszme még elbír – minden bizonynyal a cseh föderalista törekvésekkel szembeni ellenérzését fogalmazta meg ezzel. Mindazonáltal a *Gesamtstaat* eszméje Kroneréknél nem jelent germanizációs törekvést, amellyel a magyar közjogi irodalom általában azonosította a fogalmat – számára a kulturális sokszínűség a birodalom egyik jellemzője.⁴⁷ Franz Martin Mayer, aki középiskolai állása mellett ugyanúgy a grazi egyetemen oktatott, mint Kroner, kormányzási technikát látott a *Gesamtstaat*-ban. Népszerű, kétkötetes összefoglalójának⁴⁸ középpontjában sokkal inkább az ausztriai németiség áll, mint maga a birodalom, amely ábrázolásában igen esetleges: a *Gesamtstaat* 1526-ban születik, mintegy véletlenül, nem nagyívű történelmi eszme, és kibontakozása nem következik földrajzi tényezők szükségszerűségéből, mint Kroner esetében.

E két nagyon eltérő ábrázoláshoz képest Alfons Huber egyfajta középutat képvisel. Számára a *Gesamtstaat* nem egy mindig jelen levő eszme, amely kibontakozásra vár, hanem kormányzatechnika, mindazonáltal ábrázolásában Ausztria józan, előrelátó politikusok munkájának eredménye – köztük Rudolfé, akit zseniális államférfinnak tart, ugyanakkor ezúttal sem mitizál, mint azt egykor Helfert bizottsága elvárta volna tőle –, létrejöttét pedig földrajzi tényezők is determinálják. Egy viszonylag hosszú előszóban explicit módon is értekezik Ausztria természetéről. Meglátása szerint Ausztria különleges képződmény, mivel nem nemzeti alapon kifejlődött állam, hanem mesterséges alkotás (*künstlicher Bau*).⁴⁹ A korszakban a *künstlicher Bau* egy inkább pejoratív kifejezés volt – erre utal, hogy

⁴⁴ Bidermann 1867.

⁴⁵ Például Adolf Fischhof egy röpiratában, amelyben már a dualista rendszert előlegezi meg: a szerző azzal érvel, hogy csak egy ilyen lépéssel lehet megmenteni a *Gesamtstaat*-ot. Ennek a bidermanni definíció szerint nincs értelme, hiszen a dualisztikus berendezkedés a centralizáció ellentéte – Fischhof a *Gesamtstaat* fogalmával a nagyhatalmi státuszú birodalomra utalt. Fischhof–Unger 1861.

⁴⁶ Kirchhoff 2001: 65.

⁴⁷ Kroner 1879: 80–99.

⁴⁸ Mayer 1909.

⁴⁹ Huber 1885a: v.

amikor František Palacký a katolikus Constantin Höfler huszitizmussal kapcsolatos munkáit bírálta egy német nyelven megjelentetett kis könyvben, úgy összegezte megállapításait, hogy Höfler Husz valamennyi ellenségének véleményét kiváló szorgalommal egy hatalmas *künstlicher Bauba* foglalta.⁵⁰

Nem meglepő tehát, hogy a fentebb már említett, a birodalom iránt elkötelezett író, Richard von Kralik kritizálta Hubert e meglátása miatt. Bár nem nevezte meg a történészt, a *künstlicher* kategória felidézésével egyértelmű, hogy rá gondolt: Kralik szerint csak azok tartják Ausztriát mesterséges alkotásnak, akik nem képesek a valódi történeti gondolkodásra.⁵¹ A *Das Vaterland* című katolikus, konzervatív, dinasztiahű lap hosszabb cikkben marasztalta el a szerzőt, azon munkák közé sorolva Huber könyvét, amelyek a Habsburgok befeketítésére irányulnak, amit a bíráló szerint az is bizonyít, hogy a szerző a Habsburgok és a katolicizmus „halálos ellenségeinél”, Gothában adta ki munkáját.⁵² Az elmarasztaló kritikákat nagyban ellensúlyozza a töretlen szakmai elismerés: az IÖG hivatalos folyóiratában Heinrich von Zeißberg a legszínvonalasabb összefoglalónak ítélte, magasan Kroner és Mayer fölé helyezve Huber opusát.⁵³ Az osztrák történelemtudomány sokáig ezt tekintette a műfajban alkotott legjobb munkának – ezt mutatta az is, hogy 1967-ben az Osztrák Tudományos Akadémia elrendelte a Huber-mű kibővítését és az elavultnak tekinthető részek javítását, és ismét kiadta.⁵⁴ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága tehát egy szakmailag széleskörűen elismert, egyes osztrák patrióták által azonban kifogásolt munkát választott ki arra, hogy a magyar közönséggel megismertesse Ausztria történetét.

FORDÍTÁS ÉS ÁTDOLGOZÁS

A *Századok* Tárca rovatában közölt kritikai észrevételek és a Bizottság válasza is mintegy bináris oppozícióba állítják egymással a „fordítás” és az „átdolgozás” fogalmait. Érdeemes kitekinteni arra, hogy a korszakbeli gyakorlat valóban indokoltá tette-e ezt a szembeállítást vagy fordítás és átdolgozás viszonya esetleg összetettebb volt-e. A fordításra vonatkozó szakirodalom érthető módon túlnyomórészt szépirodalmi szövegek fordításáról szóló, nyelvészeti szempontból írt módszertani munka, a fordítás történetét feldolgozó művek pedig többnyire szintén az irodalmi munkák fordításáról való gondolkodást állítják középpontba.⁵⁵ E munkákat egy bizonyos optimizmus hatja át, amennyiben a fordítás a kultúrák közötti kapcsolatot erősíti, mindenkor a fejlődést szolgálja, összesség-

⁵⁰ Palacký 1868: 3.

⁵¹ Kralik 1913: 51.

⁵² *Das Vaterland* 1887. január 1. 4–5.

⁵³ Zeißberg 1886.

⁵⁴ Lhotsky 1967.

⁵⁵ Például Burján 2003; Delisle 2003.

gében – egy gyakran használt Goethe-idézettel élve – esetleges hiányosságaival együtt a legfontosabb és legtiszteletreméltóbb dolgok egyike az egyetemes szellem világában.⁵⁶

Jelen kutatás számára azok a munkák tűnnek alkalmazhatóknak, amelyek a fordítást a kulturális transzfer szempontjából vizsgálják. Ezek közül is kiemelkedik Pierre Bourdieu egy rövidebb cikke, amelynek témája az eszmék nemzetközi vándorlásának társadalmi feltételei és eredetileg egy, a freiburgi Franciaország Központ megnyitásán elmondott beszéd volt, amelyben a szociológus szkeptikus véleményt fogalmazott meg a kulturális transzferek vonatkozásában. Bourdieu meglátása szerint a szövegek saját kontextusuk nélkül utaznak: termelésük mezejét (*champs de production*), amelynek termékei, nem viszik magukkal, a befogadók pedig másik termelési mező részesei, ők ennek keretében értelmezik az adott szöveget, ami félreértésre ad lehetőséget. A pusztán az eltérő történelmi hagyományokból adódó öntudatlan félreértések mellett annak lehetősége is fennáll, hogy az adott külföldi szerzőt és munkáját instrumentalizálják – ekkor többé nem is az a legfontosabb, hogy mit mondott az adott szerző, hanem sokkal inkább az, hogy mit lehet vele *mondadni* a befogadók saját kontextusán belül, az itteni hatalmi viszonyok és konfliktusok fényében.⁵⁷

A Habsburg-régióból bőven találhatunk példát e jelenségekre: Herder munkáinak 19. század eleji cseh fordításai voltaképpen egy cseh Herdert hoztak létre.⁵⁸ Ugyanakkor nemcsak a nemzeti romantika hőskorából találkozunk ezzel a gyakorlattal. Magyarországon Huber munkájának fordítása/átdolgozása előtt is, után is akadt rá példa: ilyen eset Victor Duruy *Világtörténelmének* 1880-as, valamint Albert Schwegler filozófiatörténeti munkájának 1904-es kiadása. Mindkét esetben a fordító eljárása abban állt, hogy magyar tematikájú fejezettel egészítette ki az eredetileg egyetemes történelemmel foglalkozó munkát. Az eljárás bizonyos mértékben rokonítható a 18. században aranykorát élő *pragmatikai adaptációval*, melynek lényege az volt, hogy a célközönség tudásának és ismereteinek figyelembevételével megváltoztatták az egyes színhelyeket és cselekményeket, átültetve ezeket például magyar környezetbe. Ez azonban szépirodalmi munkákat érintett, és célja pusztán az volt, hogy az olvasó jobban tudjon azonosulni a cselekménnyel.⁵⁹ Mindazonáltal sem Schwegler, sem Duruy munkájának „fordítója” nem tett úgy, mintha nem történt volna változtatás, mindketten világossá tették a helyzetet. Ugyanakkor Schwegler magyar kiadásának főcímdolgalán Mitrovics Gyula csak fordítóként van feltüntetve, aki egyedül az előszóban tisztázza, hogy nemcsak fordította a munkát, de ki is egészítette azt magyar tematikájú fejezetekkel.

⁵⁶ „Mert mondjanak bármit is a fordítás elégtelenségéről, ez volt s marad a legfontosabb s legtiszteletreméltóbb dolgok egyike az egyetemes szellem világában.” Goethe levelét Thomas Carlyle-hoz idézi Burján 2003: 3.

⁵⁷ Bourdieu 2002: 4–7.

⁵⁸ Servant 1998: 51.

⁵⁹ Klaudy 2007: 19.

Az előszavaknak általában véve kulcsfontosságú szerepük van a kulturális transzferben, annak a fázisnak képezik a legfontosabb részét, amelyet Bourdieu jelzésnek (*marquage*) nevezett el. Funkciójuk elhelyezni a munkát a befogadó közösség szempontjából – az új kontextusnak megfelelően mutatják be a munkát, és megmagyarázzák a transzfer okát. Mitrovics előszava kijelöli a könyv helyét a magyar népszerűsítő tudomány piacán: hiánypótló, amennyiben olyan kisebb terjedelmű munkáról van szó, melyet sikerrel használhatnak azok, akik egységes képet akarnak nyerni a filozófia fejlődéséről, terjedemesebb munkát azonban nem áll módjukban tanulmányozni. A kiadó külön kérésére tette a magyar kiegészítéseket, amelyek „nemzeti szempontból s a *teljesség kedvéért*” voltak szükségesek. Mitrovics itt mintha egyenesen azt implikálná, hogy valójában már magának Schweglernek ki kellett volna térnie a magyar filozófiai gondolkodás történetére, és a kiadó a fordítóval közösen nem pusztán nemzeti szempontot érvényesít, hanem valójában kijavítja az eredeti munka hiányosságait.⁶⁰ A magyar fejezetek beemelése nem bontotta meg a munka struktúráját, minthogy a kötet végére kerültek függelék gyanánt. De ha a munka egészével összemérjük az arányokat, érdekes eredményre jutunk. A magyar fejezetek Erdélyi János koncepcióját követik, és olyan témákkal foglalkoznak, mint Szent István intelmei Imre herceghez, Werbőczy Hármaskönyve, és Apáczai Csere János munkássága. E betoldások összesen hatvanhét oldalt tesznek ki, ami több, mint a Platónnal, Baconnel, Hobbesszal és Spinozával foglalkozó részek együttvéve.

Ellentétben a Schwegler-kötettel, Duruy magyar kiadásának címlapjáról éppen a fordítás szó hiányzik, ezzel szemben többféleképpen is felhívják a figyelmet a kötetben esett különböző változtatásokra: „átdolgozta és Magyarország történetével kibővítette Ballagi Aladár”. A munka magyar megjelenését Ballagi azzal indokolta, hogy ellensúlyozni kell a német és „német ízű” világtörténelmeket, és meg kell mutatni, hogy miként vázolja fel „a francia szellem a világeseményeket”. Ezzel az erősen függetlenségi érzelmű történész világosan elhelyezte Duruy-t a befogadó közönség horizontján. Jóllehet a „francia szellem” történelemértelmezését akarta megmutatni, Ballagi ezt éppen úgy kívánta elérni, hogy a Franciaországgal foglalkozó részeket lerövidítette annak érdekében, hogy a Magyarországot tárgyaló nyolc önálló fejezetnek és a kelet-európai országok történetével foglalkozó részek kibővítésének helyet csináljon – bár mindvégig hangsúlyozta, hogy mindezzel a „munka szellemén” sehol nem tett erőszakot.⁶¹ A nyolc magyar fejezetet ebben az esetben a „fordító” Ballagi a 664 oldalas munka eredeti szerkezetébe integrálta. Az arányok ezúttal is felborultak. Példának okáért a Németország, a skandinávok és lengyelek 1250–1458 közötti történelmével foglalkozó 49. fejezet összesen öt oldalt tesz ki, míg az ezt követő magyar tematikájú fejezet, amely Magyarország mongol és török küzdelmeivel foglalkozik („Magyarország külhatalmának emelkedése: Európa védőbástyája

⁶⁰ Schwgler 1904: 5–7. Kiemelés tőlem.

⁶¹ Duruy 1880: iii–vi.

mongolok és a törökök ellen”), tízoldalas. A rózsák háborúja négy oldal, míg a középkori Magyarország hanyatlása történetével foglalkozó rész kilenc.

Mint azt fentebb említettem, Goethe a legnemesebb intellektuális tevékenységek egyikének tartotta a fordítást, ő maga is rendszeresen fordított francia cikkeket folyóirata számára. Ezzel a tevékenységével, valamint magának a *Weltliteratur* fogalmának megalkotásával arra törekedett, hogy meghaladja a nemzeti romantika generációja által használt és számára szűkösnek tűnő irodalomfogalmat.⁶² Mindazonáltal láthatjuk, hogy a nemzeti eszme a fordítást is a saját szolgálatába tudta állítani. A Duruy–Ballagi-kötet esetében a fordító/átdolgozó úgy formálta át egy híres szerző egyetemes történeti munkáját, hogy az közvetítse azt a képet, amely Ballagi szerint a világ közvéleményében kellett volna, hogy éljen a magyar nemzet világtörténelmi szerepéről. Így érthető, hogy a Magyarország késő középkori történetét bemutató fejezet címében megjelenik az „Európa védőbástyája” toposz és a fejezet több oldalt érdemelt, mint a környező országok története az adott korszakban, ideértve Németországot is. A Schwegler–Mitrovics-kötet a nemzeti ideológia egy másik vonását mutatja meg: azt, hogy úgy képzei el a nemzetet, mint ami önmagában egy kis világot tesz ki, amelyben a világ más (természetesen nagy) nemzete fontos elemeinek mind megvannak a maguk magyar nemzeti párhuzamai (a Rákóczi-induló például a magyar *Marseillaise* és hasonlók). Ennek megfelelően magyar filozófiának is lennie kell. Utóbbi egyébként évtizedek múlva is szükségessé tett hasonló beavatkozást: Will Durant *A gondolat hősei* című munkájának 1937-es magyar kiadását szintén kiegészítették magyar filozófusokról szóló fejezettel.⁶³

JÓ MAGYAR FELFOGÁS

Végül a befogadó közösség kontextusáról kell szólnunk, valamint a végső produktumról. Itt mindenekelőtt a „befogadó mezőbe” való belépést vizsgálom, amely Bourdieu meglátása szerint kulcsfontosságú momentum a transzfer megértéséhez. Figyelni kell arra, hogy kik választják ki a lefordítandó munkát, milyen intézmények találkozását jelenti a fordítás, melyik kiadó vállalja annak publikálását, a végeredménybe pedig milyen, a befogadó közösségen belül értelmezhető *jelzések* (*marquage*) kerülnek bele?

Az innsbrucki, majd a bécsi egyetemen tanító Huber már a *Geschichte Österreichs* publikálása előtt sem volt ismeretlen a magyar közönség számára. 1884-ben egy F. L. aláírással megjelent (véltetőleg Fejérpataky László tollából származó) recenzió mutatta be az Árpád-kort tárgyaló tanulmánykötetét.⁶⁴ Bár összességében a recenzens értékes munkának minősítette Huber kötetét, felröptta a szerzőnek, hogy nem tud magyarul, és emiatt figyelmen kívül hagyja a témá-

⁶² Jurt 2007: 93–94.

⁶³ Durant 1937.

⁶⁴ Huber 1883.

ban megjelent magyar szakirodalmat.⁶⁵ Ezt Huber korrigálta, negyvenes éveiben megtanult magyarul, ami óriásit lendített a magyar szakmai közösségen belüli reputációján. Sok magyar ismerősre és baráttra tett szert, köztük olyan illusztris személyiségekre, mint Hunfalvy Pál, Pauler Gyula és Szilágyi Sándor.⁶⁶ Külső tagja lett a Magyar Történelmi Társulatnak is, a *Századok*ban pedig magyar nyelvű recenzió jelent meg tőle Pauler egyik munkájáról,⁶⁷ emellett pedig folytatta a magyar középkor elmélyült kutatását. Károlyi Árpád emlékbeszédében a magyarság számára az egyik legfontosabb külföldi történészként méltatta:

„Halála nagy veszteség volt a bécsi egyetemre, [...] mégis – és ezt bizvást mondhatom – mi veszítettük benne a legtöbbet. Mert kitűnő bűvárokat folyton nevel a bámulatosan fellendülő német történettudomány, de hosszú idők fognak elmúlni, míg közülök valaki a magyar történetkutatásnak annyi és oly nagyértékű szolgálatot fog tenni, mint a minőkkel Alfons Huber bennünket lekötelezett.”⁶⁸

A *Geschichte Österreichs* első kötetéről Pauler Gyula írt hosszú recenziót, szintén a *Századok*ba. A recenzióban jelentős rész jut Huber ideológiai céljai mérlegelésének. A recenzens bevallása szerint a cím láttán az ausztriai hercegségek történetét várta, ezzel szemben döbbenetére „összbirodalmi” történetet talált, amelyet rég elavultnak vélt. Magyarország ugyanis önálló ország és attól, hogy egy koronás fő alatt szövetségben áll Ausztriával, még nem olvadt bele egy közös államba. Pauler megítélése szerint Huber „Bach-ízű” terminológiával ragadja meg a magyar történelmet. A magyar történész feleslegesnek látja azt is, hogy Huber Cseh- és Magyarország történetét az államalapításig visszamenve tárgyalta – erre a recenzens szerint nem maga a történeti anyag készítette Hubert, hanem az általa alkalmazott összbirodalmi perspektíva. Mindazonáltal a magyar részeket ettől függetlenül pozitív elbírálásban részesíti Pauler, sőt „némi szégyennel” azt is megvallja, hogy Lajtán túli kollegája a IV. Béla és István fia közötti konfliktus feltárásáért többet tett a magyar történészeknél. Végeredményben ennek a recenzióknak is pozitív a mérlege.⁶⁹ Huber nagy munkájának a következő években megjelenő köteteit az elsősorban tankönyvíróként híres Mangold Lajos méltatta, ezek a bírálatok már egyértelműen elismerők, az összbirodalmi gondolat problematikája már nem kerül elő. Mindazonáltal a Pauler emelte kifogás valóban mély sérelmekre mutatott rá, hiszen még Károlyi is felróta nekrológiájában Huber összefoglalója címének összbirodalmi implikációit:

„A kiváló tudós e főműve azonban nem az, aminek a címe után tarthatnók. Nem Ausztriának, hanem az osztrák-magyar monarchiának adja történetét. Az osztrák

⁶⁵ *Századok* (18.) 1884: 159–160.

⁶⁶ Károlyi 1912.

⁶⁷ Huber 1894.

⁶⁸ Károlyi 1912: 365.

⁶⁹ Pauler 1885.

és a német szakirodalomban elfogadott eme terminus technikus, mely a magyar fület és szemet egyaránt sérti, még oly tárgyilagosan gondolkodó agyba is befészkelé magát, mint Huberé.”⁷⁰

Huber munkájának magyar kiadását az Akadémia Könyvkiadó Bizottsága vállalta, amely az Akadémiai Kiadó elődjének tekinthető és 1872-ben jött létre. Az egyetlen olyan bizottság a Magyar Tudományos Akadémián belül a korszakban, amelynek feladata a tudományok terjesztése volt egy szélesebb közönség felé.⁷¹ Ehhez egyrészt magyar szerzők eredeti munkáinak, valamint kellően jelentősnek ítélt külföldi tudósok kiadását vállalta. A Bizottság a kezdeti sikerek után az 1880-as évek elején válságba jutott, ekkor a Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium segítségével a középiskolák rendelték példányokat kiadványaiból. Az igazi fellendülés az 1890–1892-es ciklustól következett be, ekkor Gyulai Pál javaslatai alapján alakították át a kiadást. Szabályozták a fordítás menetét is: mindegyik munkát kijelölt szakember vizsgálta meg, aki ezáltal megosztotta a felelősséget a fordítóval.⁷² Ettől kezdve az előfizetések száma folyamatosan emelkedett, a fellendülés az első világháború kitöréséig tartott – Huber munkájának kiadása tehát ebbe a felfutó korszakba esik.

A Bizottságnak a vonatkozó időszakot érintő jegyzőkönyvei elvesztek. Az Akadémia kéziratárában még fellelhető példányokból azonban bizonyos releváns következtetéseket levonhatunk a működésére vonatkozóan: Pauler a kezdetektől fogva befolyásos tagja a Bizottságnak.⁷³ Így könnyen elképzelhető, hogy Huber munkája megvágásának ötlete tőle ered: voltaképpen a recenziójában kifejtett kritika szerint járt el, és „korrigálta” a munkát. Mindez pedig – ami a személyes vonatkozásnál fontosabb – jól illett a korabeli fordítói gyakorlatba, amelyhez, mint azt fentebb láthattuk, több esetben hozzátartozhatott az eredeti munka megváltoztatása.

A fordítással Baróti Lajost bízták meg, nem kizárt, hogy Baróti maga jelentkezett a feladatra – Riedl Frigyes hagyatéka közt akad példa ilyen gyakorlatra⁷⁴ –, mindazonáltal Pauler kezdeményező szerepe logikusabb. Baróti középiskolai tanárként számos kiadást megért gimnazista történelemtankönyv szerzője volt. Emellett jelentősek voltak a Petőfi Sándor életével és költészetével foglalkozó tanulmányai, valamint helytörténeti írásai, s mindemellett gyakran publikált a *Századokban*. A Huber-ügyhöz hasonló megbízást már korábban is teljesített: a Lampel Róbert kiadó arra kérte fel a 1890-es évek közepén, hogy a mindössze huszonnégy évesen elhunyt történész, Szalay József összefoglaló történelmi munkáját egészítse ki a Zsigmond király előtti, valamint az 1825 utáni korszak tör-

⁷⁰ Károlyi 1912: 359.

⁷¹ Fráter 1972: 512.

⁷² Fráter 1972: 517–519.

⁷³ MTA Kt. K 1562. A Könyvkiadó Bizottság jegyzőkönyvei.

⁷⁴ MTA Kt. Ms 491/89. Dr. Szánthó Gyula például a Bizottság figyelmébe ajánlotta a *L'état moderne et ses fonctions* című munkát, és vállalkozott is annak fordítására.

ténetével, a millennium alkalmából. Ez az összefoglaló szemlélet alapvonásaiban megegyezik a korszakban megjelent nagy történeti szintézisekkel.⁷⁵ A fordításban Barótinak azonban nem volt teljes autoritása. A kötet főcímdalán *átdolgozó*ként szerepel, mellette azonban Pauler nevét is feltüntették, aki „átnézte” a munkát. Úgy tűnik tehát, hogy Pauler nem engedte ki felügyelete alól Huber munkájának magyar megjelenését. Az „átnézte” kategória azonban sokaknak, így a *Századok* szerkesztőségének is értelmezhetetlen volt.

A fordítói előszó ezúttal is arra szolgál, hogy elhelyezze a kérdéses munkát a befogadó mező kontextusában, és igazolja a kiadás létjogosultságát. A legfontosabb ebből a szempontból érezhetően az „osztrák” szellemiség kérdése. Magyarországon természetesen elfogadhatatlan volt a helferti osztrák ideológia bármely változata. Úgyszólván közhelyszerű volt bármi effajta nézet abszurdítása és hazaáruló volta: az erre való fogékonysággal vádolni valakit egyértelműen rágalomszerű támadást jelentett. Ez jól látszik a szabadságharc emléknepjének kérdését tárgyaló 1898-as, közjogilag igencsak túlfűtött képviselőházi vitában. Rátkay László, amellet érvelve, hogy a miniszterelnöknek Kossuth és Batthyány sírját illene megkoszorúznia, mivel ha az ő kitarásuk nincs, az áprilisi szentesítés dacára ötven év múltán sem lenne magyar államiság, a következőképpen támadt Bánffyra: „a t. miniszterelnök nem ülne itt e házban, hanem odalent volna Szolnok-Dobokán s annak illető hűségében gondolkodnék a mulandóságról, vagy pedig meglehet, hogy a közös birodalmi tanácsban szónokolna közös hazaszeretetről”.⁷⁶

Érthető tehát, hogy Baróti úgy érezte, magyarázkodnia kell amiatt, hogy „osztrák” szerző Ausztria-történetét ajánlja az olvasó figyelmébe. Baróti bevallja, hogy Huber eredeti munkájának címe kétségkívül olyan felfogásról tanúskodik, amely „Ausztria” alatt voltaképpen Osztrák–Magyar Monarchiát ért. Sietve hozzát teszi azonban, hogy tévedne az olvasó, ha Hubert „osztrák szellemű írónak” tartaná, mivel a történész fő erénye éppen a tárgyilagosság. A tárgyilagosság – ami a korszakban a legnemesebb történészi erényként jelenik meg – ezáltal bináris oppozícióba kerül az „osztrák szellemmel”, és egyúttal a magyar történelem megítélésének kedvez: Baróti szerint ez a tárgyilagosság és az igazságszeretet indította Hubert arra, hogy megtanuljon magyarul, és „teljes elfogulatlansággal ítéljen rólunk”. Ezzel azonban odajutunk, hogy az átdolgozás szükségessége válik kétségessé, hiszen Baróti láthatóan nem gondolja úgy, hogy Huber „minden objectivitása mellett mégiscsak osztrák” lenne. Az előszó szerzője érezhetően nem is ért egyet az eljárással, és lehetőség szerint próbál elhatárolódni tőle: hangsúlyozza, hogy az eljárás a kiadó döntése volt, amellyel feltűnően nem vállal közösséget. Végül azzal menti a kiadást, hogy Huber özvegyének jóvoltából a szerző egy-két javítását, amit az eredeti kiadáshoz fűzött, beillesztette a magyar kötetbe.⁷⁷

⁷⁵ Szalay–Baróti 1895–1898.

⁷⁶ *Képviselőházi napló* 1898: 73.

⁷⁷ Huber 1899: v–vi.

A fordításban két fő tendencia azonosítható be. Az első Magyarország elkülönítése a birodalomtól, ami a beavatkozás elsődleges és bevallott célja volt. A második ezzel szemben egy szándékolatlan következménye volt az átdolgozásnak, és „Auszttria nemzetesítésének” nevezném. Elsőként nézzük a tudatosan vállalt feladatot, Magyarország leválasztását a birodalomról, amelyet a határozott szándék ellenére sem sikerült maradéktalanul teljesíteni.

Nem szabad könnyen elmenni már eleve amellett sem, hogy csak az 1526 előtti korszakokkal foglalkozó köteteket fordították le Barótival, holott a további részek is hiánypótlók lehetek volna a magyar (szakmai és nagy-) közönség számára, kivált a harmincéves háborút nagy részletességgel bemutató ötödik kötet. E döntés kapcsán azonban Baróti maga sem adott hangot ellenvéleményének – az előszóban tapasztalható távolságtartás inkább a magyar részek kihagyására vonatkozott, a *Századok* kritikus hangvételű cikke is mintegy természetesnek vette a Bizottság eljárásának ezen részét. A konfliktusos és immár tagadhatatlanul közös múlt kapcsán tehát mintegy konszenzusosan hallgattatták el az osztrák felet, aki egyébként valóban a magyar nemzeti hagyománnyal kevésbé összeegyeztethető módon írt a Habsburg uralkodók ellenében fellépő magyarokról: ábrázolásában az oszmán hatalom használja ki nagyravágyásukat.⁷⁸ Mindazonáltal a Bizottság eljárása alól éppen Szapolyai és Ferdinánd párharca jelent kivételt, ami Huber munkája harmadik kötetének végén van, így még beletartozott az eredeti vállalásba, mellőzni pedig nem lehetett, ahhoz túlságosan is egybefonódott az „osztrák” történelemmel. Ez a történelmi epizód ismeretes módon központi legitimációs kérdéseket érintett. A történelmi érvelésben gazdag politikai röpiratirodalomban ezért fontos helyet foglalt el: érdemben az első olyan periódust jelentette, melynek kapcsán a szerzők kifejtették álláspontjukat a közjogi kérdéstről, Ferdinánd vagy Szapolyai igényeit állítva be jogosnak. Látványos például a hatvanhetes ifjabb Andrassy Gyula és a függetlenségi Beöthy Ákos eltérő ábrázolása.⁷⁹ A függetlenségi tendenciákat mutató Acsády Ignác is Ferdinánd uralma kapcsán fejtette ki lesújtó véleményét az 1526 és 1867 közötti Habsburg uralomról.⁸⁰ Baróti változtatás nélkül fordítja le a vonatkozó részeket, amelyek természetesen a kiegyezéspárti értelmezéshez állnak közel: Ferdinánd kétségbevonhatatlan joggal rendelkezik a magyar trónra, míg Szapolyaiban csak is a nagyravágyás munkál, Magyarország megmentésére azonban sem elég ereje, sem bátorsága nincsen.⁸¹

Baróti összesen 12 fejezetet hagyott el az eredeti munkából, melyek kizárólag Magyarországgal foglalkoztak. Mindazonáltal számtalan más fejezetbe is be kellett avatkozni, úgy vágva ki magyar vonatkozású részeket, hogy csak annyi maradjon meg, amennyi az adott Lajtán túli történelmi fejlemény magyarázatához feltétlenül szükséges. A feladatot a fordító igen komolyan vette: az első kötet

⁷⁸ Vö. Huber 1892: 8.

⁷⁹ Vö. Andrassy 1905; Beöthy 1900.

⁸⁰ Acsády 1904: 188–189.

⁸¹ Huber 1901b: 420–421.

legelején, még a terület ókori viszonyait bemutató fejezetben Baróti úgy érezte, mentegetőznie kell, amiért Pannónia leírását benne hagyta a fordításban:

„E tartomány [Pannónia] nagyobb része tehát a mai Magyarországra esett. Magában foglalta azonban Ausztria, Stiria, Karinthia és Krajna vidékeit is, ép azért e provincia szervezetéről szintén meg kellett emlékeznünk. (A fordító megjegyzése.)”⁸²

A magyar „kalandozások” történetét Baróti (akihez mindig hozzá kell képelnünk az „átnéző” Paulert is) benne hagyta a munkában, mivel a Lajtán túli területek történetéhez szervesen kapcsolódnak, mindazonáltal kihagyta a magyarok leírását. Huber egy hosszú lábjegyzetben Budenznek és Hunfalvynak adott igazat a magyar nyelvrokonság kérdésében Vámbéry Ármin álláspontjával szemben.⁸³ A korszakban a nyelvrokonság kérdése nagyban megosztotta a tudományos szférát és a szélesebb közvéleményt is. Marczali Henrik visszaemlékezései szerint a Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi *A magyar nemzet története* első kötetében kifejtett semleges álláspontja miatt mind a török rokonság pártolói, mint a „finnugorok hatalmas szektája” felől érte dorgálás.⁸⁴ Mindemelllett Huber durva, nomád népként jellemezte a magyarságot, a krónikások legfantasztikusabb beszámolóit is leírásának részévé téve, ezeket Baróti mind kihúzta a magyar változatból. Az így jelentősen megkurtított fejezet még ebben a formában is bővebben számol be a kalandozásokról, mint általában a korabeli magyar összefoglalók. Mindazonáltal Baróti ügyelt a lefordított passzusok „finomhangolására”, tompítva Huber szóhasználatát oly módon, hogy az a befogadó közönség önképének jobban megfeleljen: így a *barbarischen Horden*ből „szilaj csapatok” lett,⁸⁵ pár oldallal később pedig szintén barbárokból „pogány magyarok”.⁸⁶ Mátyás kapcsán azonban érdekes módon Hubernek a királyt méltató megjegyzései maradnak ki (véltetőleg azért, mert ezek a tisztán magyar fejleményekkel foglalkozó fejezetben található), a külpolitikai kétszínűségére vonatkozó kritika viszont megmarad.

Baróti és Pauler változtatásai jelentősen befolyásolták, megváltoztatták Huber munkájának szerkezetét és ezzel egész történelemszemléletét. Az első könyv második fejezetében Huber három *österreichische Ländergruppe*-ről beszél: ezek (az örökös tartományok, Cseh- és Magyarország) egyesülésének bemutatása munkájának fő feladata. Baróti ezt kettőre javította – ez az a bizonyos inkriminált rész, amelyet a Könyvkiadó Bizottság példának hozott eljárásának igazolására. Finomabb változtatást jelent a (magyar számozás szerint I.) Albert uralkodását bemutató fejezet címének fordítása. Huber eredetijében Magyarország és Csehország Ausztriával való első egyesüléséről van szó, Baróti fordítása azonban

⁸² Huber 1899: 13. 4. lábjegyzet.

⁸³ Huber 1885a: 114. 1. lábjegyzet.

⁸⁴ Marczali 2000: 175.

⁸⁵ Az eredeti: Huber 1885a: 129. Baróti verziója: Huber 1899: 121.

⁸⁶ Az eredeti: Huber 1885a: 133. Baróti verziója: Huber 1899: 125.

Magyarország, Csehország és Ausztria egyesüléséről beszél, ami egyenlő feleket sugall.

Huber nemcsak a szerkezetben, de magában a szövegben is tett a magyar közjogi felfogást sértő megjegyzéseket, amelyeket Baróti szintén korrigált. Így például a harmadik kötet negyedik könyvének első fejezetében Huber jelenlegi *österreichische-ungarische Kaiserstaat*ról beszél.⁸⁷ Ezzel a fentebb tárgyalt, Ciszlajtániában elterjedt nézetrendszer közvetíti, miszerint Ausztria felett egy közös állam áll, az össz állam. Baróti a *Kaiserstaat*ot egyszerűen átírta monarchiára.⁸⁸ Mindennek fényében azonban kevésbé érthető, hogy a hatodik fejezetben Baróti miért írta át a fejezetcímbe *Ausztria–Magyarország és Csehországra* Huber eredetijét, melyben egyszerűen Ausztriáról, Magyarországról és Csehországról beszél a történész.⁸⁹

Baróti nemcsak a közjogi kérdés vonatkozásában változtatott Huber eredetijén, hanem másban is közelítette a magyar történelemértelmezéshez a munkát: egyes magyar passzusokban, amelyeket kénytelen volt meghagyni, a nemzetet olyan megszemélyesített történelmi szereplővé tette, ahogyan azt magyar történészek szintéziseiben tapasztalhatta az olvasó – Huber eredetijében azonban nem. Ezzel találkozhatunk az interregnum időszakának elbeszélése kapcsán, amelyet Baróti – főként a cseh vonatkozások miatt – nem hagyhatott ki teljesen az átdolgozásból, mindenesetre igyekezett a magyar vonatkozású passzusokat a minimálisra visszaszorítani. Huber eredeti megfogalmazása szerint:

„Most már nem lehetett többé halogatni azon kérdés eldöntését, hogy vajon az uralkodóház nőága birtokolja az öröklés jogát, avagy a magyaroknak választás útján kell betölteniük a trónt. [...] Ám a cseh trónörökösrel 1298-ban eljegyzett hercegnő trónra emelésére egyik párt sem gondolt. Az egyik, amelyik már III. Andrást sem ismerte el törvényes uralkodónak, Károly Róberthez ragaszkodott. [...] Azok többsége azonban, akik hűségesen András oldalán álltak, hallani sem akartak a pápai jelölről.”⁹⁰

Baróti verziójában ugyanez az epizód a következőképpen szerepel:

„Miótán benne kihalt az Árpádok családja, a trón betöltésének kérdése foglalkoztatta a nemzetet. [...] III. Endrének maradt ugyan leánya [...] de arra, hogy őt emeljék a trónra, senki nem gondolt. A nemzet két pártra szakadt. [...] De a nemzet nagyobb része nem akart tudni a pápa jelöltjéről.”⁹¹

⁸⁷ Huber 1888: 3.

⁸⁸ Huber 1901a: 473.

⁸⁹ Huber 1888: 89. Vö. Huber 1901a: 549.

⁹⁰ Huber 1885b: 76–78.

⁹¹ Huber 1901a: 74.

Látható, miként válik a nemzet központi szereplővé Baróti átírásában. A nemzet, mint megszemélyesített, központi történeti cselekvő, minden nemzeti történelem (értve ezalatt a nemzeti látószögből írt történelmet) egyik legfontosabb eleme.⁹² Ez a fajta megszemélyesítés bevett gyakorlat volt a magyar történetírásban is, osztrák-német történészek részéről azonban komoly kritika érte, miszerint az eljárás a nemességre szűkíti le a nemzet fogalmát. Ebben a kritikában azonban sokkal inkább Franz Krones, de mindenekelőtt Franz Martin Mayer járt az élen, mint Huber.⁹³

Összességében Baróti magyar részeket érintő változtatásainak hatására Magyarország kikerült Ausztria történetéből. Az a kép alakult ki, miszerint Magyarország történetileg egy Ausztriával egyenrangú, tőle függetlenül fejlődő, külön életet élő ország. A két állam ugyan hatott egymás történetére a szomszédság esetlegessége miatt, ettől eltekintve azonban felesleges Magyarország történetének tárgyalása Ausztria múltjának bemutatásához – pontosan úgy, ahogyan a fordítást átnéző Pauler Gyula recenziójában megfogalmazta. Míg a nagy híró francia szerző egyetemes történelmi művét is úgy kellett korrigálni, hogy az ország világtörténelmi szerepe megfeleljen a nemzeti önképnek, a hírneves „osztrák” történésszel azt kellett mondatni, szintén a nemzeti önképhez igazodva, hogy Magyarországnak csak epizodikusan volt köze Ausztria történetéhez, nem szerves része annak, miként 1867 után sem közös *Kaiserstaatot*, hanem egyedül az uralkodó által egybekötött Osztrák–Magyar Monarchiát alkotnak.

Baróti változtatásainak ugyanakkor nem csupán magyar implikációi vannak. Az átdolgozásnak egy szándékolatlan következménye is megfigyelhető, amely Ausztria nemzetesítésének irányába hat. Huber előszavában, amelyet a birodalomhoz lojális fórumokon elítéltek, a szerző Ausztriát különleges, nemzeteket tömörítő, mesterséges formációként mutatja be. Mint az előszók általában, ez a reflexió is meghatározza, hogy az olvasó miként értelmezi a munka további részeit. Ennek megfelelően, amikor a továbbiakban Ausztria területeinek ókori történetéről beszél a szerző – amikor Ausztria még nem létezett –, az olvasó úgy értelmezheti, hogy a későbbi mesterséges alakzat területeinek múltjáról olvas. Baróti azonban az előszót teljesen kihúzta, így az ókori rész azt a benyomást kelti, mintha Ausztria már Ausztria előtt létezett volna – nagyjából úgy, mint a magyar országtörténeti összefoglalókban, így Baróti munkájában is Magyarország. A francia Ernest Lavisse ugyanezen okból utasította Vidal de la Blache-t, hogy Franciaország földrajzi leírását a sorozat első kötetébe illessze még mielőtt az ország történetéről bármit is megtudna az olvasó.⁹⁴ Mindemellert az Ausztria iránt elkötelezett szerzők is éltek ezzel az eszközzel: mint láttuk, Helfert Ausztria kezdeményeit a késő antikvitásban is fel vélte fedezni, egyik követője, a már szintén említett Richard von Kralik pedig történeti szintézisében már Caesar korában ki vélte mutatni Ausztria előzményeit.

⁹² Beyen 2013: 68.

⁹³ Vö. Tarafás 2020.

⁹⁴ Nora 1997: 861–862.

A magyar részek kihagyásának is volt egy Ausztria nemzetesítésének irányába mutató hatása: Ausztria ezáltal sokkal inkább egységes közösségként jelent meg, mint Huber eredetijében. Ez a szerkezeten túl magában a narratívában is tetten érhető. IV. Béla Ausztria elleni támadása például az eredetiben a „mongol betörést” tárgyaló, gyakorlatilag magyar tematikájúnak minősíthető – és ezért kihagyott – fejezetből átkerült egy Ausztriával foglalkozó fejezetbe. Így az esemény Ausztria területét ért külső támadássá válik magyar ügy helyett. Az Ausztriával mint közösséggel való azonosulást az is erősítheti, hogy ez azon ritka alkalmak egyike, amikor maga Huber is használja az *Österreich* megjelölést. Mintha Musil ironikus mondása teljesült volna, miszerint az osztrák annyit tesz, hogy osztrák–magyar mínusz a magyar.⁹⁵

Mindez természetesen nem azért alakult így, mert Baróti egyfajta osztrák nemzeti ideológiát szolgált (ráadásul magyarul), ahogyan a függetlenségi Eötvös Károly sem, amikor osztrák nemzetről beszélt a képviselőházban. Sokkal inkább arról van szó, hogy a nemzet hajlamos nemzetek sokaságaként látni a világot.

* * *

Tanulmányomban a kulturális transzfer kapcsán Bourdieu által felvetett kritikus szempontokat egy igen extrém példára alkalmaztam. Huber munkája esetében ugyanis nemhogy a termelési mező, a munka saját kontextusa nem utazott a szöveggel együtt, de egy olyan környezetbe került a szöveg, amely ellenséges volt termelési kontextusának legtöbb sajátosságával szemben. A Huber munkáján alkalmazott, néhol a fordító ízlése szerint is túlságosan drasztikus változtatások ezzel a körülménnyel magyarázhatók, és sokat mondanak a termelési és a befogadói mező egymáshoz való viszonyáról. Meglátásom szerint érdemes lenne Huber recepcióját vizsgálni a Monarchia más közösségeiben, tehát más befogadó mezők esetében is. Ebbe az irányba mutat a magyar eljárás szembeállítás a cseh esettel: bár a cseh történészek a munkát nem fordították le, szaklapjukban, a *Český časopis historický*ben megemlézték Huber fő művét, amelyen éppen azt kifogásolták, hogy nem tárgyalja elég behatóan (a Magyarországgal egyébként nagyjából azonos arányban szereplő) Csehország történetét, holott ez szerves része volt a birodalomnak.⁹⁶ Ez két, a korszakban fontos értelmiségi csoport eltérő szemléletét is tükrözi az egész Monarchiáról.

Mindemellett érdemes a Bourdieu által felvetett szempontokat általában beemlíteni a kulturális transzferek, kivált a fordítások vonatkozásában. Ne gondoljuk ugyanis, hogy Barótiék esete a múlt mára meghaladott „túlbugzósága”. Nem is olyan régen (1990-ben) adta ki az Európa Kiadó Brigitte Hamann

⁹⁵ Musil 1977: 237.

⁹⁶ Egy A. R. monogramú szerző (véltetően a folyóirat egyik alapítója, Antonín Rezek) Louis Leger munkája kapcsán említette meg Huber munkáját (Rezek 1896). Franz Kroner egyik összefoglalójában egyébiránt ugyanezt kifogásolta a ČCH névtelen recenzense (*Český časopis historický* (6). 1900: 187–188).

Rudolf, a trónörökös és lázadó című könyvét.⁹⁷ A munkát R. Szilágyi Éva fordította, Katona Tamás pedig „szakmailag ellenőrizte”. Katona nemcsak a fordítás, hanem az eredeti munka szakmai ellenőrzését is elvégezte, és a kötet végi jegyzetekben hosszabb passzusokban fejtette ki, hogy – meglátása szerint – miben téved Hamann. Ez egyáltalán nemcsak amolyan Hayden White-i értelemben vett krónikai elemeket érintett (mint például könnyen ellenőrizhető kronológiai adatokat), hanem lényeges megállapításokat az osztrák és magyar alkotmányosságról, amelyek hozzátartoztak a kötet általános történelemszemléletéhez. Voltaképpen itt is a befogadó közösség történeti ízlésének megfelelően korrigálták a szerző művét, noha természetesen kevésbé invazív, és ezáltal sokkal menthetőbb módon, mint ahogyan azt Barótiék tették. Véleményem szerint nem Katona megjegyzéseivel van probléma, hanem azzal, hogy ezeknek inkább egy recenzióban lett volna a helyük, Hamann munkáját engedni kellett volna magáért beszélni – mindenesetre az ilyesfajta korrigálások vizsgálata tanulságos lehet a kulturális termékek vándorlása szempontjából.

A fordítások és általában véve a kulturális transzferek e szkeptikus, kritikai vizsgálata mindazonáltal egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezeket meg akarnánk teljesen fosztani goethei nimbuszuktól. Maga Pierre Bourdieu tisztázta ezt idézett beszédének legelején, amelyet a francia–német megbékélés és kulturális kapcsolatok egyik jeles ünnepén mondott el.

„Ma néhány olyan gondolatot szeretnék megosztani önökkel, amelyek kívül esnek a francia–német barátság ünneplésén és az identitás és a másság feletti hagyományos töprengéseken. Úgy gondolom azonban, hogy a barátság dolgában, mint általában mindenhol, az éleslátás egyáltalán nem áll ellentmondásban a szeretettel – épp ellenkezőleg.”⁹⁸

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár (MTA Kt.)

K 1562 A Könyvkiadó Bizottság jegyzőkönyvei

Ms 491/89 Riedl Frigyes hagyatékába tartozó, főleg az akadémiai könyvkiadásra vonatkozó iratok.

Acsády Ignác 1904: *A magyar birodalom története II.* Budapest.

Andrássy Gyula 1896: *Az 1867-iki kiegyezésről.* Budapest.

Andrássy Gyula 1905: *A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai II.* Budapest.

⁹⁷ Hamann 1990.

⁹⁸ Bourdieu 2002: 3.

- Beöthy Ákos 1900: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei: politikai tanulmány.* I. Budapest.
- Bidermann, Hermann Ignaz 1867: *Geschichte der Österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1804.* Innsbruck.
- Durant, Will 1937: *A gondolat hősei.* Ford. Benedek Marcell. A magyar filozófusokról szóló részt írta Halasy Nagy József. Budapest.
- Duruy Victor 1880: *Világtörténelem.* Átdolgozta és Magyarország történetével kibővítette Ballagi Aladár. Budapest.
- Fischhof, Adolph – Unger, Joseph 1861: *Zur Lösung der ungarische Frage. Ein staatsrechtlicher Vorschlag.* Wien.
- Helfert, Josef Alexander 1853: *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich.* Prag.
- Helfert, Josef Alexander 1873: *Die böhmische Frage.* Wien.
- Huber, Alfons 1883: *Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden.* Wien.
- Huber, Alfons 1885a: *Geschichte Österreichs I.* Gotha.
- Huber, Alfons 1885b: *Geschichte Österreichs II.* Gotha.
- Huber, Alfons 1888: *Geschichte Österreichs III.* Gotha.
- Huber, Alfons 1892: *Geschichte Österreichs IV.* Gotha.
- Huber Alfons 1894: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. (Recenzió). *Századok* (28.) 4. 338–342.
- Huber Alfonz 1899: *Ausztria története I.* Átdolgozta Baróti Lajos. Átnézte Pauler Gyula. Budapest.
- Huber Alfonz 1901a: *Ausztria története II.* Átdolgozta Baróti Lajos. Átnézte Pauler Gyula. Budapest.
- Huber Alfonz 1901b: *Ausztria története III.* Átdolgozta Baróti Lajos. Átnézte Pauler Gyula. Budapest.
- Károlyi Árpád 1912: Emlékbeszéd Huber Alfonz k. t. felett. *M. Tud. Akad. Emlékbeszédek* (15.) 9. 343–366.
- Képviselőházi napló.* XIV. kötet. Budapest, 1898.
- Kralik, Richard 1913: *Österreichische Geschichte.* Wien.
- Krones, Franz 1879: *Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Mit besonderer Rücksicht auf Länder-, Völkerkunde und Culturgeschichte I.* Berlin.
- [Kronprinz] 1888: Österreich–Ungarn und seine Allianzen. Offener Brief an S. M. Kaiser Franz Joseph I. von Julius Felix. In: Hamann, Brigitte (Hg.): *Kronprinz Rudolf. 'Majestät, ich warne Sie...' Geheime und private Schriften.* Wien–München, 1878, 191–227.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim.* Budapest.
- Mayer, Franz Martin 1894: *Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie: der Jugend und dem Volke erzählt.* Wien.
- Mayer, Franz Martin 1909: *Geschichte Österreichs I–II.* Wien–Leipzig.
- Musil, Robert 1977: *A tulajdonságok nélküli ember.* Ford. Tandori Dezső. Budapest.
- Oberkofler, Gerhard – Goller, Peter (Hg.) 1995: *Alfons Huber Briefe. Ein Beitrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber.* Wien.

- Pauler Gyula 1885: Geschichte Österreichs von Alfons Huber. (Recenzió) *Századok* (19.) 426–432.
- Popovici, Aurel C. 1906: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krise in Österreich-Ungarn.* Leipzig.
- Rezek, Antonín 1896: Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu'à l'année 1894. (Recenzió.) *Český časopis historický* (2.) 45–46.
- Schwegler Albert 1904: *A bölcsélet története.* Ford. Mitrovics Gyula. Budapest.
- Szalay József – Baróti Lajos 1895–1898: *A magyar nemzet története.* Budapest.
- Zeißberg, Heinrich von 1886: Alfons Huber: Geschichte Österreichs I–II. (Recenzió). *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (7.) 336–340.

Český časopis historický, 1900.
Die Presse, 1891.
Das Vaterland, 1887.
Reichspost, 1896.
Századok, 1884, 1899, 1900.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Beyen, Marnix 2013: Who is the Nation and What Does It Do? The Discursive Construction of the Nation in Belgian and Dutch National Histories of the Romantic Period. In: Dunthorne, Hugh – Wintle, Michael (eds): *The Historical Imagination in Nineteenth-Century Britain and the Low Countries.* Linden–Boston, 67–86.
- Bourdieu, Pierre 1985: Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai figyelő* (1.) 1. 7–22.
- Bourdieu, Pierre 2002: Les conditions sociales de la circulation internationale des idées. *Actes de recherche en sciences sociales* 145. 3–8.
- Bruckmüller, Ernst 1995: Österreichbegriff und Österreich-Bewusstsein in der Franzisko-Josephinischen Epoche. In: Plaschka, Richard G. – Stourzh, Gerald – Niederkorn, Jan Paul (Hg.): *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs.* Wien, 255–288.
- Bruckmüller, Ernst 2003: *The Austrian Nation: Cultural Consciousness and Socio-political Process.* Riverside (CA).
- Burján Mónika 2003: *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 közt.* (Doktori disszertáció) Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Delisle, Jean 2003: L'histoire de la traduction: son importance en traductologie, son enseignement au moyen d'un didacticiel multimédia et multilingue. *Forum* (1.) 2. 1–16.
- Evans, R. J. W. 1991: Josephinism, 'Austrianness' and the Revolution of 1848. In: Robertson, Ritchie – Timms, Edward (eds): *The Austrian Enlightenment and Its Aftermath.* Cambridge, 145–160.
- Fellner, Fritz 2002: Alfons Huber – Werk und Wirken im Umfeld der zeitgenössischen Geschichtswissenschaft. In: Fellner, Fritz: *Geschichtsschreibung und nationale Identität.*

- tät. *Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Wien–Köln–Weimar, 277–292.
- Fráter Jánosné 1972: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtudományi Bizottsága 1872–1949. *Akadémiák Értésítő* (79.) 7–8. 515–523.
- Geehr, Richard S. 2003: *The Aesthetics of Horror. The Life and Thought of Richard von Kralik*. Boston–Leiden.
- Haider, Markus Erwin 1998: *Im Streit um die österreichische Nation. Nationale Leitwörter in Österreich 1866–1938*. Wien.
- Hamann, Brigitte 1990: *Rudolf, a trónörökös és lázadó*. (Ford. R. Szilágyi Éva.) Budapest.
- Heer, Friedrich 1981: *Der Kampf um die österreichische Identität*. Wien–Köln–Graz.
- Horwath, Peter 1991: The Altar of the Fatherland. Wilhelm Friedrich von Meyern's Utopian Novel *Dya-Na-Sore*. In: Robertson, Ritchie – Timms, Edward (eds): *The Austrian Enlightenment and Its Aftermath*. Cambridge, 43–58.
- Judson, Pieter M. 2016: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, MA–London.
- Jurt, Joseph 2007: Traduction et transfert culturel. In: Lombez, Christine – Kulesa, Rotraud von (dir.): *De la traduction et des transferts culturels*. Paris, 93–111.
- Kienzl, Lisa 2014: *Nation, Identität und Antisemitismus. Der deutschsprachige Raum der Donaumonarchie 1866 bis 1914*. Graz.
- Kirchhoff, Jörg 2001: *Die deutschen in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Ihr Verhältniss zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis 1866/67–1918*. Berlin.
- Klaudy Kinga 2007: *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest.
- Kořalka, Jiří 1991: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa. Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitliche Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in der böhmischen Ländern*. Wien.
- Lhotsky, Alphons 1954: *Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954*. Graz–Köln.
- Lhotsky, Alphons 1962: *Österreichische Historiographie*. Wien.
- Lhotsky, Alphons 1967: *Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts 1281–1358. Neubearbeitung der Geschichte Österreichs von Alfons Huber*. Wien.
- Mang, Gerhard 1953: *Alfons Huber*. (Doktori disszertáció) Universität Wien, Wien.
- McGrath, William J. 1974: *Dionysian Art and Populist Politics in Austria*. New Heaven–London.
- Nora, Pierre 1997: L'Histoire de France de Lavis. In: Nora, Pierre (dir.): *Les lieux de mémoire I*. Paris, 851–902.
- Oberkofler, Gerhard – Goller, Peter 1995: Einleitung. In: Oberkofler, Gerhard – Goller, Peter (Hg.): *Alfons Huber Briefe. Ein Beitrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber*. Wien, 17–41.
- Robert, André 1933: *L'idée nationale Autrichienne et les guerres de Napoléon. Hormayr et le salon de Caroline Pichler*. Paris.
- Servant, Catherine 1998: *Critique et nation: la naissance de la critique dans les lettres tchèques*. (Doktori disszertáció) École des hautes études en sciences sociales, Paris.
- Somogyi Éva 1976: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig: az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Budapest.

- Stourzh, Gerald 2011a: Der Umfang der österreichischen Geschichte. In: Stourzh, Gerald: *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählten Studien 1990–2010*. Köln–Graz–Wien, 11–36.
- Stourzh, Gerald 2011b: Die dualistischen Reichsstruktur. Österreichbegriff und Österreichbewusstsein. In: Stourzh, Gerald: *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990–2010*. Köln–Graz–Wien, 105–124.
- Tarafás Imre 2020: Civilizáló gyarmat. A „civilizáció”, a „gyarmat” és a „barbár” a dualizmus kori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában. *Sic Itur ad Astra* (megjelenés előtt)
- Varga Bálint 2018: Birodalmi történetírás a nacionalizmus korában az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: Csibi Norbert – Schwarczwölfer Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, 37–54.
- Wertheimer Ede 1910: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora I*. Budapest.
- Whiteside, Andrew G. 1975: *The Socialism of Fools. Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan Germanism*. Berkeley–Los Angeles–London.
- Wilfling, Gertraud 2010: *Akademische Fachvereine am Beispiel des „Akademischen Historikerklubs” der Universität Innsbruck*. https://webapp.uibk.ac.at/ojs2/index.php/historia_scribere/article/view/2273/1825 – utolsó letöltés: 2020. április 17.

Cora Zoltán

A magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítási rendszer vagyonvesztése és anyagi stabilizációja 1945 és 1947 között

A magyar társadalombiztosítás a bismarcki minta alapján épült ki, a kötelező biztosítási forma a németországgal vonható párhuzamba. A nyugat-európai fejlődéssel szemben azonban Magyarországon a munkavédelmi és a munkásbiztosítási törvényeket egymással párhuzamosan fogadták el. Mivel a magyar társadalom csupán a 20. század elején érkezett el a tömegdemokrácia és a modern értelemben vett munkavállalás időszakába, ezért a 19. század végén a politikai elit a járulékfizetéssel szerzett jogokon alapuló kötelező társadalombiztosítás koncepcióját fogadta el, ami a legtöbb Nyugat-Európában alkalmazott szociálpolitikai koncepcióhoz képest kevésbé segítette elő az alsóbb rétegek emancipációját.¹

A magyarországi jóléti intézmények az önkormányzatiság elvére épültek.² Az ország gazdasági fejlődése és az elit legitimációs igénye lehetővé tette a szociális kiadások és a szociális jogok kiterjesztését, ami a két világháború közötti időszak végére az ipari munkásság szinte teljes társadalombiztosítási lefedettségét eredményezte.³ Jóllehet az 1870-es évek magyarországi szegénypolitikájához képest az 1930-as évekre megszilárduló biztosítási rendszer igen lényeges előrelépést jelentett,⁴ mégis számos megoldatlan kérdést – például a mezőgazdasági népesség biztosítása vagy a munkanélküli biztosítás hiánya – örökített az 1940-es évek szociálpolitikájára. A kormányzati szociálpolitika és a társadalombiztosítási rendszer alakulását azonban nem csupán a két világháború közötti politikai struktúrák adottságai, hanem a szociális kérdéshez kapcsolódó különböző eszmei áramlatok és mozgalmak, valamint a külföldi minták átvétele is befolyásolta.

A magyarországi jóléti állam 20. századi fejlődését két részre osztó II. világháború nem csak a politikai struktúrák átalakulását vonta maga után. A magyar szociálpolitika történetében is lényeges kérdés, hogyan viszonyul egymáshoz a 20. századi fejlődésének a háborút megelőző és azt követő szakasza. Jóllehet a jóléti állam kutatása az utóbbi időszakban előrehaladt, számos területet alig

¹ Bódy 2001: 73–93; Bódy 2004: 5–6; Szikra 2000: 18–19; Szikra 2004: 255–257; Tólos 1998: 5–7; Tomka 2003: 59–6.

² Bikkal 1943b: 44–45.

³ Bikkal 1943b: 45.

⁴ *A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942.* 1943: 51–54, 62–64, 93–94.

vagy még egyáltalán nem tártak fel. Az eddigi eredmények alapján nem alakult ki meggyőző tudományos konszenzus, sőt vita sem az 1930-as évek végétől az 1950-es évek elejéig terjedő átmeneti periódus szociálpolitikájának összefüggő értékeléséről, ami épp a két korszak kapcsolatát érinti.

A II. világháború kitörése és a hadigazdálkodásra történő átállás önmagában is katalizátora volt – például pénzügyi hatásai vagy a társadalmi mobilizáció felgyorsítása révén – egy újfajta szociálpolitika kifejlődésének. Elvileg ez a folyamat a korábbi jóléti rendszerek továbbfejlesztésén túl akár újfajta szervezőelv érvényesítését is magában foglalhatta. A meghatározó magyarországi szociálpolitikuskok egyetértettek abban, hogy a háború utáni gazdasági rekonstrukcióval párhuzamosan jóléti expanzióknak is be kell következnie. Ez a feltételezett expanzió pedig több irányban is megindulhatott.

A magyar jóléti állam két jól működő programja, a kötelező társadalombiztosítás és a produktív szociálpolitika⁵ strukturális adottságai összességében nem változtak a II. világháború idején. A produktív szociálpolitika fő exponensének tekinthető Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) építkezései a háború idején is folytatódtak, s főképp a visszacsatolt területek tekintetében hoztak igen jelentős előrelépést. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a háborús évek közül 1944-ben Magyarország hadműveleti zónává vált. Így új szociálpolitikai tevékenység nem indulhatott meg, s a kormányok többnyire csak a juttatások szintjeinek inflációhoz való igazításáról, illetve a háborús állapotoknak megfelelő szociálpolitikai szükségintézkedések meghozataláról gondoskodhattak. Ez önmagában a jóléti rendszer háború előtti állapotának kontinuitását jelentette. Ugyanakkor a II. világháború szociálpolitikai gondolkodása jó néhány ponton már az 1945 utáni jóléti expanzió során megvalósuló programok kidolgozására irányult. Ezzel tulajdonképpen a modern jóléti állam alapjait már a világháború alatt lefektette.

A nyugdíjbiztosítás finanszírozása terén a várományfedezeti rendszer⁶ maradt a fő pénzügyi megoldás, ugyanakkor az új biztosítások bevezetésénél számos szociálpolitikus már a felosztó-kirovó rendszer alkalmazását javasolta.⁷ Ennek az volt a fő oka, hogy a gyors kiterjesztések költségigényét – nagyobb mértékű vagyonadó kivetése nélkül – a tőkeakkumulációra építő várományfedezeti rend-

⁵ Produktív szociálpolitika alatt az 1930-as, 1940-es években domináns keresztény-konzervatív szociálpolitika fő irányzatát értjük. Célja, hogy az új jóléti szolgáltatások bevezetése erkölcsileg és fizikailag ép, hasznos munkát végző („produktív”) egyének megteremtéséhez, társadalmi integrációjához vezessen (például sokgyermekes családok, fiatal házaspárok vagy munkavállalók) (Cora 2013: 110–111).

⁶ A várományfedezeti rendszer azt jelenti, hogy a szolgáltatások, a kifizetések és a működés forrása meghatározó módon a tőkésített járulékok hozamán alapul. A nyugdíj- és életbiztosítások általánosan várományfedezeti rendszerben működtek az 1940-es években, illetve azt megelőzően.

⁷ A felosztó-kirovó rendszer alapvetően az állam által szabályozott nyugdíjrendszert jelent, ahol a gazdaságilag aktív munkavállalók járulékaik képezik az adott költségvetési év nyugdíjajai állami nyugdíjainak fedezetét. Ez a rendszer azon a feltételezésen alapul, hogy az aktív generáció szolidáris az idősebb generációval.

szerrel csak hosszabb távon lehetett volna finanszírozni. Az 1928-ban bevezetett nyugdíjrendszernél ez logikus lépés volt, hiszen a 8 éves várományfedezeti idő leteltével a tőkealapokból az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) és a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI) képessé vált a folyamatosan bővülő nyugdíjrendszer finanszírozására. Egy gyorsabb és igen széles társadalmi csoportokat érintő társadalombiztosítási kiterjesztésnél azonban viszonylag rövid idő alatt vált szükségessé a járadékok folyósítása. A finanszírozás kérdésének adott nagyobb hangsúlyt a társadalombiztosítás lefedettségének bővülése is: míg 1939-ben a gazdaságilag aktívaknak csupán 30%-a rendelkezett kötelező társadalombiztosítással, addig 1943-ban ez az arány 39%-ra emelkedett. E növekedés a biztosítottak területi revíziók miatt megemelkedett létszámával, valamint a háború alatt bevezetett kisebb kiterjesztésekkel magyarázható. Mindazonáltal a társadalombiztosítási programok stabilitása és mérsékelt bővülése az átmenet vizsgálatának szempontjából az útfüggőség erős érvényesülését mutatja: a biszarcki „ösvényről” Magyarország nem tért le a II. világháború idején sem.

1945 után szinte az összes európai országban megszilárdult a jóléti állam, sőt további expanziója során az univerzalitás irányába fejlődött.⁸ A háború után Magyarországon, Esping-Andersen modelljének kategóriáit használva, a jóléti állam egy kevert, konzervatív-szociáldemokrata típusa alakult ki. A térség más országaihoz hasonlóan a háború utáni rekonstrukció nehézségei elősegítették a társadalmi szolidaritás megerősödését, ami a társadalmi reformprogramoknak dinamikát biztosított. Mivel e tekintetben a győztes Nagy-Britannia és Franciaország igen jelentős lépéseket tett, ezért ezek az országok 1945 után még inkább példaképpé válhattak.⁹

1948 után a szovjet modell alapján kezdték el átalakítani a kelet-közép-európai társadalmakat. Funkcionális szempontból a kommunista államokat is „jóléti-nek” lehet tekinteni, mivel az állam továbbra is jelentős szerepet vállalt a szociális ellátórendszer és az átfogó jóléti programok kiépítésében és fenntartásában.¹⁰ A korábbi rendszer kontinuitását mutatja, hogy a háború alatt kidolgozott jóléti terveket hajtották végre 1945 után, tehát erőteljes kontinuitás tapasztalható a háború előtt és alatti szociálpolitikával.

A II. világháború a magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítás vagyoni alapjait is súlyosan érintette. A tanulmányban azt vizsgálom, hogy a gazdasági újjáépítés és stabilizáció éveiben (1945–1947) miként alakultak a magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítás anyagi viszonyai, elsősorban a vagyonszerzésre és az új anyagi alapok megteremtésére összehasonlítva. Elsőként a II. világháború folyamán a társadalombiztosítás területén elszenvedett anyagi veszteségeket és vagyonszerzést elemzem, majd pedig a társadalombiztosítási rendszer valorizációját 1945 után. A társadalombiztosítás rekonstrukciós fázisához kapcsolódóan a szociálpolitika más területeinek vagyoni alakulását is

⁸ Flora–Heidenheimer 1981: 155; Raphael 2004: 52–54; Tomka 2008: 33–34.

⁹ Raphael 2004: 55–66.

¹⁰ Tomka 2009: 51–52, 229–230.

vizsgálom. Ezek alapvetően meghatározták a háború utáni évek rendkívül alacsony életszínvonalát, mivel az élelmiszerhiány, a gazdasági nehézségek, a munkanélküliség és a hiperinfláció mellett a biztosítási szolgáltatások vagy elvesztés és dezorganizáció miatti akadozása vagy egyenesen megszűnése hozzájárult nemcsak egyes társadalmi csoportok (például nyugdíjasok), de tulajdonképpen az egész társadalom deprivációjához.

A vizsgált korszakban nem csupán a Népjóléti Minisztérium, a kormányzati szereplők, valamint a biztosító intézetek vezetői és tanácsadó testületei szabták meg az egyes szociálpolitikai lépéseket, hanem egyes politikai csoportok és szakmai műhelyek is jelentős befolyást gyakoroltak rá. Ezek közül a társadalombiztosítás tekintetében a legfontosabbak az Szociáldemokrata Párt Szociálpolitikai Osztálya, illetve egyes vezető szociáldemokrata szakpolitikusok (Kéthly Anna, Illés György, Székely Miklós), a korábbi keresztény-nemzeti kurzus egyes képviselői (Mihályffy Antal), valamint különböző kommunista szakpolitikusok (Rostás Oszkár, Pikler György, Réti Károly) voltak.

Az SZDP saját szociálpolitikai osztályt hozott létre, mely azt a célt tűzte ki, hogy kapcsolatot teremtsen minden érdekelt hivatalos szervvel, illetve elkészítse a jövőbeli munkára vonatkozó javaslatokat.¹¹ Az osztály a párton belüli ügyeken túl azonban az országos politikára vonatkozóan is kidolgozta saját tervezetét: univerzális társadalombiztosítás munkanélküliség esetére szóló biztosítással. A szociáldemokraták elképzelése szerint egységes biztosítási hálózatot kell kiépíteni Magyarországon, amelyen belül a munkanélküliség elkerülése – és végső soron a teljes foglalkoztatottság elérése – érdekében meg kell szervezni az állami munkaközvetítést és a közmunkák rendszerét.¹² Az általánosságokat megfogalmazó gyári munkásvédelem mellett az SZDP népjóléti koncepciójának másik lényeges eleme a létminimum garantálása volt. Jóllehet minden szociális szolgáltatás alapelvevé nyilvánították a létminimumot, mégis az elérendő cél a munkavégzés által szerzett egzisztencia maradt. Ez aktív munkavállalásra ösztönzött.¹³ Az SZDP céljai koordinálására létrehozta az Országos Szociálpolitikai Intézetet.¹⁴

Az adott időszak sajátos kérdése volt a társadalombiztosítás vagyoni helyzetének alakulásában, hogy a háború után az 1947-es párizsi békeszerződések következtében az utódállamokhoz visszakerült, főként magyarlakta területek társadalombiztosítási vagyonára milyen mértékben formálhatott jogot a magyar állam, illetve a magyarországi társadalombiztosító intézetek. 1938 és 1944 között az OTI és más társadalombiztosító intézetek rendkívül nagy mértékű beruházásokat hajtottak végre a visszacsatolt területeken. Ezen területek újbóli elvesztése miatt 1946-tól a Magyar Külügyminisztérium támogatásával az OTI tárgyalásokat kezdeményezett Csehszlovákiával, Romániával és Jugoszláviával a befektetett vagyon egy részének repatriálása érdekében. Az 1945 és 1947 közötti magyaror-

¹¹ PIL 283. f. 29. cs. 3. ó. e.

¹² PIL 283. f. 29. cs. 2. ó. e.

¹³ PIL 283. f. 29. cs. 2. ó. e.

¹⁴ PIL 283. f. 29. cs. 2. ó. e.

szági társadalombiztosítási vagyoni alakulásának bemutatásához tehát elengedhetetlen annak feltárása is, hogy ezek a tárgyalások milyen mértékben jártak sikerrel s járulhattak hozzá a vagyoni rekonstrukcióhoz 1947 után.

A tanulmány hipotézise szerint az elképesztő mértékű vagyonesztés, valamint a jórészt sikertelen repatriálási tárgyalások ellenére a szociálpolitika és társadalombiztosítás legfontosabb vagyoni alapját sikerült újjáépíteni az első hároméves terv első felének időszakáig. Ugyanakkor a központosított rekonstrukciós program és a tervgazdálkodás bevezetése révén a szociálpolitika alapvetően alárendelt szerepkörbe került, anyagi forrásait pedig a Molnár Erik, majd Olt Károly vezette Népjóléti Minisztérium nem csak jóléti célokra használta fel. Összességében fontos hangsúlyozni, hogy a vizsgált időszak egy átmeneti korhoz tartozik, amikor az 1945 előtti jóléti fejlődéshez képest – részben kényszerből, a háború hatásai miatt, részben tudatosan tervezett reformokkal – változások történtek, ám még nem alakult ki az államszocialista rendszer jóléti modellje, amely csak az 1940-es évek végén kezdett összeállni.

A MAGYARORSZÁGI JÓLÉTI ÁLLAM A STABILIZÁCIÓ ÉS A REKONSTRUKCIÓ ÉVEIBEN (1945–1947)

A háború jelentős anyagi és emberi károkat okozott.¹⁵ A nehézségeket fokozta, hogy Magyarországon a háború után a világtörténelem legnagyobb mértékű inflációja következett be. A kereslet és kínálat viszonya megbomlott, és az akadozó adók miatt a kormány csak bankjegyek kibocsátásával tudta fedezni a költségeit.¹⁶ A közben kialakult feketekereskedelem visszaszorítását is célzó 1946. januári sikertelen pengő-felülbélyegzés után az új forint bevezetésére 1946. augusztus 1-jén került sor.¹⁷ Az ellátási nehézségeket fokozta a hiányosan és nem rentábilisan kivitelezett földreform is.¹⁸ Magyarországon a megszálló szovjet katonai igazgatás is hozott jóléti intézkedéseket, amely elsődleges feladatának tartotta, hogy a szociálpolitikát gazdasági célok szolgálatába állítsa, és – a súlyos gazdasági

¹⁵ A termelés az 1938-as szint harmadára esett vissza, s csak 1948-ban érte el újra azt, az összes jóvátétel megközelítette az 500 millió dollárt. Szintén az 1938-as színhez viszonyítva a nemzeti vagyoni megközelítőleg 40%-a megsemmisült. A Magyar Nemzeti Bank aranykészlete külföldre került. Magyarország népességvesztése az 1941-es adatokat alapul véve a lakosság közel 10%-át (1 200 000 fő) tette ki (Cameron 1994: 434–436; Kaposi 2002: 324–327; Ormos 2006: 361; Pik 2001: 311–312; Szabó 2000: 36).

¹⁶ Kaposi 2002: 328.

¹⁷ E periódus alatt az adósságtörlesztők igen jól jártak, mivel a hivatalos árfolyamokat nem lehetett az infláció sebességéhez igazítani, így nagyon sokan gyorsan képesek voltak adósságaik törlesztésére. Ez igen fontos tényező volt számos egzisztencia háború utáni talpra állításában, mivel ekkor még szinte semmilyen szociálpolitikai juttatási rendszer nem funkcionált, így például az egészségügyi költségek fedezésénél a fizetőképesség alapvető fontosságú volt (Pik 2001: 313–316; Cameron 1994: 436–438; Kaposi 2002: 328–329).

¹⁸ Kaposi 2002: 331–334; Pik 2001: 312.

problémák ellenére – a kommunista hatalom legitimációjára használja fel, valamint hogy a Szovjetunió reorganizációját elősegítse.¹⁹

A stabilizáció tágabb kontextusához tartozik az államosítások kérdése.²⁰ Magyarországon az államosítás folyamata a szovjet rekonstrukcióval és vegyesvállalati gazdálkodással párhuzamosan haladt.²¹ Így a már korábban életbe lépett jóléti programok juttatásai egyre inkább az államosított szférában való munkavállaláshoz kapcsolódtak, ami viszont 1948-tól alkalmat adott a kommunista hatalomnak, hogy szinte kizárólag az állami foglalkoztatáshoz kapcsolja a jóléti rendszer szolgáltatásait. A kommunisták politikai infiltrációja²² miatt a rekonstrukció és a háború utáni szociálpolitika kiépítése tehát már eleve egy részben elnyomó politikai struktúrában kezdődhetett meg.

A háborús dezintegráció egyik legjellemzőbb vonása a biztosítottak számának óriási visszaesése volt: a közel másfél millió biztosítottból csupán 674 000 főt regisztráltak 1945 júniusában.²³ Az óriási visszaesés nem csupán a revízió során visszakerült területek 1945 utáni elvesztése miatt következett be: a szétzilálódott intézményi struktúra, valamint a munkahelyek és biztosítási viszonyok magas fluktuációja is szerepet játszott ebben. Az ipari foglalkoztatottak száma körülbelül a felére csökkent, a munkanélküliek száma pedig megnőtt.²⁴ A munkanélküliek száma 1946–1947-ben tovább emelkedett, ami főként a B-listázások nyomán bekövetkezett elbocsátásoknak volt köszönhető.²⁵

A politikai összetűzések miatt a háború utáni szociálpolitika lépései némi képp kaotikusak voltak.²⁶ A SZEB a pénzügyi instabilitás miatt nem avatkozott be a magyarországi szociálpolitika irányításába, s érintetlenül hagyta az 1945 előtti intézményrendszert és igazgatási struktúrát.²⁷ Az általános nivellálás és a bérolló szűkítése számos korábbi egzisztenciát érzékenyen érintett.²⁸ Ugyan-

¹⁹ Kaposi 2002: 323., 329.; Ormos 2006: 360.

²⁰ Már a háború alatt megkezdődött a kulcsiparágak állami irányítása, ugyanakkor 1945 után ezt a békeállapotokra is kiterjesztették. A nagyobb állami szerepvállalás kialakulásában Európa-szerte közrejátszottak az új koalíciós kormányok egységesítő törekvései is. Az ezzel együtt jelentkező széles körű reformigény két fő irányt írt elő: az államosításokat és a szociális ellátórendszerek (többnyire állami) bővítését (Cameron 1994: 438–440).

²¹ Ferge 1986: 151–152; Kaposi 2002: 335.

²² Ungváry 2002: 295–302.

²³ PIL 274. f., 12. cs., 134. ő. e.

²⁴ Valuch 2005: 355.

²⁵ Ugyanakkor nem létezett munkanélküliségi biztosítás, amely ezeknek a munkavállalóknak védelmet nyújthatott volna. Ezekben az években jellemző maradt a szűkösség, a szociálisan rászorulóknak egzisztenciálisan veszélyeztetett állapota, így a társadalombiztosítás és más szociális szolgáltatások hiánya vagy rendszertelensége különösen súlyos következményekkel járt. A szociális munka e szükséghelyzetnek megfelelően 1945 elejétől az egészségügyi ellátás hatáskörébe került, a szegénypolitika hivatalosan megszűnt, s a szociálpolitikát a Népjóléti Minisztérium tevékenységébe integrálták (Andorka–Harcza 1999: 32; Ferge 1986: 153; Pik 2001: 310; Valuch 2005: 350–351; 356–361).

²⁶ Bibó 1981: 81–103.

²⁷ Tomka 2003: 92.

²⁸ Ferge 1986: 155.

akkor a társadalmi struktúrákban jelentős átalakulás ment végbe: a korábban kisebb politikai befolyással rendelkező rétegek kerültek meghatározó pozíciókba, ami főként az 1944-ben megindult társadalmi változások (holokauszt, deklasszáció, üldöztetések, emigráció, és kitelepítések) eredménye volt.²⁹

A jövedelmi struktúra kiegyenlítettebbé vált, habár a nivellálódás a paraszti népeiséget kisebb mértékben érintette, mint a munkásokat és más városi alkalmazotti rétegeket. A változás 1945 után többnyire proletarizálódást, a társadalmi homogenizáció „negatív előjellel” történő megvalósulását jelentette. A reálbérek csak 1956-ra érték el az 1938-as szintet.³⁰ 1948-ig a rekonstrukciós szűkösség maradt jellemző.

A társadalombiztosítási intézetek önkormányzatait a front elvonulását követően nyomban újjáalakították, s így megkezdődhetett a társadalombiztosítás újjáépítése. A korábban eltávolított baloldali tagokat 1945 áprilisában rehabilitálták (285/1945. M.E. sz. r.) a társadalombiztosítási intézmények apparátusába, majd májusban (2300/1945. M.E. sz. r.) az önkormányzatokban kétharmados munkavállalói többséget alakítottak ki, és 1945 májusában kizárták a népbíró-sági perekben gyanúsított és internált személyeket az irányításból.³¹

Betegség- és balesetbiztosítás

Az intézményi rekonstrukcióval párhuzamosan a kormány a gyorsuló inflációval együtt próbálta emelni a szolgáltatásokat. A bérhatár eltörlésével 1945 júniusára a biztosítottak 1945 előtti létszámának 70%-át tudták elérni.³² A közületi megbiztosítók (például Magyar Államvasutak Betegségi Biztosító Intézete (MÁV BBI), Dohányjövedék Betegségi Biztosító Intézete (Dohányjövedék BBI) esetében nagy kiesést jelentett az újra elvesztett felvidéki és erdélyi területek biztosítottainak elmaradó járuléktömege, hiszen ezeknél nem állt rendelkezésre nagyobb tőkealap, a megnövekedett hiányokon azonban megfelelő állami támogatással könnyen felül lehetett kerekedni. Az önálló biztosító intézetek (OTI, MABI, Magyar Hajózási Betegségi Biztosító Intézet (MAHABBI) esetében azonban további problémát jelentett, hogy az ingatlanokban és a személyekben bekövetkezett pusztuláson túl a rendszer súlyos pénzügyi kihívásokkal nézett szembe. Hatalmas hiány halmozódott fel ugyanis, mely két forrásból származott: a járulékbévételek csökkenéséből, valamint az akkumulált járulékalapok hozadékának drasztikus visszaeséséből. 1945 februárjában a járadéktőke teljesen „befagyott”, a forgótőke legnagyobb hányada, körülbelül 1 milliárd aranypengő

²⁹ Ennek következtében a nagybirtokosság és a nagypolgárság rétegei gyakorlatilag eltűntek a magyar társadalomból, a középosztály tehetősebb része pedig 1945 és 1950 között felmorzsolódott, illetve összetételében erőteljesen átalakult (Valuch 2005: 94–98).

³⁰ Andorka–Harcsa 1999: 34; Valuch 2005: 284–288.

³¹ Laczkó 1968: 158; Vörös et al. 1985: 434–435. Mező 1947: 8.

³² PIL 274. f., 12. cs., 134. ő. e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945).

pedig elveszett.³³ Ennek következtében gyors megoldást csak két intézkedés hozhatott: a járulékok gyors növelése és a szolgáltatások csökkentése, valamint az államkölcsonök folyósítása. Előbbire elvben több lehetőség is nyílt: a járulékkulcsok megemelése, a járulékok hatékonyabb behajtása, külön pénzbeszedés a munkáltatóktól, valamint a biztosítottak létszámának növelése révén elért nagyobb járulékbévételek, illetve a szolgáltatások valamelyes csökkentése. Mivel azonban a magasabb járulékok behajtása a pénzügyi stabilizáció és szűkösség első hónapjaiban lehetetlen volt, ezért az intézetek hosszú lejáratú kölcsönökhöz folyamodtak.³⁴

Az 1945 első hónapjaiban fellépő pénzügyi destabilizáció miatt a betegellátás alacsony szintre süllyedt. Szinte az összes anyagi feltétel hiányzott a betegek kórházi és házi orvosi ellátásához. Az OTI készpénzsegélyt kért a Népjóléti Minisztériumtól, melynek javaslatára a Minisztertanács 20 millió P folyósítását határozta el. Ennek ellenére 1945. március 16-án a további pénzhiány miatt ideiglenesen beszüntették a táppénzek kifizetését. Még néhány héttel később is csupán segélyeket tudtak folyósítani a társadalombiztosítók.³⁵

A hiányt 1945 áprilisától sikerült mérsékelni. Ekkor indult meg újra a járulékbefizetés az OTI-nál és a MABI-nál, ami az elkövetkezendő hónapokban igen gyorsan emelkedett. Ugyanakkor az államkölcsonrésztleteket is ekkor kezdték el folyósítani. További kiegészítést jelentett, hogy az ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága (UNRRA) és az Amerikai Egyesített Elosztási Bizottság (AJDC/Joint) 10 millió P-t utalt át az OTI-nak.³⁶ 1945. április 1-jétől a MABI-nál megszüntették a járulékok felső bérhatárait. Az infláció nyomán folyamatosan emelkedő bérek miatt ugyanis a felső bérhatár (800 P) elégtelennek bizonyult, s a béremelések miatt számos korábban kötelezett kiesett a kötelező biztosítás rendszeréből. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az év elején alacsonyan alakult a biztosítottak létszáma. A bérosztályok felszámolása tehát szükségesnek bizonyult, mivel így a magasabb fizetések is automatikusan járulékkötelessé váltak. Ezt azzal egészítették ki, hogy 1945. május 1-jétől a járulékkerheket már 100%-ban a munkáltató fizette (2300/1945. M.E. sz. r.).³⁷

Ezek a stabilizációs lépések lehetővé tették, hogy 1945 júliusától az intézeti pénzügyi helyzet valamelyest egyensúlyba kerüljön. A betegségi ágon megindulhatott a járadékfolyósítás, s az intézeti tisztviselők illetményeit is fedezni tudták.

³³ Laczkó 1968 156.

³⁴ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö.e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről. (1945)

³⁵ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö.e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

³⁶ Járulékokból 1945 áprilisában összesen 629 255 P folyt be, 1945 júniusában viszont már 4 450 819 P, melyet a már említett 20 millió P-s államkölcson egészített ki (PIL 274. f., 12. cs., 134. ö.e. A társadalombiztosítás reformja, 1945).

³⁷ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

Az OTI 1945 szeptemberében tért át teljes mértékben a MABI-nál kidolgozott rendszerre, így csupán szeptembertől kezdődtek meg a kifizetések.³⁸

A hosszabb távú és államkölcsönökkel kiegészülő átfogó pénzügyi valorizáció azonban összetettebb problémát jelentett. Az OTI költségeit 1945 végére 50%-ban még mindig államkölcsönök fedezték, a MABI-nál ugyanekkor már csak 32%-át (1. táblázat). A MABI ekkor már kedvezőbb anyagi feltételekkel rendelkezett az OTI-nál, könnyebben tudta törleszteni állami hiteleit. A 32%-os kölcsönteher mellett 1946 elejére már maga is fedezte költségeit.³⁹ Az önfedezet az 50%-os állami részesedés ellenére az OTI-nál is magasabb volt (körülbelül 75%), mivel a vidéki pénztárakat nem számolták bele a statisztikába.

1. táblázat

Az OTI és MABI bevételeinek alakulása 1945-ben (P)⁴⁰

Hónap	OTI		MABI	
	járulékbevételek	államkölcsön	járulékbevételek	államkölcsön
január	–	–	2 516	–
február	1 080	2 000 000	143 682	–
március	1 419 040	–	270 857	–
április	3 845 934	10 000 000	814 010	2 000 000
május	4 967 815	10 000 000	2 641 892	–
június	10 658 287	23 000 000	5 478 287	8 000 000
július	29 016 378	44 000 000	8 242 070	12 000 000
augusztus	47 523 386	30 000 000	35 220 727	10 000 000
szeptember	75 506 769	156 139 661	46 489 906	15 000 000
október	236 349 571	288 000 000	79 821 104	50 000 000
november	1 465 906 062	950 000 000	288 264 145	650 000 000
december	1 819 557 937	2 206 000 000	1 097 487 348	–
<i>összesen</i>	3 694 752 268	3 719 139 661	1 564 876 644	747 000 000
<i>százalékban</i>	50%	50%	68%	32%

A júliusi intézkedések hatására jelentősen megnövekedtek a járulékbevételek. A stabilizációs program következtében 1945 második felében az OTI és a MABI képesek voltak a betegségi biztosítás alapszolgáltatásainak újraindítására. Az 1945 végén készült OTI- és MABI-jelentések azonban – az infláció időközben jelentkező hatásait beszámítva – már 1 milliárd aranypengőre becsülték

³⁸ A két legnagyobb intézetnél sikerült elérni a lehető legmagasabb járulékkulcsokat (OTI: 14%, MABI: 13%), s az erélyes inkasszó következtében 1945 végére a korábbi fennmaradt járulékkövetelések is eltűntek. PIL 274. f., 12. cs., 134. ö. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

³⁹ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö. e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945).

⁴⁰ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö. e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945).

a vagyont.⁴¹ Az 1945-ös számítás retrospektív, s valószínűleg túlzó, így a valódi összeget 0,5–1 milliárd P közé tehetjük. A MABI-nál a teljes vagyon 80%-a, míg az OTI-nál közel 70%-a pusztult el.⁴² A MABI 1945 végi kárigénye például 160 millió P volt, mely a szakértők által számolt teljes vagyon (198 millió P) 80%-át képezte. A kárt főként a folyószámlák, betétek és értékpapírok elértéktelenedése, az ingóság nagy részének elhurcolása vagy pusztulása, valamint a háborús események nyomán az ingatlanok megsemmisülése vagy megrongálódása során elvesztett vagyon jelentette. Az OTI kárigénye megközelítőleg 500 millió P-re tehető. Az infláció és a banki tranzakciók befagyasztása miatt a még meglévő készpénz-tőkereszek is elérhetetlenné váltak, melyek majd csak a pénzügyi stabilizáció végén szabadultak fel.⁴³ A társadalombiztosítást tehát a háború utolsó két évében igen súlyos károk érték. A stabilizáció 1945. júliusi első szakaszát követően az OTI igazgatósága elhatározta, hogy gyorsított járulékbehajtást alkalmaz. Ezt az általános kereseti adóval kombinálták, s a járulékkulcsokat is megemelték. Ugyanakkor a bér- és járulékpolitikával párhuzamosan a rejtett munkabérek felszámolását is megkezdték: a kollektív szerződésekben a járulékalapot szigorúan a munkabérekhez igazították. Ennek megfelelően a járadékokat a bérek százalékában határozták meg, melyről a kollektív szerződésekben is gondoskodtak. Ekképp a járadékok összegeit a gazdasági stabilizáció következtében emelkedő bérek reálértékéhez kötötték.

Ezen intézkedések alapján a betegségi és balesetbiztosítást 1945 második felében képesek voltak újraindítani. A járadékokat folyamatosan az infláció szintjéhez igazították, de azok az 1938-as reálértékekhez viszonyítva alacsonyabbak maradtak a tervgazdálkodás időszakáig.⁴⁴ Ugyanakkor 1946 júliusáig a táppénzek, az útiköltségek és az egészségügyi segédesszközök tekintetében csak minimális szolgáltatások juttatására voltak képesek. 1946 júliusától augusztusáig pedig (a stabilizáció végső szakaszában, a teljes átállás előtt) ezek a szolgáltatások szüneteltek. A táppénz és a különböző szociálpolitikai segélyek reálértékben csak 1946 decemberében közelítették meg újra a korábbi színvonalat.⁴⁵ Az intézkedések hatására 1947. január 1-jétől a baleseti táppénz értéke átlagosan havi 100–160 Ft között alakult.⁴⁶

⁴¹ PIL 274. f., 12. cs., 134. ő. e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945); PIL 274. f., 12. cs., 134. ő. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

⁴² PIL 274. f., 12. cs., 134. ő. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

⁴³ PIL 274. f., 12. cs., 134. ő. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

⁴⁴ PIL 274. f., 12. cs., 134. ő. e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945).

⁴⁵ Rostás 1947: 4–5.

⁴⁶ Rostás 1947: 5.

Nyugdíjbiztosítás

A betegségi és baleseti ágban valamelyest sikerült tehát lépést tartani a pénzromlással, azonban a nyugdíjak esetében ez lehetetlennek bizonyult. A Sztójay-kormány 1944-ben 60 évre csökkentette a nyugdíjkorhatárt, viszont a meglévő nyugdíjalapból jelentős összegeket használt fel, elsősorban háborús célokra. Ez rendkívül megterhelte a várományfedezeti rendszert, amit az is súlyosbított, hogy az 1945-ben drasztikusan visszaeső taglétszám miatt sokkal kevesebb járulék folyt be. A nyugdíjak sem az inflációval, sem pedig a bérek emelkedésével nem tudtak lépést tartani, annak ellenére, hogy a nyugdíjkorhatárt visszaállították 65 évre. Ugyanakkor a nyugdíjbiztosításra jogosultak száma nem csökkent, mivel az időközben a 60 éves korhatár alapján nyugdíjjogosultságot nyert személyeket visszamenőlegesen nem fosztották meg nyugdíjuktól.

A fő problémát a nyugdíjak folyósítása okozta. A betegség- és balesetbiztosítás stabilizációjánál ismertetett intézkedések hatására 1945 második felében a nyugdíjbiztosítást is képesek voltak újraindítani. A nyugdíjakat szintén csak 1945 júliusától fogva tudták minimális szinten fedezni az éppen befolyó új nyugdíjjárulékokból. Az inflációt azonban aligha tudta követni a járadékok szintje. 1945 augusztusában a minimális nyugdíj összegét 600 P-ben szabták meg, 1945 decemberében viszont már 6000 P-ben. A várományfedezeti nyugdíjrendszer csőd közeli állapotba került.

Mindazonáltal a betegségi biztosítással szemben, ahol az éppen befolyt járulékokból képesek voltak táppénz kifizetésére, a nyugdíjak esetében ilyen intézkedésekkel nem lehetett teljes mértékben ellensúlyozni a hiányt. 1945 és 1947 között a nyugdíjasok a forint bevezetése körüli átváltási nehézségeknek köszönhetően csupán egységes (minimális) összeget kaptak. A járulékok kifizetése csak 1947-től vált folyamatossá (1947. január 1-jétől a felosztó-kirovó rendszerre tértek át). Ugyanakkor 1946. augusztus 1-jét követően a forintalapú keresetekhez viszonyítva számolták újra a nyugdíjakat, nem pedig azok reálértékében. Ez számos esetben azt eredményezte, hogy az 1945 előtti nyugdíjak színvonalát a töredékére devalválták. 1947. január 1-jétől havonta átlag 30–60 Ft között mozogtak az öregségi nyugdíjak, míg a baleseti táppénz értéke átlagosan 100–160 Ft között alakult. A juttatások terén nivelláló folyamat indult meg, így lehetőség nyílt a különböző foglalkozási kategóriák nyugdíjainak újraszabályozására.

Ugyanakkor mindehhez új pénzügyi stabilitási programra volt szükség. Eleinte nem esett szó a várományfedezeti alap felszámolásáról, csupán új finanszírozási lehetőségek számbavételéről. Az új pénzügyi stratégiát viszont már össze kívánták kötni a társadalombiztosítás háború alatt kidolgozott reformjával, az egységesítéssel. Az 1945 decemberében elkészült OTI-összefoglaló ebben az aspektusában tehát a háborús szociálpolitikát folytatta, hiszen a háború folyamán született koncepciók szerves része volt az egységesítés és egyesítés megvalósítása.⁴⁷

⁴⁷ Cora 2015: 106–120.

Mindemellett a nyugdíjhelyzet megoldását az is ösztönözte, hogy a biztosítók 1945 végére 6 millió P-s restanciát halmoztak fel a nyugdíjjáradékosokkal szemben. Ennek tükrében az OTI és a MABI vezetősége úgy számolta ki az 1946-os költségvetést, hogy a bevételek stabilizációs színvonalon számítva 50 millió P körül, a kiadások pedig 15 millió P körül alakuljanak majd, hiszen ekkor még nem vetették el a tőkefelhalmozás lehetőségét. Ennek megfelelően 1946 végére pénzügyileg képesek lettek volna hónapról hónapra folyósítani a járadékokat.⁴⁸ A tartalékok felértékelése azonban sokkal problémásabbnak bizonyult, mint-hogy azokat főképp ingatlanokba fektették, melyek a háború során nagyrészt elpusztultak, tehát csak renoválással vagy újjáépítéssel lehetett újra visszaállítani értéküket.

A valorizáció részét képezte az ingatlanokból és monetáris tranzakciókból származó forrásteremtés, melynek lépéseit és folyamatait ennek megfelelően logikai rendbe illeszthetjük. A *házak* (1) újjáépítése során csak tiszta tulajdonjogi értékemelkedés valósulhatott meg: a lakberek ugyanis alacsony szinten kötöttek voltak, abból nem lehetett a tartalékalap számára tőkét kinyerni, így ez holt tőkét jelentett. Az intézeti tulajdonban lévő *telkek* (2) egyes részeit könnyen értékesíteni lehetett, mivel a telekárak a háború után gyorsan emelkedtek. Az ebből befolyt összeget természetesen lehetőség szerint kamatoztatni kellett, mégpedig leginkább az újjáépítésben élen járó ipari beruházásokkal, ipari kölcsönökkel és részvénypakettekkel. Ezzel ugyanakkor a társadalombiztosítás vagyonának egy részét az iparhoz kötötték. Másik megoldás lehetett az üres telkek beépítése s az ennek nyomán kínáló új lakbérforrás felhasználása. Utóbbi azért tűnt jó megoldásnak, mivel az újonnan épült ingatlanok nem estek lakbérkötöttségek alá. További valorizációs forrást jelentettek az állami kölcsönök (3). A valorizáció során az állami hitelek mellé felértékelési záradékot csatoltak, melyekben rögzítették, hogy a kölcsönöket elsősorban értéknövelő beruházásokra kell fordítani, azaz a rentabilitást kell növelni általuk. Az értékpapírok (4) tekintetében a banki és tőzsdei „befagyasztások” miatt nem kínálkozott szabad mozgástér. A tőketörlesztések felfüggesztése miatt a rendezés e tekintetben a teljes pénzügyi stabilizációig, azaz 1946. augusztus 1-jéig várható magára.⁴⁹ A valorizáció a fentiek miatt igen sok szálon magához a gazdasági stabilizációhoz kötődött, illetve ahhoz, hogy különböző elképzelések mentén 1946-tól hogyan építsék tovább a magyarországi társadalombiztosítási rendszert.⁵⁰

A társadalombiztosítási rendszer stabilizációja kapcsán felmerült reform gondolatát elsősorban a várományfedezeti rendszer kifulladására s a nyugdíjak elégtelen színvonalára hívta életre. E reformkoncepció kifinomultságában nem közelíti meg a későbbi, 1947-es év szociálpolitikai diskurzusait. Ugyanakkor a háborús

⁴⁸ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö. e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945); PIL 274. f., 12. cs., 134. ö. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

⁴⁹ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

⁵⁰ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

szociálpolitika törekvéseit és eredményeit (főként a biztosítottak növekvő számát, a háború következtében kibővített társadalombiztosítás hiányait, a megkezdett intézményi átalakításokat) vette alapul. Így tehát 1945 után az 1945 előtt megjelent nemzetpolitikai gondolatkör nyomán megjelenő gyakorlati tapasztalat tette lehetővé új politikai tervek és szociálpolitikai koncepciók kidolgozását.

Az óriási tőkepusztulása miatt a várományfedezeti rendszer fenntarthatatlannak bizonyult, s hosszú távon csupán nagymértékű tőkepótlással lehetett volna újraindítani.⁵¹ A korszak számos szociálpolitikusa az európai társadalmak jövőben várható előregedésével számolt, így egy gyorsabb és hatékonyabb járulék-járadék rendszert kívántak bevezetni. Mindazonáltal nélkülözhetetlennek tartották a már felhalmozott tőkevagyonok előrelátó felhasználását is. A magyar társadalombiztosítás történetében azonban a felosztó-kirovó rendszer gondolata s a várományfedezeti szisztémával való kombinációja (*proinvesztíciós* koncepció) nem volt új, mivel már több szakpolitikus értekezett erről korábban.⁵² A kontinuitásra és előkalkulációkra építő proinvesztíciós elgondolás éppen a nyugdíjak jövőbeli nagy fedezeti igénye miatt nem tartotta helyesnek a várományfedezeti rendszer teljes lebontását és valamilyen, még kipróbálatlan finanszírozási mód kizárólagos bevezetését.

A nyugdíjbiztosítás finanszírozására két lehetőség adódott: a korábban Magyarországon meghonosodott várományfedezeti tartalékokon alapuló biztosítás, illetve a járulékok és járadékok kiegyenlítésére törekvő felosztó-kirovó rendszer. Utóbbi kizárólagossága mellett csupán a szociáldemokraták és a kommunisták érveltek. Mindazonáltal az új biztosítások kiterjesztésénél, elsősorban a finanszírozhatóság miatt, a felosztó-kirovó rendszer alkalmasabbnak tűnik.

Amint a bevezetésben említettük, az 1928 után minden új biztosítási rendszert várományfedezeti alapon rendeztek be, így a tőkék II. világháborús pusztulása súlyosan érintette a magyar társadalombiztosítást.⁵³ Kétségtelen, hogy az eredeti módszer nem számolt a népesedési, konjunkturális és gazdasági változásokkal. A várományfedezeti rendszer további hátránya, hogy eredetileg a kamatozó kötvényeknek alacsony kamatlábat állapítottak meg, így az állam egy idő után fő részvényesként magát az alaptőkét is elkezdte felhasználni.⁵⁴ A tartaléktőkés társadalombiztosítással kapcsolatban megfogalmazott 1945 utáni kritika másik érve szerint 1928 után ötvenként kellett volna biztosítástechnikai felülvizsgálatot tartani. Mivel ezt egyszer sem végeztek el, így a járulékbévételek és járadékkiadások közötti különbségek folyamatosan nőttek.⁵⁵ A végső kritikai érv

⁵¹ PIL 274. f., 12. cs., 134. ő. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

⁵² *A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942*, 1943: 46; Bikkal 1943a: 95; Hindy 1943: 189–190; Keleti 1942: 451–463; Mihelics 1931: 180–182; Vigh 1939: 282–285.

⁵³ Réti 1947: 11–12.

⁵⁴ A nyugdíjtőkék felhasználásának gyakorlata korábbra nyúlik vissza: a nagy világválság idején is felhasználták e tőkék egy részét a betegbiztosítás hiányának finanszírozására, illetve a II. világháború idején az OTI nyugdíjalapjával államkötvényeket vásároltattak (Kaposi 2002: 301–304; Ormos 2006: 192–198).

⁵⁵ Réti 1947: 12.

pedig az volt, hogy a világháború az európai kontinentális társadalombiztosítás tartalékvagyonát majdnem teljesen megsemmisítette, így visszaállítása túl nagy összegeket igényelt volna.

E kritikusok a várományfedezeti alap csődje miatt a felosztó-kirovó rendszert tartották követendőnek. 1946 augusztusától 1946 végéig azonban csupán egységes minimális összeget voltak képesek folyósítani a biztosítók. Ezért a finanszírozási alternatívák csak 1947 elejétől válhattak reális mérlegelés tárgyává.⁵⁶ A már jelzett két paradigma összevetését két markáns vitapartner, a kommunista Bod Péter és a szociáldemokrata Illés György koncepcióján keresztül közelítjük meg.

Bod Péter abból indult ki, hogy a várományfedezeti rendszert a háború után nem lehet megmenteni. A nagyrészt elpusztult alap megtartására két lehetőség adódhatott volna. Egyrészt a szükséges tőketartalék-hiány pótlása, másrészt a megszerzett várományoknak és jogosultságoknak a technikailag szükséges tartalék és a meglévő vagyonroncsok egymáshoz viszonyuló arányában való kényszer-csökkentése, azaz a szolgáltatások színvonalának lecsökkentése. A létminimumot meg sem közelítő nyugdíjak esetében ezt a megoldást azonban nem választhaták. Következésképp Bod elvetette a várományfedezeti rendszert.⁵⁷

Ugyanakkor Bod a problémát a biztosítások bővítésével kapcsolatban próbálta meg elhelyezni. A felosztó-kirovó rendszer a várományfedezetinél olcsóbb és gyorsabb kiterjesztési lehetőséget biztosít, mivel utóbbi sok befektetést igényel, s a technikai egyensúly miatt azonnal gondoskodni kell a megterhelések új tőkeértékének fedezetéről. Bod szerint erre szolgáltatott példát a Sztójay-kormány nyugdíjbővítése, ahol már 1944-ben elmaradt az újonnan jelentkező tartalék tőkealap feltöltése. A létminimum alatti minimális összegek feletti juttatásokra pedig továbbra sem állt rendelkezésre fedezet.

A finanszírozás kérdése tehát összekapcsolódott a bővítéssel és a valorizációval. Milyen értékű és színvonalú pénzbeli szolgáltatást jelentett az 1947. január 1-jétől folyósított OTI- és MABI-nyugdíjjáradék? 1938-ban az átlagfizetések 50 és 500 P között mozogtak, az 1947 januárjában megállapított kollektív bérek pedig 100–700 Ft között, tehát 1,4–2 szeresére nőttek.⁵⁸ A pengő-forint átváltási index a nyugdíjaknál 1947 januárjától átlag másfélszeresre tehető, a nyugdíjak színvonala azonban messze elmaradt a fizetésekétől. A háború előtti járadékszintekkel számolva a nyugdíjbiztosítottak 1946 augusztusa után 42 P-s öregségi, 32 P-s rokkantsági és 18 P-s özvegyi nyugdíjat kaptak. Az új rendszerben ez 57, 50, illetve 28 Ft-nak felelt meg.⁵⁹ Bod is elismerte, hogy a felosztó-kirovó rendszer alkalmazása mellett a nyugdíjak színvonala már 1947-ben messze elmaradt a fizetésekétől. E problémát szerinte a későbbi gazdasági terv és növekedés oldja majd meg.

⁵⁶ Bod 1947b: 18.

⁵⁷ Bod 1947b: 18.

⁵⁸ Romsics 2004: 309–310; Valuch 2005: 284–286.

⁵⁹ Bod 1947b: 19–20.

Illés György ezzel szemben a háborús és rekonstrukciós szociálpolitika tapasztalataiból kiindulva előbbi probléma megoldását a várományfedezeti rendszer újratőkésítésében látta.⁶⁰ Illés szerint ugyanis a befektetett tőkék a várományfedezeti rendszerben aknázhatók ki leginkább a pénzpiacon. Ezért a várományfedezeti rendszert az új biztosítások későbbi szanálhatósága miatt kell feltőkésíteni.⁶¹ Ezzel kapcsolatban Bod arra utalt, hogy Illés várományfedezeti érvelése „ideologizált” és „osztályelfogultságról árulkodik”. Véleménye szerint a tőkés gazdálkodás gyakori fluktuációi miatt vagy állami kölcsönrel, vagy járuléknöveléssel, vagy pedig a jogosultságok megvonásával, valamint csökkentésével lehet csak korrigálni a várományfedezeti rendszert.⁶²

Ezt a problémát Illés a kötelező biztosítási ágban a két rendszer együttes alkalmazásával vélte megoldhatónak. Következésképp Illés sokkal inkább illeszkedett a háborús szociálpolitika felosztó-kirovó rendszerrel kapcsolatos diskurzushoz. Álláspontja szerint a felosztó-kirovó rendszer rövid távon logikus megoldást jelent, viszont a nyugdíjasok növekvő száma miatt hosszabb távon elkerülhetetlen egy tőkegyűjtő szisztéma fenntartása.⁶³ E felvetésre Bod azt a választ adta, hogy ebben az esetben egy 15–25 éves periódusra nézve egyre nagyobb járulékokat kellene majd kiróni a gazdaságilag aktívakra. Ezt azonban sürgősen tartotta, mivel a 3 éves gazdasági terv során várható növekedés miatt lényegesen nagyobb társadalombiztosítási ráfordításokkal lehet majd számolni. Illés azonban éppen ebben az aspektusában kritizálta Bod elképzelését.⁶⁴

Illés György tulajdonképpen Bod rendszerelméletét elemzi, melyet a kommunista szociálpolitikusok által mintaképnek tekintett szovjet társadalombiztosítási szisztéma vizsgálatának segítségével végez el. A *Gossirakh*, a szovjet állami biztosító ugyanúgy kapitalista szerveződési elv alapján szervezte biztosításait, mint a nyugati, kapitalista országokban. A Szovjetunió kiterjedt társadalombiztosítási nyugdíjalapot hozott létre, mely 1932-ben már 4,1 milliárd rubeles önálló tartaléktőkét gyűjtött.⁶⁵ A különálló társadalombiztosítási alap azért is jelentős, mivel a szovjet állampolgárok egészségügyi ellátása állami feladat volt, így az nem terhelte a társadalombiztosítást. Ennek ellenére 1928 és 1932 között nagy tőkéket halmoztak fel.⁶⁶

Illés gazdasági válságokat illető kritikája szerint az 1930 és 1933 közötti időszakot a magyar biztosítási alap jelentősebb tőkevesztés nélkül vészelte át. A háborús pusztítások esetén pedig nem igazán lényeges, hogy a társadalombiztosítási vagyön külön alapban vagy a nemzetgazdaságban van-e felhalmozva. Az olyan különböző okokból kialakult értékvesztés, mint például a materiális

⁶⁰ Illés 1947c: 20–23; Bod 1947c: 17–19; Illés 1947a: 16–18.

⁶¹ Illés 1947c: 20–21.

⁶² Bod 1947c: 17–18; Bod 1947b: 19.

⁶³ Bod 1947c: 18; Illés 1947c: 22.

⁶⁴ Illés 1947a: 16.

⁶⁵ Illés 1947a: 17.

⁶⁶ Illés 1947a: 17–18.

pusztulás, az infláció vagy a vagyon elszállítása ugyanis mindenhol bekövetkezik. Ugyanakkor, ha a tartaléktőkék a tervgazdaság részévé válnak, akkor nincs garancia arra, hogy hosszú távon ezeket az összegeket tisztán szociálpolitikai célokra fordítják majd.⁶⁷

Utóbbi folyamat azonban Illés szerint már korábban megkezdődött. Alapvető problémának tartotta ugyanis, hogy a stabilizáció során a nyugdíjrendszer és a költségfedezeti rendszer szétválasztásával a szolgáltatások nívóját függetlenítették a nyugdíjrendszer tartalékalapjának feltöltési arányától. Ezért Illés mindezekkel ellentétes célt fogalmazott meg. Meglátása szerint először is az állami és közületi kölcsönöket kell valorizálni, hogy ezáltal a biztosítók működését is valorizálni lehessen. Másodsorban a tartalékalap még meglévő ingatlanait adókedvezménnyel kell jövedelmezőbbé tenni. Harmadszor pedig a tartalékalap megmaradt részeit fel kell tőkésíteni, mivel ezek elengedhetetlenek az intézetek jövőbeli önálló beruházásaihoz.⁶⁸

Ugyanakkor a kapitalizmus ciklikus válságai valóban olyan fluktuációkat okozhatnak, melyek részben vagy egészben tönkreteszhetik a társadalombiztosítás tőkebefektetéseit. A háború előtti szociálpolitikai diskurzusban már Hindy Zoltán és Bakács György is felhívta rá a figyelmet, hogy a háború utáni bővítések és egyszerűsítések miatt a nyugdíjrendszer esetében a felosztó-kirovó és a várományfedezeti rendszer valamilyen kombinációját kell majd megvalósítani. Ez ahhoz szükséges, hogy az új nyugdíjbiztosításokat hatékonyan lehessen finanszírozni, illetve a régi biztosítások színvonalát fenn lehessen tartani. A proinvestíciós csoport 1945 utáni érvelésében ugyanez a koncepció jelent meg. A háború utáni kiterjesztéseket csak valamilyen közvetlen járulék-járadék rendszerrel lehetett megindítani. A folyamatosan növekvő nyugdíjjogosultságok fedezetére viszont az éves költségvetési keret elégtelennek bizonyult. Így tehát 1947 második felétől vagy a szolgáltatások csökkentésével, vagy a járulékok további emelésével, vagy a tartalékok újratőkésítésével, vagy pedig ezek valamilyen kombinációjával oldhatták csak meg a nyugdíjak finanszírozását.

A proinvestíciós csoport elvi álláspontja szerint a várományfedezeti rendszer kipróbált és hasznos finanszírozási rendszernek bizonyult, ezért fejleszteni kell. A lehető legtöbb tőkebefektetést rekonstruálni kell a háború előtti várományfedezeti alapokból. A magyarországi társadalombiztosítást illetően elismerték és támogatták az egységesítést, azaz univerzális jogú, egységes és egyszerűsített felépítésű biztosítás létrehozását. A társadalombiztosítási intézmények integrációja mellett kiépíteni kívánták a körzeti orvosi és a központi nyugdíj-várománynyilvántartó rendszert. A törzsjáradékot a létminimumra emelték volna, s bevezették volna a munkanélküli biztosítást.⁶⁹

A proinvestíciós csoport, akik a felosztó-kirovó rendszert a várományfedezetiivel kívánták kombinálni, Magyarország újjáépítésével párhuzamosan potenciá-

⁶⁷ Illés 1947a: 18.

⁶⁸ Illés 1947c: 22–23.

⁶⁹ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö.e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

lisan egy új, modern jóléti állam kiépítésének lehetőségét vetette fel.⁷⁰ Ebben az új kontextusban tehát a stabilizáció és a valorizáció folyamataihoz kapcsolódóan demokratikus politikai szándékok is megfogalmazódtak, utat nyitva a nyugdíjrendszer, az intézményhálózat, a szolgáltatások, a jogok és a centralizáció-decentralizáció problémáinak új megközelítéseihez is.

Családi pótlék, hadigondozás, segélyezés és egyéb szolgáltatások

Az 1945 második felében újrainduló betegségi és baleseti biztosítás mellett a családi pótlékok juttatásai is újraindultak. 1944-ben és 1945 első felében a családi pótlékok kifizetésére sem állt rendelkezésre elegendő forrás, a munkáltatók pedig képtelenek voltak a finanszírozására. A pénzügyi stabilizáció csupán 1945 szeptemberére érte el azt a szintet, hogy megindíthassák a családi pótlékok folyósítását és foglalkozhassanak a családi támogatások kiterjesztésével.⁷¹ Az infláció miatt már a háború alatt valorizálni kellett a családi pótlékok szintjét is, így már 1943 decemberében Bornemissza Géza iparügyi miniszter a gyermeknevelési pótlék emelésére és kiterjesztésére tett javaslatot.⁷² Bornemissza javaslata igen nagylelkűnek tekinthető, mivel a pótlék emelt szintjét (havi 12 P) már a kisiparosok és a mezőgazdasági dolgozók esetében is be kívánta vezetni. Jóllehet a folyósítás 1944-ben már nem kezdődhetett meg, viszont a családi pótlék nagyobb társadalmi csoportokra való kiterjesztési terve már a Horthy-korszak utolsó éveiben megszületett.

Ennek nyomán az első kiterjesztést érvénybe léptető rendeletet már 1945-ben elfogadták. Az 1938-ban megállapított jogosultsági határt leszállították (7.520/1945. M.E. sz. r.), s a biztosított házastársát is igényjogosulttá tették. A bővítés pénzügyi fedezete azonban a társadalombiztosításhoz hasonlóan 1945 első felében nem állt rendelkezésre. Az Országos Családpénztár vagyontárgyát ugyanis az infláció nagyrészt megsemmisítette, így 1945-ben legfeljebb ún. kalóriaváltást tudott biztosítani.⁷³ A hiány miatt a családi pótlékok társadalombiztosításba való beolvasztását gyakorlati okokból más társadalombiztosítási intézetek integrálásánál korábban hajtották végre: az Országos Családpénztárt 1946. augusztus 1-től teljes mértékben az OTI-ba integrálták.⁷⁴ Az OTI-n belül a családi pótlék biztosabb pénzügyi forrásra talált, s így lehetővé vált további állampolgárokra való kiterjesztése is.

Habár 1946-ban a családi pótlékban részesülők száma nőtt (11.780/1946. M.E. sz. r.),⁷⁵ a szolgáltatások színvonala a stabilizáció idején igen alacsony

⁷⁰ PIL 274. f., 12. cs., 134. ö.e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

⁷¹ Molnár 1947: 46.

⁷² Országos Orvoskamara Közlöny, 8. évf. 1943. december 15.

⁷³ Molnár 1947: 48.

⁷⁴ 9.400/1946. M.E. sz. r.; Az OTI jelentése az 1943–47. évről 1948: 104–105.

⁷⁵ Molnár 1947: 46–47; Székely 1947: 1.

maradt, s 1946 folyamán alig emelkedett, az év végén pedig a nagyarányú kiterjesztés ellenére még mindig csupán 271 260 gyermek után járt a gyermekgondozási segély. Nagyobb növekedés a pénzügyi stabilizáció után, 1947 folyamán következett be: az év végén már 423 000 jogosultságot regisztráltak.⁷⁶ A tényleges kifizetések lassú emelkedését súlyosbította, hogy a juttatások színvonala is alacsony szinten maradt. 1945-ben havi 12 P-t folyósítottak gyermekeként, s 1946 decemberében is még csupán havi 18 Ft járt.⁷⁷ Ennek tükrében megállapítható, hogy a magyarországi családi pótlék kiterjesztése 1945-ben jogi értelemben valóban előrelépést jelentett, ugyanakkor a vagyoni és pénzügyi dezintegráció miatt a magyar társadalom nagy része, még az OTI-nál biztosítottak többsége sem részesült belőle.

A családi pótlék szintje a tervezgátlkodás első évében sem emelkedett jelentősen, 1947 végén is állami szubvenciókkal kellett kiegészíteni finanszírozását.⁷⁸ Habár a 13.050/1948. Korm. sz. r. alapján újabb munkavállalói rétegek nyertek családi pótlék jogosultságot, a költségterhek így is messze meghaladták az OTI erre fordítható pénzügyi keretét.⁷⁹ Az OTI családi pótlék költségvetését az 1949-es évre 12 millió Ft-ban maximalizálták. Az 1948-as kiterjesztéssel a megnövekedett költségteher 14,2 millió Ft-ra emelkedett. Így a Gazdasági Főtanács már eleve 5,5 millió Ft-os hitellel egészítette ki az eredeti költségvetési összeget.⁸⁰ A családi pótlékok folyósítása az első hároméves terv idején (1947–1949) is csak állami szubvenció mellett volt lehetséges. Így a színvonalat aligha voltak képesek emelni, s legfeljebb az eredetileg megállapított 18 Ft-os összeg valorizálását tudták csak végrehajtani. A családi pótlék kiterjesztése egyoldalúan az állami alkalmazotti státusra, s ezen belül is elsősorban a budapesti munkásrétegekre terjedt ki, tehát egyben a politikai legitimizáció céljait szolgálta.⁸¹

A korszak szociálpolitikája számára külön területet képezett a hadigondozás. A fegyverszüneti megállapodás aláírását követően megindult a hadirokkantakról és családjukról való gondoskodás.⁸² A Népjóléti Minisztérium a stabilizációt követően évi 42 millió Ft-os hitelkeretet állapított meg erre a célra. A KSH adatgyűjtését követően 1946 júniusáig több mint 500 000 hadigondozottat regisztráltak, segélyezésüket azonban Molnár Erik népjóléti miniszter cenzushoz kötötte (legfeljebb 70 kat. hold földbirtokból származó jövedelem).⁸³ Ugyanakkor az 151.500/1946. N.M. sz. r. a gondozottak számának nagyságára és a juttatások korábbi infláció miatt bekövetkezett reálérték-vesztése miatt évi 72 millió

⁷⁶ Az OTI jelentése az 1943–47. évről 1948: 105–106.

⁷⁷ PIL 274. f. 12. cs. 27. ő. e. Jegyzőkönyv a Gazdasági és Pénzügyi Bizottság 1946. december 27-i üléséről; Az OTI jelentése az 1943–47. évről 1948: 106.

⁷⁸ PIL 274. f. 12. cs. 27. ő. e. Jegyzőkönyv a Gazdasági és Pénzügyi Bizottság 1947. december 9-i üléséről.

⁷⁹ MNL OL XIX-C-1-l-8t. 100.582. 1949.

⁸⁰ MNL OL XIX-C-1-l-8t. 100.582. 1949.

⁸¹ Tárkányi 1998: 240.

⁸² PIL 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

⁸³ 8.980/1946. M.E. sz. rendelet. PIL 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

Ft-ra növelte a segélykeretet. A több mint félmillió gondozott esetén azonban a havi 12 Ft messze elmaradt a minimálbér szintjétől. A Bárdossy-kormány 6.700/1942. M.E. sz. rendeletével felemelt javadalmazásoknak az 1946-os szint csupán töredékrészét jelenti, ugyanis a hadigondozási segély 1942 és 1945 között 160 és 360 P között mozgott. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a hadigondozottak 1946 júliusának közepén kapták meg előző két hónapra kirótt járadékukat, mely az inflációs folyamat következtében 1/50-ed, esetenként 1/100-ad részét érte az 1946. június elején megállapított javadalom reálértékének. Ezzel egy időben viszont a közalkalmazottak és a kollektív szerződéssel rendelkezők már valorizált segélyeket kaptak.⁸⁴

Ez a valorizációs deficit, illetve a fent említett cenzus indította az SZDP és más pártok szociálpolitikusait, hogy javaslatokkal tegyenek a hadigondozás legalább létminimum szintű mértékének kialakítására.⁸⁵ A diszkriminatív cenzus jogtalanságára többen is felhívták a figyelmet. Hiába szabtak meg ugyanis 70 kat. holdas birtokjövedelem-határt, a földjeikre visszatérő veteránok a szűkösség miatt alig tudták megszerezni a föld megműveléséhez szükséges mezőgazdasági eszközöket. Eközben azonban a beszolgáltatási kötelezettségeiknek is meg kellett felelniük. Egészségi állapotuk igen sok esetben nem tette lehetővé a hatékony termelést, így számos hazatérő volt hadifogoly a szovjet fogsághoz hasonlóan itthon is éhínség elé nézett.⁸⁶

A szociáldemokraták javaslata szerint a cenzust a jövedelemhatárhoz, s nem a földbirtokhatárhoz kellett volna kötni. A jövedelemhatárt valamivel a létminimum felett, havi 300 Ft-ban szabták volna meg, mely már egyenértékűnek vagy valamelyest magasabbnak tekinthető az 1942-ben megállapított összegekhez képest. Ennek a valorizációnak azonban, mely bizonyos jogosultságok kiterjesztésével is együtt járt volna, a pénzügyi fedezetét is meg kellett teremteni. A szociáldemokrata szociálpolitikusok a hadigondozottak ellátásának finanszírozását közvetett és közvetlen módszerekkel kívánták megoldani. Közvetett módszernek tekinthetjük a volt hadifoglyok, hadirokkantak alkalmazásáról és átképzéséről hozott döntéseket.⁸⁷ Közvetlenül megoldási javaslatukkal Molnár Erikhez fordultak: 1946. október 24-én beadványt intéztek a népjóléti miniszterhez, hogy a háború után elkobzott ingó és ingatlan vagyonból hozzanak létre egy Hadi-gondozott Alapot, melyből hadigondozott-járadék folyósítható a jóvátételi törlesztések végéig.⁸⁸

A szociáldemokrata javaslatok ellenére 1946-ban és 1947-ben a Népjóléti Minisztérium nem valósította meg a hadigondozott járadékok valorizálását. A 47.880/1946. N.M. sz. rendelet megemelt baleseti járadékot vezetett be 1947. január 1-jétől, a hadirokkantak részére azonban továbbra is csupán nomi-

⁸⁴ PIL 283. f. 29. cs. 3. ó. e.

⁸⁵ PIL 283. f. 29. cs. 108. ó. e.

⁸⁶ PIL 283. f. 29. cs. 3. ó. e.

⁸⁷ PIL 283. f. 29. cs. 3. ó. e.; PIL 283. f. 29. cs. 108. ó. e.

⁸⁸ PIL 283. f. 29. cs. 3. ó. e.

nális összeget állapított meg. A baleseti járadékok összegei ugyanis 120 és 240 Ft között mozogtak, és még így sem érték el a létminimumot, amely ekkor körülbelül 250–300 Ft körül állapítható meg.⁸⁹ A hadirokkantak havi juttatásai ezzel szemben rendkívül alacsonyak maradtak: havi 13–70 Ft között fizettek ki ilyen juttatásokat. Létminimumról szó sem volt tehát, a Magyarországra visszatért hadirokkantak közül több mint százezer ember, családtagjaival együtt, rokkantság esetén is kénytelen volt munkát vállalni.⁹⁰ A velük szemben tanúsított diszkrimináció tehát az SZDP megalapozott javaslatai ellenére is fennmaradt.

A szociáldemokraták ezért már 1947 februárjában egy újabb javaslatot terjesztettek be, melyben a létminimum biztosítása szerepelt: az 1947 januárjától életbe lépett hadijáradékokat bő két és félszeresére emelték volna (20 és 180 Ft között). A pénzügyi forrásokat az 1946. november 12-én Nagy Ferenc miniszterelnökhöz benyújtott tervezetben vázolták, mely tulajdonképpen az 1946. októberi Hadigondozott Alap tervét ismételte meg.⁹¹ A hadirokkantkérdés megoldását végső soron a kötelező biztosítás keretein belül kívánták megoldani, mégpedig arra hivatkozva, hogy a háborús rokkantság is egy rokkantsági tényező, így tartozék ez is az OTI biztosításaihoz. Székely Miklós szociáldemokrata népjóléti államtitkár azt a követelést is megfogalmazta, hogy a cenzussal együtt a biztosításhoz szükséges minimális munkaviszony követelményét is függesse fel a Népjóléti Minisztérium s a hadirokkant segélyt tegye alanyi jogúvá.⁹²

A SZDP Szociálpolitikai Osztályának számításai szerint az így felmerülő többletteleher könnyen fedezhető lett volna a költségvetésből, az éves kiadásoknak csupán 0,8%-át adta volna (2. táblázat):

2. táblázat

*A hadigondozott létminimum biztosításához szükséges költségek
az 1947-es évre az SZDP javaslatára szerint⁹³*

Csoport	Fő	Havi összeg (Ft)	Szükséges fedezet (Ft)
I. jár. oszt. hadirokkant (100%)	2 500	180	5 400 000
II. jár. oszt. hadirokkant (75%)	10 000	90	10 800 000
III. jár. oszt. hadirokkant (50%)	25 000	30	9 000 000
hadiözvegy	50 000	60	36 000 000
hadigondozott családtag	10 000	20	2 400 000
<i>összesen</i>	97 000	–	63 600 000

A költségvetés teljes összege az 1947-es évre 4,5 milliárd Ft volt, ebből 40 millió Ft-ot kellett volna hadigondozásra fordítani (0,8%), amely rendkívül

⁸⁹ Valuch 2005: 284–286.

⁹⁰ PIL 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

⁹¹ PIL 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

⁹² Székely 197: 2.

⁹³ PIL 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

alacsony összeg, ha azt vesszük számításba, hogy közel százezer embert érintett volna. A 40 millió Ft-os végösszeget úgy kapjuk meg, hogy a 63,6 millió Ft-ból (2. táblázat) levonjuk az 1946 júniusa, tehát az új hadigondozás bevezetése óta kifizetett összegeket (24,3 millió Ft).⁹⁴ A Székely Miklóstól és munkatársaitól származó javaslat azonban csak 1947. szeptember 1-től, tehát a 3 éves terv kezdetétől épült be a költségvetésbe. Ugyanakkor a kibővített finanszírozás csupán 1948 végéig volt érvényben. Ekkor ugyanis a kommunista diktatúra gyorsuló kiépülése mellett erős diszkriminációs politika kezdődött meg: az 1948. évi LVI. tc. gyakorlatilag megszüntette a volt hadifoglyok és hősi halottak családtagjainak segélyezését. 1948. december 31-től befagyasztották a segélyeket, s Olt Károly népjóléti miniszter a civil segélyezést is megtiltotta.⁹⁵ 1947-ben a háború utáni magyar jóléti politika egyik fő célkitűzése továbbra is a jóléti rendszer bővítése maradt. Kéthly Anna igen pontosan írta körül azt a hangulatot, mely 1947-ben jellemezte a magyar szociálpolitikai közgondolkodást, s amely szöveg ellentétben állt az 1948-tól kibontakozó gyakorlattal:

„A jogegyenlőségnek gazdasági tartalmat is kell adnunk. A társadalmi és politikai demokrácia gazdasági tartalom nélkül csak a rabszolgaság egyik rejtett formája. Ha a nemzeti jövedelem igazságos elosztása helyett kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra osztjuk az ország népességét, akkor a kizsákmányoltak, a gazdasági kényszerűségtől kergetve, újból járomba hajtják fejüket. [...] Rendkívüli fontosságú feladat a dolgozók szociális felemelése is. Hogy milyen hordereje van ennek a kérdésnek, bizonyítja a pártközi megállapodás, melyben az összes demokratikus pártok képviselői leszögezték magukat a szociális biztosítás kiterjesztése mellett, különös tekintettel a mezőgazdasági munkástömegre. [...] A stabil pénz, a javuló termelés most már időt enged arra is, hogy az állam és az állampolgár terheit is rendezzük és a teherbíró rétegekre több adót rakjunk, mint a gyengébbekre. E szabályok kidolgozásán most dolgoznak szakértőink.”⁹⁶

Ugyanakkor az SZDP szociálpolitikai szerepvállalásának is köszönhetően a stabilizálódó magyar jóléti államban az új társadalombiztosítás a meginduló új biztosításokkal több járulékbévetelre tett szert. A járadékok összege a stabilizáció befejezése után (1946. augusztus 1.) a már említett baleseti összegeken túl (120–240 Ft) a betegségi ágon havi 30 és 60 Ft között – a biztosítási jogviszonyban meghatározott időre, de általában legfeljebb 1 éves időtartamra –, míg a nyugdíjak esetében 20 és 60 Ft között mozgott (A-tól D bércsoportig).⁹⁷ Ez messze elmaradt a létminimumtól (250–300 Ft). A juttatások növelése érdekében költségmegtakarítási intézkedéseket hoztak. Elsősorban a társadalombiztosítók

⁹⁴ PIL 283. f. 29. cs. 108. ő. e.

⁹⁵ PIL 276. f. 115. cs. 20. ő. e.

⁹⁶ Kéthly 1947: 1–2.

⁹⁷ Mező 1947: 16–17.

adminisztrációjában dolgozók számát csökkentették.⁹⁸ Ugyanakkor a bevételek növelésére is törekedtek, melyre ekkor alapvetően két lehetőség kínálkozott: a járulékfizetők számának növelésével és a járulérendszer átszervezésével.

A háború utáni években valamelyes bizonytalanságot mutatott a járulékok kirovásának rendszere. A háború előtti időszakban a biztosítási járulékokat a napibérosztályok szerint határozták meg, így bonyolult járulékkivetési rendszer jött létre. Az újabb biztosításoknál viszont már a bérek alapján százalékos járulékfizetést érvényesítettek, ugyanakkor a kifizetéseknel még mindig a napibérosztályok voltak érvényben, ami 1945-ben szintén hozzájárult a járulékbévételek meglehetősen rendszertelen alakulásához. A járulékfizetésnek azonban nemcsak a számítási, hanem a fizetési módja is megváltozott. Korábban a járulékokat pénztári befizetések, átutalások, postatakarékpénztári befizetési lapok vagy esetleg pénzbeszedők útján gyűjtötték be a biztosítók. 1947 januárjától azonban a társadalombiztosítási járulékokat az illetményadóval együtt kellett leróni az adóhatóságon keresztül.⁹⁹

A fizetési módon túl a számítási mód is megváltozott. 1945-ig szinte kizárólag a napibérosztályok alapján kirótt járulékok voltak érvényben. 1945. július 1-jén a MABI ténylegesen is áttért a javadalmazás százalékában meghatározott járulérendszerre. Az OTI pedig 1945. szeptember 3-tól követte a MABI-t.¹⁰⁰ A tényleges javadalmazásra való áttérés az infláció és a mellékes jövedelmek beszámítása miatt is szükségesnek bizonyult, hiszen így a százalékos járulékfizetés rugalmasabban idomulhatott a mindenkori bérszínvonal alakulásához. A százalékos járulékszámítással tehát az állam és a társadalombiztosítók 1947 januárjától magasabb bevételekhez jutottak.¹⁰¹

Az egyszerűsítésben rejlő nivellálás előfeltétele ugyanakkor a szociálpolitikai segélyek egységesítése, azaz az egyéni jövedelmek segélyalapként való elvetése. Így például a temetkezési segélynél egy egységes, minimális összeget állapítottak meg, mely az egyszerű temetés költségeit fedezte. A segélyezés nem tartozott a társadalombiztosítás legnagyobb tételei közé, ráadásul egy általánosan megállapított szintet könnyebben lehetett később emelni. A javaslat ugyanakkor problematikus volt, mivel az egységesítést csak úgy lehetett végrehajtani, hogy minden segélyformára alkalmazták. Így viszont a szülési segélyt és a táppénzt is egységesíteni kellett, melyek azonban ekkor már az OTI kiadásainak jelentős részét képezték: 409 millió Ft-ból 159 millió Ft-ot tett ki ez a két kategória.¹⁰² E nélkül azonban a segélyek esetén a szociálpolitika visszatért volna az 1945 előtti napibérosztályok szerinti juttatásokhoz, amit viszont épp az egyszerűsítéssel akartak elkerülni. Az egyszerűsítések és tipizálások ugyanakkor érzékenyen érintették a társadalombiztosítás költségvetését is.

⁹⁸ Mező 1947: 16.

⁹⁹ Mező 1947: 17.

¹⁰⁰ Réti 1947: 19.

¹⁰¹ Mihályffy 1947: 158.

¹⁰² Réti 1947: 19–20; Pikler 1948: 3.

Magyarország költségvetése 1946 augusztusa és 1947 szeptembere között, amint azt a hadigondozásnál már említettük, közel 4,5 milliárd forint volt.¹⁰³ A társadalombiztosítási kiadások – azonos időszakban – tehát az állami összkiadások 9%-át adták, mely arány a háború előtti évtizedek jóléti ráfordításait tekintve is meglehetősen magas. Ilyen mértékű ráfordítások nyugat-európai átlagban csak az 1960-as években, míg Magyarországon csupán az 1970-es években fordultak elő.¹⁰⁴ A különösen magas értékek különféle okokra vezethetők vissza. Az OTI 1948-as kiadásait a következő táblázatban szemléltetjük, amely egyben jól mutatja a biztosítás és szociálpolitika különböző ágainak egymáshoz viszonyított súlyát is:

3. táblázat

*Az OTI kiadásai 1948-ban*¹⁰⁵

Kiadás típusa	Összeg (millió Ft)	A teljes összeghez viszonyított százalékos arány
Táppénz	71	17%
Szülési segély	88	22%
Egészségügyi költség	80	20%
Családbiztosítás*	83	20%
Öregségi nyugdíj	87	21%
<i>Összesen</i>	409	100%

*Megjegyzés: A családbiztosítás alatt a családi pótlékok és a hadigondozásra fordított összegeket értették.

Az OTI kiadásain belül a táppénz igen magas arányát (17%) magyarázhatja a súlyos egészségügyi helyzet és a táppénzzel jogtalanul visszaélők magas száma. Szintén kiugró összeget jelentenek a szülési segélyek (22%).¹⁰⁶ Ennek egyik oka, hogy a háború utáni családgyesülések következtében megnőtt a gyermekszám. Másik oka, hogy a Tildy-, majd pedig a Nagy-kormány pronatalista politikájának megfelelően a terhességi, gyermekágyi és szülési segélyeket magas szinten állapították meg: míg a táppénz csak 55%-ot adott, addig a terhességi segély 100%-ot.

Szintén kiemelkedtek az egészségügyi költségek (20%).¹⁰⁷ A magas költségek a valorizációs eljárások mellett annak voltak köszönhetőek, hogy 1946 augusztusában és szeptemberében a Népjóléti Minisztérium kórházi osztálya csőd közeli helyzetet jelentett. Az 1946-os költségvetési kvótát a minisztérium ugyanis aránytalanul osztotta el, mivel a fenntartáshoz szükséges összegek egy részét nem a kórházaknak utalta, hanem más célokra költötte el. 1946 októberében a Gaz-

¹⁰³ PIL 283. f. 29. cs. 108. ó. e.

¹⁰⁴ Tomka 2003: 1–5. táblázatok.

¹⁰⁵ Pikler 1948: 3.

¹⁰⁶ Pikler 1948: 3.

¹⁰⁷ Pikler 1948: 3.

dasági Főtanácsnak be kellett avatkoznia: a kieső részt a társadalombiztosítókkal, főképp az OTI-val fizettette meg.¹⁰⁸ Ennek ellenére a kórházi ágyak száma még 1947-ben is csupán 37 000 volt, amely igen alacsony az 1938-as 50 000-es ágy-számhoz viszonyítva.¹⁰⁹ Az anyagi helyreállítást tekintve az egészségügyi helyzet tehát még 1947-ben sem érte el a háborút megelőző színvonalat. 1948 augusztusában ugyan még mindig csupán 43 000-es kórházi ágyszámot regisztráltak, ugyanakkor a tbc-s ágyak száma ekkor már elérte az 1938-as szintet.¹¹⁰ A nehézkes kórházi rekonstrukció miatt már 1947-ben megjelentek a kórházak teljes államosítását sürgető vélemények.¹¹¹

A fenti költségeken belül az ún. családbiztosítás kategóriája azért volt szintén magas (20%), mivel a családi pótlékokon kívül magába foglalta a hadigondozottak biztosítását, illetve a rokkantsági és az árvasági nyugdíjakat is. Ugyanakkor a legnagyobb tételt már ekkor is az öregségi nyugdíjak adták (21%).

Repatriálási kísérletek: magyar–csehszlovák–román–jugoszláv tárgyalások a társadalombiztosítási vagyronról

A társadalombiztosítás finanszírozásán kívül a magyar jóléti állam stabilizációs periódusának lényeges részét képezte az 1938 és 1944 között visszacsatolt területek szociálpolitikai kérdéseinek rendezése az utódállamokkal. A magyar társadalombiztosítás 1945 után megszűnt ezeken a területeken, és javai az 1947. február 10-én megkötött párizsi békeszerződés értelmében visszakerültek Csehszlovákiához, Romániához, valamint Jugoszláviához.¹¹²

A vizsgált periódusban már 1945-ben megindultak az államközi tárgyalások. A területi és jogosultsági viták két alapmotívuma egymás jogosultságainak elismerése és az átvállalt költségek fedezetének kérdése volt.¹¹³ Az 1945 és 1947 közötti periódusban Románia és Jugoszlávia szemben Csehszlovákiával jól átlátható állapotot teremtett a visszacsatolt területekre irányuló szociálpolitikájában. A „konvertálást” megkönnyítette, hogy 1947-ben államjogilag ugyanazok a területek kerültek vissza Romániához (Észak-Erdély) és Jugoszláviához (Délvidék). Magyarország, Románia és Jugoszlávia között semmiféle társadalombiztosítással vagy szociálpolitikával kapcsolatos államközi megegyezés nem jött létre 1940 és 1947 között. 1947-ben az elcsatolt területek lakosai a magyar társadalombizto-

¹⁰⁸ PIL 274. f. 12. cs. 133. ő. e.

¹⁰⁹ A kórházak esetében a felszerelési károk igen magasak voltak, az eszközök több mint $\frac{3}{4}$ -e elvezett, az összes kár 600 millió Ft volt. A legszükségesebb tbc-s ágyszám 1947-ben 3500-ra tehető szemben az 1938-as 6051-es adattal (Ferencz 1947: 1–2; Weil 1948: 149).

¹¹⁰ Weil 1948: 150.

¹¹¹ Sarkady 1947: 17.

¹¹² Romsics 2004: 297–305.

¹¹³ Bod 1947a: 15–16.

sításban szerzett jogosultságaikkal együtt kerültek át a román és a jugoszláv társadalombiztosításba. E jogosultságokat utóbbiak maradéktalanul elismerték.¹¹⁴

A háború utáni Jugoszláviában a társadalombiztosítás szerkezete és működése nagyon hasonlóan alakult a Magyarországihoz.¹¹⁵ Jugoszláviában a mezőgazdasági biztosítás és az agrárnépesség egészségügyi ellátása rendkívül hiányos volt. Habár 1945-ben már mindkét országban bevezették a minden kockázatra kiterjedő mezőgazdasági biztosítást, végrehajtását az anyagi és infrastrukturális adottságok ekkor még nem tették lehetővé. Az 1947-re elkészült elszámolás szempontjából igen lényeges, hogy a két rendszer hasonlóságai megengedhetővé tették, hogy 1947 végén a két állam kölcsönös pénzügyi megállapodással és elszámolással rendezze biztosítottjai jogosultságainak és azok fedezetének elismerését.

Romániában sok szempontból hasonló változások zajlottak, ugyanakkor a háborús rekonstrukció tovább tartott, mint Magyarországon és Jugoszláviában, s csupán 1948 elejére sikerült újjászervezni az ország egészségügyi hálózatát.¹¹⁶ A társadalombiztosítás az Egészségügyi Minisztérium és a Román Szakszervezeti Tanács (CGM) felügyelete alá került. Így a magyar állam és társadalombiztosítók képviselőinek Dimitrie Bagdasar egészségügyi miniszterrel és a CGM vezetőivel kellett lefolytatniuk a volt magyar jogosultakra vonatkozó tárgyalásokat. Mivel a jogosultsági kategóriák alapvetően itt is fedték egymást, ezért hamar megszületett a megegyezés, és már 1948-ban megtörtént a pénzügyi elszámolás.¹¹⁷ A jugoszláv átvételhez hasonlóan a volt magyar biztosítottakat az új román társadalombiztosításba integrálták.¹¹⁸

Sokkal összetettebb volt a Csehszlovákiával kialakított államközi szociálpolitikai viszony. 1940-ben megállapodás jött létre a Cseh–Morva Protektorátus hatóságaival a Magyarországhoz került biztosítások tartaléktőkéről: a cseh társadalombiztosító intézetek vagyonából a magyar társadalombiztosítás technikai számítások alapján vagyoni fedezetet kapott.¹¹⁹ A visszacsatolt felvidéki területek biztosítási alapjának arányos részét Magyarország megkapta, melyben jelentős mértékben szerepeltek cseh értékpapírok is.

A kialakult helyzetet azonban bonyolította az 1946-os lakosságcsere-egyezmény, ugyanis igen sok, korábban a cseh biztosításban jogosultságot szerzett személy került át a magyar társadalombiztosításba, illetve számos magyarországi szlovák kisebbséginek kellett a háború utáni csehszlovák társadalombiztosításban érvényesítenie jogviszonyát.¹²⁰ A betegségbiztosítások és a bányanyugbér esetén könnyen megtörténhetett a kiegyenlítés, mivel a háborút követően mindkét országban a felosztó-kirovó rendszert vezették be. A balesetbiztosításoknál alig

¹¹⁴ Bod 1947a: 16.

¹¹⁵ Illés 1947b: 13–15.

¹¹⁶ Ferencz 1948: 5.

¹¹⁷ Ferencz 1948: 6.

¹¹⁸ MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.

¹¹⁹ Bod 1947a: 15.

¹²⁰ A lakosságcsere-egyezményhez lásd Bárdi–Fedinec–Szarka 2008: 214–215.

volt összetettebb a tranzakció: az OTI 1940-ben megkapta a csehektől azt a tőkefedezetet, melyet most a lakosságcsere tisztázása után visszaadhatott. Ezzel szemben viszont szinte átláthatatlan problémát jelentett a nyugdíjbiztosítás tőkének elszámolása, mivel a nyugdíjak várományfedezeti alapjai esetében 1938 és 1947 között kiterjedt beruházások zajlottak, s számos új jogviszony keletkezett.¹²¹

Az 1940-es megállapodás értelmében a cseheknek 500 millió koronás járuléktartalékanyagot (a Magyarországra átvett felvidéki nyugdíjasok tartalék-alapját) kellett volna átadni, mely viszont a költségeknek így is csak az 50%-át fedezte volna. A háború évei alatt azonban még ennek az összegnek is csak részleteit folyósították. Tovább nehézséget jelentett, hogy a magyar biztosítók letértek az egyéni nyilvántartási és várományfedezeti rendszerről, a csehek viszont nem.¹²² A megfelelő érdekképviselő miatt a háború után a magyar szakembereknek tehát nagyon pontos kimutatásokat és technikailag precíz statisztikákat kellett készíteniük az államközi tárgyalásokra, mivel a csehek már eleve alaposabb felkészültséggel érkeztek.

Az 1940-es egyezményben a felek (az OTI, a MABI és a Prágai Általános Nyugdíjintézet) megállapodtak, hogy a Prágai Nyugdíjintézet vagyonából megközelítőleg 131 millió korona vagyonrészt fognak majd kifizetni a MABI-nak, mely összeg 18,7 millió P-nek felelt meg.¹²³ Ez összesen 18 806 átvett magánalkalmazott személy nyugdíjbiztosítását fedezte volna.¹²⁴ A megörökölt kötelezettségek fejében további 36,5 millió korona, vagyis több mint 5,2 millió P vagyonrész illette volna meg a magyar társadalombiztosítást, tehát még nem teljes fedezet mellett is összesen közel 24 millió P-s követelést támaszthatott.¹²⁵ Ennek ellenére a háború évei alatt a Prágai Intézettől mindössze 6,75 millió P, a pótintézetektől pedig csupán 570 000 P folyt be (összesen 7,2 millió P).¹²⁶ A cseh társadalombiztosító a fennmaradó 16,8 millió P-t tehát nyereségként könyvelhette el. A MABI ennek ellenére képes volt kötelezettségeinek eleget tenni, s a juttatások folyósításán túl a Felvidéken kölcsönök formájában közel 3,5 millió P értékben investált. Ezek a beruházások viszont 1947 után tulajdonjogilag (kártérítés nélkül) Csehszlovákiához kerültek.¹²⁷ Összességében tehát a felvidéki társadalombiztosítás befektetései nagy veszteséget okoztak a MABI-nak.

Ezzel párhuzamosan az 1947-es társadalombiztosítási államközi tárgyalások is negatívan zárultak Magyarország számára: a fennálló követeléseket nem lehetett érvényesíteni. A tárgyalások sikertelenségét elsősorban a magyar „szociálpolitikai diplomácia” felkészületlenségével magyarázhatjuk. A magyarországi szociálpolitikusok hiányos statisztikákkal, számos esetben hanyag kimutatások-

¹²¹ Bod 1947a: 15–16.

¹²² MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.

¹²³ Bod 1947a: 16.; MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.

¹²⁴ MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.

¹²⁵ MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.

¹²⁶ MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.

¹²⁷ Versegly 1947: 4.

kal érkeztek a tárgyalásokra, s a megbeszélések során meglehetősen erélytelenül képviselték Magyarország érdekeit.¹²⁸

Már az 526/1945. M.E. sz. r. intézkedett róla, hogy a felvidéki és kárpátaljai járadékosok, valamint az Ericsson vállalati nyugdíjasainak biztosítását megszüntesse.¹²⁹ Ugyanakkor szociális és külpolitikai megfontolásokat szem előtt tartva továbbra is kaphattak juttatásokat azok a személyek, akik igazolni tudták magyar állampolgárságukat és állandó magyarországi lakhatásukat. Ezek a személyek 1945 és 1947 között magasabb járadékban részesültek.¹³⁰ A 70.700/1947. N. M. sz. rendelet viszont – főképp az államközi tárgyalásokon várható kedvezőtlen konklúzió miatt – e magasabb nyugdíjjáradékokat „méltányosságból” közelítette a magyarországi kötelező nyugdíjbiztosítás átlagszintjéhez, ugyanakkor annál még így is magasabban állapította meg.¹³¹

Mindazonáltal a tárgyalások lezárultával és a gazdasági rekonstrukció befejeződésével 1947 elejére a magyar jóléti állam „külpolitikai értelemben” is konszolidálódott. Az 1947 őszétől meginduló tervgazdálkodással ugyanakkor gazdaság és szociálpolitika új viszonya alakult ki, mivel a szociálpolitika alapvetően alárendelődött a gazdasági tervek célkitűzéseinek.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szociálpolitika és társadalombiztosítás vagyoni viszonyait tekintve 1945–1946-ban a legfontosabb a stabilizáció és a valorizáció megvalósítása volt. A betegségi és balesetbiztosítás az államkölcsönök segítségével valorizált szinten indulhatott meg, a nyugdíjrendszer esetében pedig a kölcsönök mellett a felosztó-kirovó rendszerre való áttéréssel. A nyugdíjbiztosítás esetében azonban a tartaléktőkék pusztulása miatt nem volt lehetséges a valorizált szintű juttatások kifizetése. Fontos intézkedés volt a családi pótlékok kiterjesztése, még ha meglehetősen alacsony színvonalon is. A hadigondozottak szintén rendkívül alacsony segélyezése azonban már politikai diszkriminációval párosult, s egy olyan szociálpolitikai területet képezett, ahol a szociáldemokrata és a kommunista szándékok alapvetően ütköztek. A pénzügyi stabilizáció után azonban 1947 elejére már anyagilag is nagyobb mozgástér nyílt a magyar jóléti állam számára. A társadalombiztosítás lefedettségének növekedése és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés kiterjesztése ellenére a pénzügyi stabilitás hiánya és jelentős vagyontestek pusztulása, valamint a többnyire sikertelen repatriálási kísérletek – a több esetben sikeres stabilizációs, majd pedig rekonstrukciós intézkedések mellett – 1945 és 1947 között gyakor-

¹²⁸ MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.

¹²⁹ Az Ericsson a magyar hadsereg beszállítójaként a visszacsatolt területeken jelentős érdekeltségekkel rendelkezett, s számos munkavállalót foglalkoztatott például a Felvidéken is.

¹³⁰ MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.

¹³¹ MNL OL XIX-C-1-l-8t-81265-1948.; Bod 1947a: 16.

latilag diszfunkcionálissá tette a magyarországi szociálpolitikát, amely szűk kerek-
tek között szinte kizárólag csak alacsony szintű alapszolgáltatásokat tudott szava-
tolni. A vagyoni rekonstrukció csupán 1947 után hozhatott eredményt.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL OL)

XIX-C-1-l-8t. 100.582. 1949. A Népjóléti Minisztérium iratai. Az 1949-es családi
pótlék kiegészítése.

XIX-C-1-l-8t-81265-1948. A magyar–román–jugoszláv–csehszlovák társadalombiz-
tosítási tárgyalások dokumentumai.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Könyvtár és Levéltár (PIL)

274. f. 12. cs. 27. ő. e. Jegyzőkönyv a Gazdasági és Pénzügyi Bizottság 1946. decem-
ber 27-i üléséről.

274. f., 12. cs., 133. ő. e. A népjóléti miniszter jelentése az OTI adatai alapján.
(1946).

274. f., 12. cs., 134. ő. e. A népjóléti miniszter jelentése az OTI adatai alapján
(1945).

274. f., 12. cs., 134. ő. e. Az OTI jelentése az MKP Állampolitikai Osztályának
a magyar társadalombiztosítás helyzetéről (1945).

274. f., 12. cs., 134. ő. e. A társadalombiztosítás reformja (1945).

274. f. 12. cs. 133. ő. e. Az Országos Szociális Központ (Országos Népjóléti Szövet-
ség) iratai.

276. f. 115. cs. 20. ő. e. OTBA ügyek.

283. f. 29. cs. 2. ő. e. Az SZDP szociálpolitikai tárgyú iratai.

283. f. 29. cs. 3. ő. e. Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondozott
járadékok.

283. f. 29. cs. 108. ő. e. Az SZDP Szociálpolitikai Osztályának iratai. A hadigondo-
zottak ügye.

A magyar társadalombiztosítás ötven éve: 1892–1942 1943: Országos Társadalombiztosító
Intézet, Budapest.

Az OTI jelentése az 1943–47. évről 1948: Országos Társadalombiztosító Intézet,
Budapest.

Bikkal Dénes 1943a: A MABI „országosítása”. *Jó egészséget! MABI Tudósító* (2.) 4. 94–95.

Bikkal Dénes 1943b: *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme
Magyarországon*. Budapest.

Bod Péter 1947a: A társadalombiztosítást érintő államközi tárgyalások elé. *Társadalom-
biztosítási Szemle* (3.) 7. 15–16.

- Bod Péter 1947b: Hol tartunk a biztosítás újjáépítésében? *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 2. 18–20.
- Bod Péter 1947c: Várományfedezeti vagy felosztó-kirovó rendszer. Válasz dr. Illés György „Hozzászólás”-ára. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 4. 17–19.
- Ferencz Gábor 1947: „Március idusa”. *Magyar Orvosi Szemle* (1.) 3. 1–2.
- Ferencz Gábor 1948: Románia egészségügyi viszonyai. *Társadalombiztosítási Szemle* (4.) 4. 5–6.
- Hindy Zoltán 1943: A társadalombiztosítás egyszerűsítése. *Jó egészséget! MABI Tudósító*, (2.) 8. 189–190.
- Illés György 1947a: A Szovjet-Únió is „bukott” rendszernek tartja a várományfedezeti rendszert? *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 5. 16–18.
- Illés György 1947b: Az új jugoszláv társadalombiztosítás. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 10. 13–15.
- Illés György 1947c: Hozzászólás a várományfedezeti elv bukásának kérdéséhez. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 3. 20–23.
- Keleti József 1942: A társadalombiztosítás fejlődéstörténete, a biztosítás mibenléte, működési köre, ember- és nemzetvédelmi jelentősége. In: Bakács György – Csík László (szerk.): *Az Országos Orvosi Kamara Hivatalos Orvosi Cím- és Közegészségügyi Adattára az 1942. évre*. Nagyvárad, 410–463.
- Kéthly Anna 1947: „Márciusi gondolatok”. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 3. 1–2.
- Mihályffy Antal 1947: Járulékfizetés. *Társadalombiztosítási Közöny* (40.) 3. 158–162.
- Mihelics Vid 1931: *A szociális állam*. Budapest.
- Országos Orvoscamarai Közöny*, (8.) 1943. december 15.
- Pikler György 1948: 409 millió Ft. *Társadalombiztosítási Szemle* (4.) 1. 3.
- Mező Gyula 1947: A biztosítás története és feladatai. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 1. 8–9.
- Molnár Béla 1947: Családi pótlék és társadalombiztosítás. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 9. 46–48.
- Pikler György 1948: 409 millió Ft. *Társadalombiztosítási Szemle* (4.) 1. 3.
- Réti Károly 1947a: A százalékos járulékfizetés. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 4. 19–20.
- Réti Károly 1947b: A várományfedezeti rendszer bukása. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 1. 11–12.
- Rostás Oszkár 1947: Társadalombiztosítási kérdések. *Magyar Orvosi Szemle* (3.) 5. 4–8.
- Sarkady László 1947: Demokratikus kórházvezetést! *Magyar Orvosi Szemle* (1.) 10. 17.
- Székely Miklós 1947: A közeljövő társadalombiztosítási feladatai. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 1. 1–3.
- Verseghy Géza 1947: A 70.700-1947. N. M. sz. rendelet és a külön jogszabályon alapuló járadékok. *Társadalombiztosítási Szemle* (3.) 7. 4.
- Vigh Győző 1939: Egy felmerült gondolat az öregségi biztosítás fedezeti rendszerének megváltoztatására. *Munkaügyi Szemle* (13.) 6. 282–285.
- Weil Emil 1948: A népjóléti költségvetés. *Magyar Orvosi Szemle* (2.) 8. 149–151.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka, Rudolf – Harcsa, István 1999: Longterm Modernization of Hungarian Society. In: Andorka, Rudolf et al. (szerk.): *A Society Transformed: Hungary in Time-Space Perspective*. Budapest, 21–49.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László 2008: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest.
- Bibó István 1981: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. In: Kemény István et al. (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái*. 1. kötet, Bern.
- Bódy Zsombor 2001: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Korall* (2.) 5–6. 73–93.
- Bódy Zsombor 2004: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkásügy Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján. *Aetas* (19.) 1. 5–30.
- Cameron, Rondo 1994: *A világgazdaság rövid története*. (Ford. Kállai Tibor.) Budapest.
- Cora Zoltán 2013: A Beveridge-terv recepciója a magyarországi szociálpolitikában a II. világháború idején. *Múltunk* (25.) 2. 107–126.
- Cora Zoltán 2015: Közegészségügy és szociálpolitika Magyarországon a II. világháború idején, 1939–1945. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapi hadszíntéren, hátszágban 1939–1945*. Budapest, 99–120.
- Ferge Zsuzsa 1986: *Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből*. Budapest.
- Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. 1981: *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick–London.
- Kaposi Zoltán 2002: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest.
- Laczkó István 1968: *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története*. Budapest.
- Menyhárt Szabolcs 2007: *Az öregségi nyugdíjbiztosítási rendszer Magyarországon a reformfolyamatok tükrében*. (PhD-disszertáció.) Miskolci Egyetem, Állam és Jogtudományi Kar, Miskolc.
- Ormos Mária 2006: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Budapest.
- Pik Katalin 2001: *A szociális munka története Magyarországon (1817–1990)*. Budapest.
- Raphael, Lutz 2004: Europäische Sozialstaaten in der Boomphase (1948–1970). Versuch einer historischen Distanzierung einer „klassischen Phase” des europäischen Wohlfahrtsstaats. In: Kaelble, Hartmut – Schmid, Günther (Hgg.): *Das europäische Sozialmodell. Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*. Berlin, 51–73.
- Romsics Ignác 2004: *Magyarország története a XX. században*. Budapest.
- Szabó Sándorné Csemniczki Katalin 2000: Nyugdíjrendszerünk 1929-től 1997-ig. In: Augusztinovics Mária (szerk.): *Körkép reform után: tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Budapest, 28–50.
- Szikra Dorottya 2000: Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején. In: Augusztinovics Mária (szerk.): *Körkép reform után: tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Budapest, 11–27.
- Szikra, Dorottya 2004: The Thorny Path to Implementation: Bismarckian Social Insurance in Hungary in the late 19th Century. *European Journal of Social Security* (6.) 3. 255–272.

- Tálos, Emmerich 1998: Sozialstaat – Sozialpolitik. In: Forum Politische Bildung (Hg.): *Informationen zur Politischen Bildung. Sozialpolitik im internationalen Vergleich* (14.) 5–14.
- Tárkányi Ákos 1998: Európai családpolitikák: A magyar szociálpolitika története. *Demográfia* (41.) 2–3. 233–268.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest.
- Tomka Béla 2008: *A jóléti állam Európában és Magyarországon a 20. században*. Budapest.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest.
- Ungváry Krisztián 2002: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*. Budapest, 279–308.
- Valuch Tibor 2005: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Vörös Károly et al. (szerk.) 1985: *A magyar állam szervei 1944–1950*. 1. kötet, Budapest.

A diétai magyar múzsa újabb ajándéka

Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848).
Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019. 508 oldal.

Miként az közismert az Árkádiában élők körében, a múzsáktól kapják az emberek a művészi alkotás tehetségét, és így közvetve magukat a műalkotásokat is. E mitológiai hölgyek azonban nemcsak a Helikon hegyén tanyáznak, hanem időnként beköltöznek a magyar országgházba is, amiként azt nem kisebb költői tekintélytől tudjuk, mint magától Csokonai Vitéz Mihálytól. A majdan kötetbe szánt verseinek füzetes kiadásaként indított *Diétai Magyar Múzsa* című folyóírása máig azt sugallja, hogy az országgyűlés mint eseti létkörülmény értékes alkotásra serkentheti a helyzettel számot vető íróembert. Bizonyára ezt a tényt gondolta végig az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága, amikor önálló könyvsorozatot indított *A magyar országgyűlések története* címmel (sorozatszerkesztők: Bellavics István, Kedves Gyula, Pelyach István). A sorozatban eddig megjelenő munkák – Oborni Teréz, Palasik Mária, Püski Levente, Szi-jártó M. István kiváló könyvei – láttán ugyanis fölmerül az olvasóban a kérdés: meddig bírja szusszal, tudományos munícióval ez a rendkívül komoly vállalkozás? Talán tényleg jól jön a múzsa segítsége, ha ezt az imponálóan magas színvonalat fenntartani, a sorozatot további hasonlóan értékes munkákkal folytatni szeretnék...

Nos, örömmel állapíthatjuk meg, hogy – ha megvolt a divinikus protekció, ha nem – egyelőre nincs ok aggodalomra. Dobszay Tamás 2019-ben megjelent, *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)* című munkája nagyszerű megvalósítása lett mindannak, amit e sorozat szerkesztői megalkotandó értéként maguk elé tűztek. Témakörének határait megvonva szerencsére nem tartotta magát – hogy egy idézet erejéig még visszautaljunk a bevezető képre – Csokonainak a közleményei előfizetőihez intézett *Előbeszédének* szigorú önkorlátozásához: „Ha a’ Múzsa kevés alkalmatosságra-való versezetekkel fog szolgálni, annak azt az okát adja, hogy a’ Thémis’ és a’ Politika’ tornáztában még kevés ideig múltatván, az olyanokba könnyen meg találna botlani.”

Dobszay nem fél e botlástól, ellenkezőleg: tudja, hogy a feladat pontosan e „tornácok” alapos bejárása és bemutatása! A szintetikus áttekintés igényével foglalkozik az „alkalmatosságokkal”, értsd alkalmi ügyekkel, vagyis a diéta konkrét eseménytörténetével, mégpedig úgy, hogy kellő mértékben és tagoltsággal fölépíti mögéje a háttéranyagot, a jog- és alkotmánytörténettől (*Themis!*), a politikátörténettől (*Politika!*) kezdve a hivataltörténeten át a társadalomtörténeti fundamentum és a kulturális környezet átfogó, érzékeny rekonstrukciójáig. Ezzel pedig a magyar országgyűlések kutatástörténetében igazi alapművet hozott létre,

amely egyben a hazai polgárosodás, a korai modernizációs folyamatok alapos fel-
térképezésének is az utóbbi években publikált egyik legjelentősebb eredménye.

A kötet jól megválasztott kiindulási bázisa az az ábrázolás, amelyet a magyar
állam mibenlétének, működésének, modern kifejezéssel úgynevezett közjogi
szerkezetének késő középkori és kora újkori paradigmájáról a magyar történet-
tudomány – a teljesség igénye nélkül említsük Eckhart Ferenc, Mályusz Elemér,
Bónis György, Benda Kálmán, Gerics József, Kubinyi András nevét – az elmúlt
évszázadban fölvezet. Ezt lenyűgözően gazdag „állapotrajz” követi: a diéta olyan
strukturális és funkcionális, kvantitatív és kvalitatív leírása, amely mindvégig
következetesen megvalósítja azt a szemléleti mozzanatot, amit a második fejezet
címében is jelez a szerző: hogy a testület úgy, ahogy van, tulajdonképpen „a meg-
jelenített rendi ország”. E szempont érvényesítése azért roppant lényeges, mert
Dobszay Tamás könyvének egyik legfőbb érdeme, hogy tárgyának multioptikus
megközelítése során mintegy visszahozza számunkra azt az eredeti kontextust,
amelyben a rendi gyűlés még az úgynevezett késő feudális korban is ténylege-
sen létezett (feudális alatt persze itt már csupán annyit értve, hogy mindaz, ami
a középkorból ránk maradt).

Miért fontos ez? Elsősorban azért, mert a reformkorban a liberális ellenzék
igyekezett egy fajta sajátos, szemléleti nyomást is alkalmazni kommunikációjá-
ban. Abban volt érdekelt, hogy kisebb csúsztatással interpretálja a rendi gyűlés
akkori valóságát. Trócsányi Zsolt, őt követve Szabad György és többen mások
mutattak rá arra, hogy Wesselényi Miklóstól Deák Ferencen át Kossuth Lajosig
számos reformpolitikus igyekezett azzal meggyőzni a követek lassabban mozduló
középhadát, hogy amit be szeretnének vezetni, valójában nem igazi újdonság:
polgári „lényege” már benne van a rendi-nemesi alkotmányban. Maga az érdek-
egyesítés nyelvi alapformulája, „a népnek az alkotmány sáncaiba való beemelése”
is ezen ideológiát sugallja: eszerint a nemesember a teljes polgári szabadság bir-
tokosa, így nincs más teendő, mint ugyanebben részesíteni az összes nemtelent
is. Ez a jól érthető, demokrata szándékú fikcionalitás azonban talán egy kissé
elrajzolja a rendi gyűlés eredeti karakterét. Mindinkább csak a polgári parlament
csonka előképét látjuk benne, és kevésbé érzékeljük azt az egykori totalitást,
amelyet korporatív öntudata hajdanában kifejezett.

Egyetlen jelenetet hadd idézzünk a fentiek illusztrálására. Emlékszünk rá,
milyen csalódást, sőt felháborodást keltett az 1848. március 19-én Pozsonyba
látogató pesti forradalmi küldöttség körében az a válasz, amelyet javaslataikra az
ellenzék vezérszónoka, Kossuth Lajos adott. Mivel úgy vélte, a győztes pesti nép
mintha azon igyekezne, hogy befolyása alá vonja az országgyűlést, kijelentette:
„Én Buda-Pest város lakosságát e hazában kimondhatatlan nyomatékosnak,
s Buda-Pestet az ország szívének tartom, de urának tartani soha nem fogom.”
Miért nem? Azért, mert „[e] nemzetnek szabadsága van, s minden tagja szabad
akar lenni, és e szót, ’nemzet’ valamint semmi casta, úgy semmi város magának

nem arrogálhatja; a 15 millió magyar teszi egészben a hazát és nemzetet [...] csak a nemzet az, a kit illet a nemzet sorsának eldöntése.”¹

Vasvári Pál, a küldöttségbe tartozó fiatal történész azonban nem fogadta el a kioktatást. Ő úgy látta, a pozsonyi diéta „csak egy kiváltságos osztály képviselése”. A Pestről érkező küldöttségről ellenben egy későbbi írásában megjegyezte:

„[...] számra nyolcvanheten valánk; de közöttünk a papságtól kezdve az utolsó favágóig minden néposztály képviselőt bírt. Midőn az úgynevezett országgyűlés előtt megállánk, jól jegyezte meg egy barátom, hogy a népet a küldöttség jogszerűbben képviseli, mint ama hongyulás, melynek tagjai nagyrészt csak önmagukat és saját érdekeket képviselik.”²

Természetesen nem tehetjük fel Kossuthról, hogy ne lett volna tisztában a fenti kritika tartalmi lényegével, hiszen számtalan esetben bírálta ő maga is majdnem ugyanezekkel a szavakkal a rendi gyűlés privilegialis – tehát „össz-nemzeti” szempontból immár igazságtalan – karakterét. Ám az előbb idézett kemény szavaiból áradó öntudat talán jobban érthető, ha Dobszay Tamás sokoldalú rekonstrukciója nyomán újra tudatosítjuk: még a reformellenzék legpolgáriusultabb szemléletű tagjaiban is ott élhetett az a korporatív örökség, hogy a rendi öntudatban valamilyen mértékig – persze már csak csökevényesen, az új kor szükségéhez képest elégtelen mértékben stb. de azért... – benne van a kiváltságatlanok érdekeinek (ha nem is akaratának) képviselése is. Ez a mozzanat segíthetett Kossuthnak az indulatok tetőpontján túltennie magát a Vasváriéknak odavágott nyomatékos kijelentés – miszerint a pozsonyi diéta jogosan képviseli a nemzetet – nyilvánvaló belső, tartalmi ellentmondásán. (Azt persze csak zárójelben tehetjük hozzá, hogy lehet a rendi gyűlés teljes nemzeti képviselési jogosultságát vitatni – ám vajon milyen alapon tarthatnánk ugyanilyenek a valamely településen az utcára kivonulók éppen adott csoportját? Vasvári előadásában a „jogszerűbb” jelző tehát éppígy vitatható – végső soron azért, mert mindkét történelmi „szándékkal” cselekvő csoport az adott pillanatban azzal az örök dilemmával szembesül, hogy amikor egy jogrendszer forradalmi átalakítása zajlik, akkor mindig viszonylagossá válik a változást épp végrehajtók jogi, erkölcsi, társadalmi stb. legitimitása.)

A diéta és az ország viszonyának sokoldalú rajza után a szerző részletesen foglalkozik a szereplőkkel, a szervezettel és a működéssel, mindig számos találó, meggyőző, sőt nemegyszer szórakoztató példa segítségével világítva meg a tárgyat jelenséget. A vonatkozó emlékiratok és természetesen az intézmény hét évtizedes működése során keletkező iratanyag bőséges ismeretében olyan sokoldalú apparátussal támogatja állításait, amely meggyőző azok helyességéről. Bár

¹ Barta István (s. a. r.) 1951: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48.* Akadémiai, Budapest, 675.

² Vasvári Pál 1988: „*A márciusi ifjak egyike én valék...*” *Válogatott írások, levelek beszédek.* (Vál. jegyz. Danyi Gábor, Simor András.) Zrínyi, Budapest, 328.

egy helyütt azt állítja, nem eszmetörténetet, hanem országgyűlési intézménytörténetet ír (420), ez esetben ne higgyünk a szerzőnek! Elbeszélése megbízhatóan teljesíti a szorosabb értelemben vett hivatal- és intézménytörténetnek a 20. század első felében kialakított műfaji kritériumait. Ám amikor elemzésébe bevonja a nyelvhasználat, a kommunikációs humor, a csoportdinamika (például a tanácskozás és a határozathozatal viszonya, a konszenzuális és a konfliktusos működés kapcsolata), a konkrét társadalmi háttér (a társadalmi-politikai nyilvánosság hazai szerkezetváltása, a társasélet visszahatása a politikai szférára stb.) alapvető fontosságú kérdéseit, akkor azokat a történettudományban az utóbbi évtizedekben mindinkább teret nyelő szempontokat alkalmazza kellően inspiratív tágassággal, amelyek a *new cultural history* jellemzői. Módszertani érzékenysége amplitúdóját két példával érzékeltethetjük. Egyfelől kivételesen bravúros, a középkori oklevelek diplomatikai boncolásait idéző mikroelemzésben tárja fel például a „diétális traktátus” fogalmának összes árnyalatát, használatának finomhangolásait, megvilágítva ezzel egy valóban kulcsfontosságú kifejezés működésének roppant összetett mechanizmusát (251–255). Másfelől imponáló áttekintő-képességgel vázolja fel az összes, 1790 és 1848 közötti országgyűlés törvényhozási eredményeit, és jellemzi egyenkénti helyüket a feudális viszonyok lebontása és a polgárosodás megalapozása korszakos makrofolyamataiban.

Ez utóbbi rész a negyedfélszáz oldalas, gazdag forrás- és irodalomjegyzékkel záruló kötet utolsó nagy fejezete. Nyilvánvaló, hogy az egész választott korszaknak egy ilyen sajátos, egyetlen fő szempont – az országgyűlések eredményei az összes modernizációs változás kölcsönhatásaiban – szerinti áttekintése csak vázlatos és kihagyásos lehet, így nemcsak méltánytalanság, de még inkább értelmetlenség azt listázni, mi az, amit a recenzens szerint mégis „mindenképpen” bele kellett volna venni. Így aztán csak arra utalhatunk, hogy van egy lényeges szempont, amely a tanácskozási nyelv – és így jellemzően a horvát követek országgyűlési nyelvhasználata – kapcsán többször előjön ugyan, de mintha a szerző úgy vélné, önmagában nem kell vele, mint a diéta összműködését befolyásoló tényezővel, foglalkoznia. Talán azért gondolja így, mert a modern értelemben vett magyar nemzeti identitás alapvonalainak kialakulása a 18. század második felére már lényegében végbement, így a szerző, aki 1790-ben veszi fel az elbeszélés fonalát, vélheti úgy, hogy mindez számára már készen kapott adottság, ennek elemzése az előző korszak ábrázolóinak feladata. Ám minden jel szerint a reformkorban lezajlott egy olyan minőségi változás, amely közelebbi vizsgálatra is érdemes lehet: arra gondolunk, hogy kezdetben, az identitásalakulás korai szakaszában a nemzeti érzés még bőven összefért a középkori eredetű hungarus-tudattal, később azonban mindinkább kibontakozott a patrióta és a nacionalista identitáskonstrukciók versenye, az erőpróbák számára – a dolog természetéből adódóan – fölhasználva az országgyűlés fórumát is. Az utóbbi évtizedekben a nemzetközi nacionalizmus kutatásban kibontakozó új fejlemények, főképp a szociálpszichológiai szempontok erőteljesebb érvényesülése – annak felismerése, hogy a nacionalizmus valójában egyfajta „totális” kultúra, amely képes magába olvasztani

a legkülönbélebb többes identitásokat (vallási tudat, etnikai tudat stb.) – fölvet-heti azon vizsgálat igényét, hogy az 1840-es években a politika porondjára lépő, a nemzetiségi kérdéssel először szembesülő, az 1830-as évek nagyjait leváltani készülő új nemzedék (lásd Széchenyi–Kossuth–vita) tudati és csoportviszonyait vajon nem kellene-e ebből a szempontból is elemzés tárgyává tenni, ha a diétai csoportszerveződések összes mozzanatát közelebről meg akarjuk érteni.

Nincs mód, hogy a monográfiák és a szintézisek erényeivel egyaránt ékes kötet összes fontos megállapítását felsoroljuk: egyszerűen túl sok van belőlük. Mégis ki kell emelnünk azt a nyitott és sokoldalú tárgyalási módot, ahogyan a szerző a „klasszikus” rendi-sérelmi ellenzékiiséget bemutatja (270–280) – azt a politikai irányt, amelyet az utóbbi évszázadban a habsburgiánus-modernizációs szemléletű, illetve a liberális-demokrata látószögű történészek egyaránt keményen bíráltak szűklátókörűségéért, provincializmusáért, a megfelelő ítélő- és mérlegelőképeség hiányáért stb. Ebben persze jórészt igazuk is volt, ám a szerző hitelesen tudja érzékeltetni azt is, hogy a magyar államiság formai kritériumai-hoz való, néhol kicsinyesnek látszó ragaszkodás időnként őszintén átélt morális kényszerek következménye volt, így van olyan dimenzió, ahonnan nézve a leg-őszintébb hazafiság diktálta és igazolta a cselekvésnek ezeket az útjait, módjait. Szempontjait talán érdemes továbbgondolni, és egyben magasabb perspektívába hozni, fölvetve a kérdést: vajon a modernizációs paradigma kibontakozásának világkorszakában adható-e valamilyen mértékű pozitív értelmezés a rendi-sérelmi ellenzékiiség pozíciójának? Nos, miként az közismert, a 16–18. századi világ-méretű átrendeződés a közép-európai országok számára csupán azt a lehetősé- get nyitotta meg, hogy a piaccgazdaság és a polgári társadalom megteremtését a náluk fejlettebb nyugati országoktól felvett hitelekkel finanszírozhassák. Innen nézve az a tény, hogy a rendi-sérelmi ellenállás (vulgo: kuruckodás) hozzájárult a magyar államiság önrendelkezési biztosítékai egy részének átmentéséhez, rákényszerítve a bécsi udvart, hogy még a 19. században is az ország irányítá- sát a rendekkel megossza, végső soron annak esélyét is fenntartotta és növelte, hogy amikor elér oda az ország és a birodalom, akkor a magyar érdekeket jobban figyelembe lehessen venni a polgári modernizációhoz nélkülözhetetlen nyugati hitelek feltételeinek kialakulásánál.

Tudott-e élni ezzel a kétségkívül létező eséllyel a magyar politika a 19. szá- zadban? Nos, ez a kérdéskör közvetlenül már nem tárgya Dobszay Tamás mun- kájának. Arra joggal figyelmeztet, hogy a „tisztán” sérelmi politizálás magatar- tásbeli mozzanatainak számos eleme olyan mélyen rögzült a politikai osztály mentalitásában, hogy bizonyára fölbukkant még a dualizmus kori parlament obstrukciós jeleneteiben is. Ám ez az összefüggés visszafelé is igaz lehet: a sérelmi politizálást hiba lenne pusztán formailag kezelni, hiszen a sérelmek valóságosak és arányosak is lehetnek, és a miattuk való tiltakozás a szuverenitás hiteles védel- mének is lehetett az egyik eszköze. A szerző a végső összegzésben a hiányokkal kapcsolatos felelősség súlyát nem is a hol sérelmi, hol reformellenzékiiségben politizáló rendek, hanem egyértelműen a bécsi udvarnak elkötelezett politiku-

sok vállára teszi. A forrásokból ugyanis egyértelműen kirajzolódik, hogy a bécsi udvar az egész korszakban nem adta fel – a legapróbb kérdésekben sem – a rendi dualizmuson belüli újabb pozíciónyerés örök készletét. Mint írja:

„[Az elemzés során] bebizonyosodik az udvarnak az az alapvető beállítottsága, amely éppen nem az országgyűlések sikeres lebonyolításában látta az érdekeit, hanem abban, hogy a diéta kudarcot valljon. A nem nyilvános cél az volt, hogy a rendi dualizmus adott erőviszonyok mellett működésképtelensége, a diéta tehetetlensége és a királyi hatalom megnövelésének ebből fakadó indokoltsága nyerjen bizonyítékot.” (237)

A gondosan szerkesztett, tetszetős formátumú kötet címlapja kapcsán elgondolkodhat az olvasó, miért esett a választás Barabás Miklós korszakos műve, *A Lánchíd alapkötete* (1864) bal szélére. A korszak országgyűléseinek nincs túl sok, kellően reprezentatív, ugyanakkor művészileg is kvalitásos ábrázolása, ráadásul ezekből többet nem oly rég már fölhasználtak a 19. századi országgyűlések résztvevőinek életrajzait tartalmazó almanachok. Barabás képe azért lehet jó választás, mert ő szándékosan egész kora arcképcsarnokát belefestette ebbe a képbe, és az átlagolvasó csak a megnyerő összképet látja. Nem tudatosul benne, hogy éppen Jósika Miklóssal, az íróval néz farkasszemet, jobbra a hölgy gyászfátyolban a majdani mártír Batthyány Lajos özvegye, amint Emma lányát pásztorolja, a jobb szélén álló, délceg fiatalember pedig éppenséggel az a Zichy Ödön, akit 1848 őszén hazaárulásért köttet föl Görgei őrnagy a Csepel szigetén. De nem is kell, hogy tudatosuljon, hiszen nincsen benne külön üzenet: a reformkori csoportképnek az a feladata, hogy mintegy személytelenül, híven közvetítse a kor atmoszféráját, és ezt meg is teszi becsülettel. A kötetben jóformán nincsenek sajtóhibák; igazán bosszantó, hogy egy elütés elrontja a bibliai elbeszélésben szereplő, „nem halt meg, csak aluszik” leányzó apjának, Jairusnak a nevét Jariusra (314).

Dobszay Tamás kiváló munkája egy nagyszerű sorozat értékeit sokszorozza, és teszi így még magasabbra a mércét. Elismeréssel vegyes kíváncsisággal várjuk – a diétai magyar múzsa rajongói körében – *A magyar országgyűlés története* parlamenti monográfia-sorozat újabb kötetének megjelenését.

Csorba László

Egy emlékkönyv tanulságai

Koloh Gábor – Papp Viktor – Tóth Áron (szerk.): „Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”. Tanulmányok Kövér György születésnapjára.

RODOSZ Bihar–Varadinum Script, Nagyvárad, 2019. 337 oldal.

Hálátlan dolog egy emlékkönyvről írni. Nem véletlen, hogy olyan kevesen vállalkoznak rá. Ha ennek az okait keressük, akkor a jelenlegi hazai gyakorlatból érdemes felemlíteni néhány körülményt. A tiszteletadásnak ez a formája ugyanis az utóbbi évtizedekben inflálódott és automatizálódott (azaz egyre több mindenki bizonyul „érdemes”-nek egy kerek évforduló alkalmával egy tisztelgő kötet címettjévé válni), s ennek megfelelően ki is alakultak olyan beidegződések, amelyek ezt a kiadványtípust jellemzik. Ilyen a vegyes profil (mindenki olyan tanulmányt ad, amely éppen készen áll nála), a szerkesztőnek meg nem illik visszautasítania senkit, aki részt akar venni a vállalkozásban. Ezért aztán a minőségi válogatás nem része a kötet összeállításának, jó, ha a formai egységesítés sikerül; az egyetlen eszköz az, ha a szerkesztő eleve célzottan kér fel szerzőket, csak hát ez sértődésekhez vezethet – már azok esetében, akiknek nem szólt. S ha már a tematikus felosztás vagy más szempontú fejezetek kialakítása sem lehetséges, akkor maradhat a szerzők ábécérendes szerepeltetése. Ezen legalább senki nem sértődik meg, bár ez annak nyílt beismerése, hogy a szerkesztő még csak tagolni sem tudta a kötet anyagát.

Ezért aztán az emlékkönyvek kritikai recepciója sincs könnyű helyzetben: a tartalomjegyzék folyamatos szöveggé való oldása, azaz annak deskriptív megvalósítása lehet csupán a megoldás, hogy ki miről is írt egyáltalán: márpedig ez sem nem hálás, sem nem igazán kreatív kritikusi feladat, de általában tágasabb elvi-módszertani vagy akár csak tematikai szempontokat érvényesíteni még csak lehetőség sincsen. Ha csak nem kockáztatja a recenzens az újabb sértődéseket.

Ezekre a jelenségekre nem lenne nehéz konkrét példákat hozni akár a történeti, akár egyéb (például irodalomtörténeti vagy néprajzi) emlékkönyvek utóbbi időszakának a terméséből, most azonban nem ez a célom (egyébként, ha valaki mégis erre vágyik, ajánlom neki Németh S. Katalin szellemes cikkét, amely az irodalomtörténeti emlékkönyvek általános kritikájának van szentelve, s a szerző, az öniróniát sem mellőzve, természetesen egy emlékkönyvben publikálta):¹ csupán érdemes támpontot találni jelen emlékkönyv megítéléséhez.

A Kövér Györgyöt hetvenedik születésnapján köszöntő kötet szerkesztési elveit akkor ítélni meg helyesen, ha nem felejtjük el, hogy ennek előtörténete is van. Kövért ugyanis már egy évtizeddel korábban két tanulmányválogatás

¹ Németh S. Katalin 2006: Az emlékkönyvek hasznáról és káráról. In: Font Zsuzsa – Keserű Gizella (szerk.): *Ótvös Péter Festschrift*. (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 29.) Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 199–210.

köszöntötte: az egyik könyv volt, a másik egy tematikus folyóiratszám.² Az előző teljesítette azt a várakozást, hogy az ünnepelt barátai, pályatársai, sőt még akár egykori tanárai is (mint például Orosz István) tanulmányokkal tisztelegjenek előtte, s noha még így is sokan kimaradtak, ez a kötet teljes mértékben megfelelt a szokásos, igencsak vegyes tematikájú köszöntő kötetek hagyományának (a könyv színvonaláért az kezeskedett, hogy csak célzott felkérés alapján lehetett belekerülni). Megjegyzem, egészen jó kis gyűjtemény lett.

Egészen más elvek szerint szerveződött viszont a folyóirat-különszám (amelynek a szerkesztője Lugosi András volt). Ahogyan ezt a bevezető fel is fedte, itt egy tanítványi tisztelegés valósult meg: „Ebbe a kötetbe azok írtak, akikre nemcsak szerzőként, de tanárként is hatott az ünnepelt: a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program diákjai és végzettjei fejezik ki tiszteletüket.”³ A koncepció tehát egy nemzedéki tiszteletadás körvonalát rajzolja ki, jól illeszkedve a *Sic Itur ad Astra* létrejötte óta folyamatosan vallott szerepértelmezéséhez⁴ (megjegyzem, a gyűjteményben azért van egy kakukktojás: ahogyan ez a kötet végén található életrajzokból ki is derül, Vörös Boldizsár korábban s egy másik tudományos minősítési rendszerben szerzett még kandidátusi fokozatot, így nem lehetett, s nem is volt ennek a doktori programnak a diákja). Az emlékkönyv és a folyóirat-különszám között funkcionális feladatmegoszlás jött létre, a szerzők között nincs is átfedés: valaki vagy a „tanítványok”, vagy a „pályatársak” közé került. Aki pedig sem ide, sem oda nem fért be (azaz a szerkesztők sem ide, sem oda nem kérték fel), az bánhatta, merthogy a köteteknek nem készült „tabula gratulatoria” listája, így oda sem lehetett felkerülni.

E sorok írója így járt.

Mindezek után a hetvenedik születésnapra csak egy emlékkönyv szerveződött. Koncepciója – némi módosulással – a tíz évvel korábbi *Sic Itur ad Astra*-szám ötletét követi: „A kötetet – végigfutva a szerzők nevein megeshet, hogy csak az Ünnepelt számára tűnik ki elsőre – az egykori és jelenlegi doktori témavezetettek szerzik és adják mentoruknak, avagy a tetsző és illő megnevezéssel élve, Doktorvaterjuknak.” (7.) Azaz a kötet egységét az adja, hogy mindenki tanítványnak tudja és vallja magát. A szerkesztők egyik legnagyobb teljesítménye, hogy ezt a szerkesztési alapelvet szigorúan megtartották: hiába van Kövérnek számos pályatársa és tisztelője, akik alighanem ismét (vagy először) szívesen és készséggel részt vettek volna az emlékkönyvében szerzőként, számukra a szerkesztők csak a „tabula gratulatoria”-ban való részvételt tartották fenn – mert hogy itt már volt ilyen. Ez is elég hosszú lista lett. Noha sejthetőleg volt nyomás

² Az említett kötet: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.) 2009: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Századvég, Budapest. A folyóiratszám: *Sic Itur ad Astra* 2009. (20.) 60. [Kövér György 60].

³ A szerzők előszava. [Kövér György 60] 2009: 5.

⁴ A történészhallgatók által szerkesztett egyetemi folyóirat jellegéről lásd Szilágyi Márton 1996: *Fiatal történészek folyóirata az ELTE-n: a Sic Itur ad Astra. Történelmi Szemle* (38.) 2–3. 321–330.

abba az irányba, hogy bővítsék a szerzők körét, ám ez a köteten nem hagyott nyomot. A szerkesztők ellenálltak az ilyen törekvéseknek, s megőrizték vállalkozásuk eredendő lendületét: csak Kövér György közvetlen, formális tanítványainak tartották fenn a tisztelegés lehetőségét. Ezzel a tanulmánykötet egységes és egyedi lett – nem példa nélküli ugyan, hiszen hasonló tanítványi kötetek készültek azért korábban is, de nem ez a jellemző hommage-könyv típusa. Még a kötet kiadásában is ez a szemlélet mutatkozik meg: a könyvet kiadó „RODOSZ Bihar” ugyanis a Romániai Doktoranduszok és Fiatalkutatók Szövetségének Bihar megyei szervezetét jelenti – s ez kiegészülve a megjelenést támogató ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatával, szintén a nemzedéki jelleget erősíti, nagyon helyeslendően (persze illik megemlíteni, hogy a kötetnek volt egy harmadik támogatója is, amely ugyan nem passzol az imént kifejtett gondolathoz, de nagyon fontos, hogy ők is beszálltak: Budapest Főváros Levéltára Bárczy István Alapítványáról van szó).

Ha már azonban ezt a vonását a kötetnek dicsérem, nem hallgathatom el: kár, hogy ezt sem a szerzők nem mélyítették el a tanulmányok szövegének a megírásakor, sem a szerkesztők az utólagos szerkesztői munka során. Merthogy lett volna néhány lehetőség a tanítványi jelleg erősebb kiemelésére: minden szerzőnél meg lehetett volna adni a Kövér Györgyhez írott vagy írandó disszertáció témáját, vagy egy külön biográfiai listában, vagy a jegyzetek élén egy külön jegyzetpontban; esetleg fel lehetett volna sorolni a szerzők munkahelyét, hogy láthatóvá váljék Kövér György témavezetői munkájának a hatóköre. Ám a szerkesztők megelégedtek azzal, hogy ezt az ünnepezt úgyis tudja (idézttem már előszavuknak azt a mondatát, amely a tanítványi állapot kapcsán is Kövér ismereteivel érvel) – csak hát nem ártott volna a reménybeli olvasót is bevonni ezeknek az információknak a világába. Mert így csak az tűnik föl, hogy a tanulmányok egy része még csak hivatkozást sem tartalmaz Kövér György életművére: Bodovics Éva, Tóth Áron, Szécsényi Mihály, Nagy Sándor és Nagy Botond tanulmánya ilyenformán bárhol máshol megjelenhetett volna, első olvasásra nem tűnik fel a szövegükön Kövér hatása (bár a „mester” nyilván e tanulmányokban is észreveheti, hogy köze van hozzájuk...) – csak az előszóból következtethetünk arra, hogy a szerzők mégiscsak Kövér György tanítványai voltak. Csekő Ernő az egyetlen, aki a tanulmánya főszövegében, ráadásul rögtön az első mondatban kétségtelessé teszi, hogy mi is volt a disszertációja témája, s hogy neki Kövér György volt a témavezetője – ezt a gesztust, esetleg nem ilyen explicit formában, akár más szerzők is megtehették volna. Ha már a tanítványi tisztelegés a kötet legfőbb koncepciója elve.

A kötet címe igen attraktív, mi több, költői (tán nem független a 2017-es bicentenáriumtól sem, hogy éppen egy Arany-verssor került a kötet élére) – s ha valaki nem tudná azonnal azonosítani, az előszó élén található mottóval a szerkesztők készségesen maguk adják meg a feloldást: a citátum a *Buda halálából* származik. Minden Arany János iránti elfogultságom ellenére nem érzem a legszerencsésebbnek a választást. Én legalábbis nem tudok szabadulni az eredeti

szöveggörnyezettől, amely a *Buda halálának* egy olyan passzusa, ahol egy hódító csata utáni osztozkodásról van szó. Nem vagyok biztos benne, hogy a szerkesztők egy rablóhadjáratban való részvételt akartak feltétlenül Kövér Györgyre és tanítványi körére asszociáltatni. Kövér György lenne a világhódító Etele? Alighanem erre a – sajnos, el nem hessenthető – félreértésre utalt a szerkesztői előszó is: „Bár a cím az eposzban eltérő tartalommal bír, választásunk mégis a lényegi tartalmi mondanivaló miatt emelte ki kontextusából és helyezte át így új szerepébe azt.” (7.) Hát ez nem sikerült tökéletesen. Egyébként a címadás metaforikája (a termő fa képzete) fölidéz egy másik emlékkönyvet is – bár ez aligha lehetett szándékolt. Legalábbis nem hiszem, hogy a szerkesztők ennek tudatában voltak, ilyesmi csak egy irodalomtörténésznek tűnhet föl: Kovács Sándor Iván hatvanadik születésnapjára, 1997-ben jelent meg egy erősen hasonló (bár a jelenlegivel azért nem azonos) című kötet, amelynek az élén olvasható idézet Balassi Bálint *Egy katonaének* címen közismert verséből származott.⁵

A négy egységre osztott kötet belső tagolása aligha a Kövér György-életmű fő irányait kívánta kijelölni: láthatólag a beérkezett tanulmányok elrendezésének volt inkább az eszköze. Ezért is tűnhet úgy, hogy – leszámítván néhány felsejlő csomópontot – inkább maradékelven összeálló csoportokról van szó. Ilyen a *Társadalomtörténeti elemzések* címet viselő első fejezet is, amely éppen azt nem tartalmazza, amit ígér: ezek főként metahisztóriai célkitűzéssel született, leginkább elméleti-módszertani megközelítést alkalmazó tanulmányok.

Simonkay Márton (*Elképzelt reformkor. Történelemértelmezési vázlat*) a magyar történetírás egyik korszakfogalmát, a „reformkor” címen ismeretes periódust vizsgálja. Az elemzés bázisa pedig a nagy történeti összefoglalások vonatkozó fejezetei Horváth Mihálytól Katus Lászlóig; ám számomra kérdéses maradt, s ezt a szöveg, sajnos, nem segít eldönteni, hogy miért éppen ez a korpusz az, amelyen a szerző szerint megoldható az elemzés. Kétségkívül ez igen könnyen kezelhetővé teszi az anyagot (ilyen típusú kézikönyvből nincsen túl sok), ám aligha itt látszik a legvilágosabban, hogyan alakultak ki, és hogyan működnek a „reformkor” értelmezésére kialakult nagy koncepciók, amelyeknek nem bizonyos, hogy éppen a Kossuth–Széchenyi-vita megítélése a legfontosabb struktúráképző eleme. Miért nem – mondjuk – a korszakolás általános kérdésein (mikor kezdődik s mire terjed ki ez a korszakfogalom...) vagy éppen a rendszeres bizottsági munkálatok (operátumok) kezelésén lehet megítélni a „reformkort” érintő történeti koncepciókat? Az egyébként érdekes történelemelméleti kérdéseket vizsgáló tanulmány így ugyanis egyszerűen „elvezít”, azaz szóba sem hoz néhány olyan komoly történészt (például Barta Istvánt vagy újabban Pajkossy Gábort), akinek volt/van mondanivalója a „reformkor”-ról, csak éppen nem az a testhez álló „műfa”-uk, mint amelyet Simonkay vizsgál (ha már a dol-

⁵ Orlovsky Géza (szerk.) 1997: „Mint sok fát gyümölcselel...”. *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Írták barátai, kollégái és tanítványai*. ELTE, Budapest.

gozat Hayden White-ra hivatkozik a bevezetőjében, joggal emlegethetem én is a „műfaj” kategóriáját).

Bodovics Éva (*Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé*) tanulmánya logikailag is más utat kíván bejárni, mint az előző: nem korábbi történeti konstrukciókat próbál meg elemezni, hanem egy új (vagy legalább bizonyos elemeiben újszerűnek mutakozó), talán irányzattá nemesedő megközelítés lehetőségei mellett érvel – természetesen az előzmények számbavétele után. Árnyalt okfejtését azonban éppen ezen a ponton éreztem egy kissé hiányosnak: a hazai tradíciók között egyáltalán nem említette a történeti ökológiát mint előzményt. Pedig adva van a kérdés: a környezettörténet vajon folytatása vagy éppen kritikája annak a történeti ökológiának, amelyet az 1980-as évek végén az ELTE bölcsészkarán R. Várkonyi Ágnes és Kósa László igyekezett beilleszteni az egyetemi történetképzésbe? Egyébként nem maradandó sikerrel, hiszen nem állandósult a curriculumban ez a szemléletű óra (csak megjegyzem, az első kurzusnak én is hallgatója lehettem annak idején, vannak emlékeim a tematikáról). Ráadásul az ő törekvésüknek szakirodalmi nyomai is maradtak.⁶ Egy kiteljesedni nem tudó, csonkán maradó kísérletről volt-e itt és ekkor szó, vagy éppen olyan kezdeményezésről, amelyet a majdan talán intézményesedni is tudó (de legalábbis szándékozó) környezettörténet fog majd megkoronázni?

A némileg ötletszerűen a kötet élére került, s ilyenformán szemléletileg a kötet módszertanának a megalapozására nem alkalmas (noha egyébként értékes) történelemelméleti tanulmányok után következő rész szerveesebbnek bizonyul. Aligha véletlen, hogy itt négy tanulmány is helyet kapott, azaz itt megmutatkozik valami olyan metodológiai hagyomány, amelyhez többen is természetesen kapcsolódni tudtak. A fejezetcím ezt a következőképpen összegezte: *A társadalom és rétegei*. S valóban, itt a különböző céllal született összeírások tüzetes elemzésének társadalomtörténeti lehetőségei bontakoznak ki az olvasó előtt, egy lokális keret figyelembevételével, amely lehet falu, mint Koloh Gábornál (*Falusi társadalom a kolera idején. Endröd háztartás- és társadalomszervezete, adózása és a kolera [1834–1836]*) vagy akár a főváros, mint Papp Viktornál (*Ügyvédek a mérlegen. Budapesti ügyvédek jövedelmi és vagyoni helyzete a 19. század második felében*). A másik két tanulmányt pedig az is szorosabban összeköti a fejezeten belül, hogy mindkettő kapcsolódik a virilizmuskutatásnak ahhoz a hazai tradíciójához, amely Vörös Károly klasszikus tanulmányaival indult,⁷ s amelyet egyébként Kövér György is folytatott, jellemző módon, Vörös Károly előtt tisztelegve, a neki szentelt emlékkönyvben.⁸ Csekő Ernő

⁶ R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.) 1993: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Orpheusz, Budapest; R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 2000: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Osiris, Budapest.

⁷ Mint például Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Akadémiai, Budapest.

⁸ Kövér György 1999: Budapest „legjobb adósai” (1879–1890). In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Csokonai, Debrecen, 125–137.

mindezt egy Tolna megyei példán viszi tovább (*Nagy adófizetőből virilis megyebizottsági tag* [?]. *A legnagyobb adófizetők névjegyzékének első összeállítása Tolna megyében [1871]*), G. Toronyi Judit pedig Nógrád megyei anyagot elemez (*Virilizmus és választójog*). Ez utóbbi tanulmány számomra azért bizonyult különösen izgalmasnak (meglehet, hogy ez csak egyéni érdekességemből következik), mert a két nógrádi városnak, Losoncnak és Balassagyarmatnak a rivalizálása, amely aztán a megyeszékhely Losoncra való áthelyezésének az igényében (illetve ennek az elutasításában) is látványossá vált, a virilistajegyzékek elemzése alapján újabb dimenzióval gyarapítható. G. Toronyi Judit eredményei alapján Losonc ugyanis „értelmiségibb” jellegűnek mutatkozik. Ezért aztán nem is csodálható, hogy a 19. század végén éppen itt jelenik meg egy lokálpatrióta töltetű irodalmi hagyományteremtés kísérlete, mintegy a város intellektuális hagyományának a felmutatásaként. A Kármán József köré kiépülő irodalmi kultusz, amelyhez egyébként szinte semmi kézzelfogható emléke nem maradt a városnak, a hagyomány „föltalálása” iskolapéldájának tekinthető; ezzel eddig egy kultusztörténeti szempontú irodalomtörténeti elemzés számolhatott⁹ – ám ezen a ponton jól látszik, hogy éppen itt a kultusztörténet társadalomtörténeti relevanciáját is lehetne bizonyítani. Vagy éppen fordítva (kinek mi a fontos): a társadalomtörténet kultusztörténeti relevanciáját.

A következő egység szintén négy tanulmányt tartalmaz (*Privát és nyilvános szféra*), s voltaképpen ez a mikroszintnek egy másik vetületét jelenti: míg az előző részben a térbeliség szintjén, itt a családi és a személyes élet keretein belül kerülnek elő történeti témák.

Tötös Áron egy budapesti bírósági peranyag alapján képes bemutatni a prostituált életformából a polgári életformába való átmenet lehetőségeit és korlátait („*Eme erkölcstelen életmódomból az által leszek megszabadítva.*” *A házasság szerepe a prostituáltak életében*). Ez nemcsak a normák átjárhatósága szempontjából igen tanulságos, hanem akár az életforma oldaláról is: hiszen a végül feleségül el nem vett prostituált kártérítési pert indított egykori szeretője ellen (mondván, menyit költött rá a házasság reményében), ami azt valószínűsíti, hogy ebből a foglalkozásból lehetséges volt valamiféle vagyon fölhalmozása, s ezt nem (vagy legalább ebben az esetben nem) vontta el ekkor valamiféle külső személy, aki a nőt futtatta.

Kulcsár Beáta egy nagyváradai polgár talán igaz, talán fiktív, de a sajtóban valóságként tálalt indiai tigrisvadászatának eredetét nyomába (*Egy nagyváradai polgár tigrisvadászata nyomában: fikció és valóság*). A tanulmány mindezt a polgári értékrend és a „dzsentifikáció” erőterében elemzi, s ezáltal a kuriózumszerű téma túllép az egyéni extremitáson.

Szécsényi Mihály is szinte a bulvárba érő témát választott, s ennek társadalomtörténeti elemzésére tett kísérletet (*Haszontalan zavargások. A Tisza-gyil-*

⁹ Erről lásd Szilágyi Márton 1998: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. (Csokonai Könyvtár 16.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 104–118.

kosságtól az erkölcsrendészet ostromáig). Az erkölcsrendészetet megostromló s a támadás során életét vesztő egykori katona esetének az összekapcsolása a Tisza-gyilkossággal igen érdekes feltevés, s a kollektív erőszak fogalmával összekapcsolva van is relevanciája, ám számomra nem teljesen meggyőző. Az előző esetben, az ostromnál ugyanis nem érzékelem a profizmus (vagy akár a katonai kiképzésből fakadó körületekintés) semmi jelét – s így a Tisza-gyilkosság elkövetőinek az eltűnését mint rejtélyt sem oldja meg a kétségkívül szellemes párhuzam. Ám a tanulmány legfőbb értékét nem is a hiányzó vagy kétségbe vonható megfajítás megítélése adja: ez a dolgozat a történeti kriminológia tényeinek a társadalomtörténeti felhasználhatósága mellett érvel, s ennek jócskán van módszertani jelentősége.

Nagy Sándor tanulmánya a jó nevű statisztikus, Szél Tivadar életrajzának és tevékenységének két, eddig egymással kapcsolatba nem hozott részét fogja össze egy elemzésben (*Lábjegyzet Szél Tivadar „antiszemizmusához”. A Balla Ilona contra Szél Tivadar házassági bontóper az 1930-as években*). Az 1935-ben kiadott, *A budapesti házasságok* című könyvében erősen faji szempontú érveket is alkalmazó Szél, ha pusztán ennek az – egyébként alpműnek számító – munkájának a szövegét tekintjük, alighanem antiszemitának minősülne. Nagy Sándor azonban az egyébként eléggé mellbevágó kijelentések mellé odateszi Szél valóperének az anyagát, s ezzel árnyalja a túlságosan gyors és elhamarkodott ítéletet: ennek a peranyagnak az ismeretében egészen más kontextus teremődik az inkriminált mondatokhoz. Ami korábban elvi alapú általánosításként volt olvasható, innen nézvést személyes reflexiónak is felfogható egy balul sikerült s megromlott házassághoz (s ezzel egyébként Szél tudományos témaválasztásának az alanyi vonatkozásai is feltárulnak). A kétféle lépték példás alkalmazása ilyenformán valóban mikrotörténeti irányultságúnak mutatja ezt a forrásközpontú, igen alapos dolgozatot, annak ellenére is, hogy nem a mikrotörténet klasszikus módján dolgozik, s a szerző módszertani reflexiókkal nem kívánta feldúsítani elemzését.

A következő egység (*Intézmény- és vállalkozástörténet*) kevésbé szerves, mint az előző: a címbe foglalt két különmemű fogalom mintha inkább arra szolgálna, hogy az egymástól irányultságában, forrásbázisában és módszertanában is eltérő tanulmányoknak valahogy helyet lehessen szorítani, ne árválkodjanak magukban. Pedig Somorjai Szabolcs tanulmánya (*Folyamatosság és változás. Vermes Illés hitelügyei*) Kövér György tevékenységének egyik centrális területéhez kapcsolódik: a hitelügyletek gazdaságtörténeti elemzése azonban az emlékkönyv egész anyagában csak itt bukkan föl, ezért Somorjai érdekes, egyedi forrást (egy gazdasági naplót) elemző tanulmánya társtalan maradt. Megjegyzem, egyedül itt nem sikerült tökéletesen a formai egységesítés, vagyis az, hogy az összes szakirodalmat a jegyzetekből az irodalomjegyzékbe áttegyék: a tanulmány hivatkozik ugyan Alexander Gerschenkron és Tóth Árpád munkáira, ám őket a bibliográfia nem tartalmazza. Meglehet, ennek felelőssége megoszlik a szerző és a szerkesztők között.

A másik tanulmány, Nagy Botond munkája (*Olasz építési vállalkozók Háromszéken a dualizmus korában*) egy olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amely aligha tekinthető közismertnek. A Háromszéken dolgozó és letelepedő olasz kőfaragók esetében nekem egy vonatkozás nyomon követése hiányzott: a család-történeti szálak ugyanis inkább csak jelezve vannak, de nincsenek teljesen feltárva; pedig az integrálódásnak a folyamata igen tanulságos lehetett volna, s az elmagyarosodás vagy az olasz identitás megőrzésének a dilemmája, esetleg külső megítélése akár néprajzi és antropológiai módszerekkel is gazdagítható lett volna. Kár, hogy ez az érdekes távlatokat nyitó tanulmány a kötet egészébe mégsem épül be igazán szervesen, persze nem a saját hibájából; hasonló gazdaságtörténeti dolgozatok – bármennyire furcsa is ez a gazdaságtörténészként elismert Kövér György emlékkönyve esetében – ugyanis nincsenek mellette. Somorjai dolgozata pedig sem korszaka, sem témája, sem lokalitása, sem módszertana szempontjából nem jelent igazi közeget.

A kötet utolsó egysége szintén két tanulmányt tartalmaz. S hiába ígér a címe mást (*Iskola és mobilitás*), számomra nem ez tűnik a legfontosabbnak a két szöveg egymás mellé rendelésében. Mert ugyan tény, hogy akár ez a megfontolás is összekötheti őket, de ennél sokkal elemibb kapcsolat, hogy mindkét szerző a biográfia-írás módszerével nyúl saját témájához, s ezzel kapcsolódik Kövér György másik nagy érdeklődési területéhez.

Perényi Roland tanulmánya (*Egy makarenkói pofon a régi világnak. Berzeviczy Gizella [1878–1854] életpályája*), amely egy más jellegű csoportosítás esetén akár a Nagy Sándoré mellé is kerülhetett volna, témája és a rendelkezésre álló források jellege miatt kevésbé tűnik izgalmasnak, mint a Szél Tivadarról szóló. Perényinek ugyanis nem sikerült találnia olyan forrást (persze ez nem az ő hibája, ilyen forrás vagy van, vagy nincs), amely ellenpontoszhatta volna Berzeviczy Gizella eddigi élettörténetét. Így marad a főhős saját narratívája, amelyre ráakódik az utólagos, irányába elfogult interpretáció hagyománya is: egy kommunista karriertörténet hagyományos szerkezetét olvashatjuk, mondhatni, egyfajta profán üdvtörténetet, amelynek során valaki – osztálykorlátai közül kilépve – végre megtalálja az egyetlen helyes utat.

K. Horváth Zsolt saját korábbi témájának, Mérei Ferenc életének egy újabb epizódját írta meg a kötet számára (*Új iskola – új társadalom. Mérei Ferenc és a demokratikus iskola kísérlete Magyarországon, 1945–1948*). Ez a tanulmány, akárcsak Perényié, egy polgári közegeből érkező, majd kommunistává váló értelmiségi életpályáját mutatja be, abban viszont már eltér az előzőtől, hogy éppen Mérei atipikus jellegét hangsúlyozza.

Bármelyik tanulmányt nézzük is: mindegyik érdekes és színvonalas, határozottan kijelöli a saját terepét, módszertanilag is tisztázott módon és forrásközpontúan képes működtetni a választott elemzési metódust. Ezt felfoghatjuk úgy is, mint olyan sajátosságot, amelyet a szerzők – többek között nyilván – Kövér Györgytől tanulhattak. S ha a megtisztelt személy felől nézzük, akkor ez az emlékkönyv jól kirajzolja Kövér György több irányba is ható inspiráló és

irányító szerepét: történelemelmélet, gazdaságtörténet és társadalomtörténet hármasságában megragadható „mester” mivoltát, amely azonban számos más téma iránti odaadó figyelemben is megnyilvánul, s amelynek köszönhetően a kötet dolgozatai nem „másolják” Kövér témáit, hanem kreatív módon újragondolják azokat. A hatás rejtelmes és mélyen ható mivoltát pedig a legjobban azok a „tanítványok” ismerik, akik önálló kutatói arcélüket tudják felmutatni ebben a kötetben annak bizonyosságául, hogy mit is tanultak Kövér Györgytől.

Szilágyi Márton

Az amerikai magyarok fényképészei

Fejős Zoltán: Amerikai magyar műtermi fényképészek az 1880-as évektől a második világháborúig.

(KépTár 5. sorozat.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 2020. 150 oldal.

Az elmúlt évtizedekben Fejős Zoltán újból és újból visszatért az amerikai magyarok történetéhez, jelen kötettel pedig tovább folytatta kedvelt témáját. Ha csak egy pillantást vetünk az Európából az Újvilágba kivándorlás szakirodalmára, már akkor tisztában lehetünk azzal, hogy könyvtárnyi értelmezés, önálló írás létezik e tárgyban. Ha szűkítjük látókörünket, akkor a Magyar Korona részeiből kivándoroltak történeti, statisztikai, antropológiai, identitási problémáit taglaló művek tömegével találkozhatunk, hullámváz színvonalú kötetek és cikkek százai-ból válogathat az érdeklődő. Sokan úgy vélik, hogy a téma legérdekesebb kérdése az, hogy a kivándoroltak identitásvesztése, teljes integrálódása hogyan zajlott le. A legfontosabbnak számunkra mégis az látszik, hogy ki, mikor, miért ment el, és hogyan alakult kint a sorsa. A személyes történetek varázsa nagyon erős, mindent felülír. E megközelítés központi eleme a fényképezett portré, amelynek a fotótörténeten belül is van szakirodalma.

Fejős Zoltán 1984 nyarán kezdte meg amerikai tanulmányait. A Magyar Tudományos Akadémia és az American Council of Learned Societies közös társadalomtudományi programja keretében Chicagóban kutatót, témája a hagyományok felhasználása volt az identitás megformálásában. Néprajzi vonatkozású eredményeit utóbb átfordította antropológiai szemléletű társadalomtörténeté, amelynek végeredménye a kandidátusi dolgozata lett, amely a chicagói magyarok két nemzedékének történetét dolgozta fel.¹ Később időről időre ismét visszatért egy-egy újabb megközelítéssel az amerikai magyarok vizsgálatához. Most megjelent kötetében igen szerényen a teljes idevágó tárgyú cikkgyűjteményét nem is sorolta fel, de 1980-tól megjelent szövegei részben vagy egészben az interneten is elérhetőek.²

Fejős Zoltán első és 2000 utáni tanulmányaira érdemes külön pillantást vetni, részint mivel a szerző is ezeket tartja a témában a legkiemelkedőbbeknek.³ Mint már a címekből is látható, Fejős folyamatosan újabb szempontokat és

¹ Fejős Zoltán 1993: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása.* Budapest.

² Például itt: <https://independent.academia.edu/ZoltanFejos> — utolsó letöltés: 2020. július 10.

³ Fejős Zoltán 1980: Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékről. In: *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve.* Miskolc, 293–327; uő 2001: Az etnicitás árnyalatai. Identitások az amerikai magyar diaszpórában. *2000* (13.) 11. 51–61; uő 2005: Diaszpóra és az „amerikai magyarok”. In: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról.* Budapest, 9–24; uő 2017a: „Mert abban az időben lebetett vándorolni.” A cigándi amerikaiak emlékezete. Cigánd; uő 2017b: Hungarian Folk Art Exhibitions in the USA in 1914. *Hungarian Studies Review* (44.) 1–2. 5–35.

módszereket alkalmazott, amelyek a társadalomtudományban végbemenő módszertani változások egyértelmű következményei. (Mindeközben már Magyarországon is vannak régiók, ahol gyűjtik mint saját múltjuk alakító tényezőjét a kivándoroltak által hazaküldött és hazahozott relikviákat, köztük a fényképeket is.) A szerzőt az elmúlt években főleg a nagy kivándorlás emlékezete érdekelte, az, hogy mi minden történt a 20. század első évtizedeiben „Magyar Amerikában”, egy olyan elsüllyedt világban, amely már nincs benne a történeti tudatunkban. Az Egyesült Államokba emigrált magyarok sorsa érdeklí, és azon belül a képi naplót író fényképészek váltak a mostani közlés meghatározó vezérfonalává. Ezek a mesterek egy mára eltűnt világ vizuális emlékezetét hozták létre.

A kötet három részből tevődik össze. Az első egy jelentős tanulmány az Amerikába kivándoroltak lehetőségeiről és sorsukról. Ennek keretében négy fényképész stúdiót és ezáltal négyféle életutat tárgyal részletesen: Gusztáv Beldegreen New Yorkban, József Kovács Bridgeportban, Mike Kállay New Brunswickban és Ferenc Bíró South Bethlehembben élő mesterek működését, tevékenységét vázolja fel. Az anyag elrendezése inkább pragmatikus, a négy stúdió anyaga, mint négy képileg is megkülönböztethető korpusz rajzolja meg a boldogulás különféle módjait. A kiemelt művészeknél is ismerünk nagyon fontos alkotókat az amerikai magyar műtermi fotográfusok között, de itt és most mindegyikük bemutatására nem kerülhetett sor. Sajnos ma már szinte semmilyen (ahogyan a szerző fogalmaz) „élő tudáslánc” nincs a mesterekről, Beldegreenről például egyik dédunokája tudott némi információval szolgálni, míg Bíró Ferencről az unokája.

A kötet következő része az adattár, amely az amerikai magyar fotográfusok névlexikona és műhelykataszter. Az adattár hatalmas forrásanyag átnézésével keletkezett, soha hasonló nem jelent meg idehaza, teljesen egyedülálló és rendkívül hasznos segédlet a fotótörténeti szakirodalom számára. Továbbá az sem mellékes, hogy a fényképgyűjtők mindennapi, körültekintő vásárlásait is segítheti. Itt tehát egy fontos képkorpusz létrehozásának az első lépését konstatálhatjuk. Az adattár 96 életrajzot tartalmaz, melléjük lehetőség szerint egy-egy portré fénykép és/vagy műtermi hirdetés is került.

Végül a könyvsorozat jellegéből fakadóan a katalógus következik 120 válogatott képpel, amelyek adatolása mintaszerű. Némelyiknél további szöveges értelmezések mutatnak rá az eddigi kutatási eredményekre.

Fejős véleménye szerint az „Amerika-képek”⁴ sajátos képvilágot, képhasználatot, társadalmi közeget jelentenek, készítőinek többsége láthatatlan, háttérben lévő, ismeretlen alkotó, és még azoknak az emléke sem őrződött meg, akik szignáltak a képeiket. A fellelhető források alapján a szerző megpróbálta felmérni a létszámukat. Sokféle forrást használt ehhez, például az amerikai bevándorlási hivatal adatai alapján az 1900–1913 közötti időszakban 57 magyar fényképészt mutatott ki. A kötet címében jelzett mintegy 65 évre korlátozta a mostani vizs-

⁴ A sajtóságos kifejezést Sigrid Lien művészettörténész is használja hasonló témájú munkájában: Lien, Sigrid 2018: *Pictures of Longing: Photography and the Norwegian–American Migration*. Minneapolis.

gálatot, de megjegyzi, hogy voltak bőséggel a kijelölt időszak előtt és után is magyar fényképészek Amerikában, valamint voltak számosan olyanok is, akik kint lettek fényképészek, jó néhányan csak átmenetileg. Ezt a foglalkozáscsoportot különböző információmorzsákból, újsághirdetésekből, napi- és hetilapok híreiből, rövid reklámszövegekből lehetett rekonstruálni, amelyeket a városi nyilvántartásokkal, különféle utaslistákkal kellett egybevetnie. Például a passai A. Kiss fényképész semmilyen írásos forrásból nem volt azonosítható, mindössze egyetlen fényképversó utal rá, amelyet egy – a kötetben is közölt – fénykép őrzött meg. A szerző reméli, hogy a névkataszter alapján más kutatók is eredményesen felderíthetnek anyagokat. Lényeges körülmény, hogy Magyarországon a kötetben idézett norvég, holland tanulmányokkal vagy lengyel katalógussal szemben, alig találhatók archivált dokumentumok. A fotóhasználatról és a fényképezkedési szokásokról írva megállapítja, hogy a magyar kivándorlók szinte azonnal küldtek fényképet az óhazába az új, amerikai öltözetükben, amelynek célja az volt, hogy bizonyítsák, közvetítsék, hogy odakint anyagilag előbbre jutottak. A portrékról jól leolvasható, hogy az amerikás magyarok megvásárolhatták maguknak a minőségi ruházatot, és jutott pénz a fényképész-mester munkájának a megfizetésére, sőt, a drága postai költségekre is.

Fejős Zoltán könyvében az „amerikai magyar közösségi” fotográfusok népes táborának a tevékenységét vizsgálja, azokét, akik megteremtették azt a reprezentációs kánont, amely a műtermi portrék sajátossága. A presztízsportrék izgalmas sorozatán keresztül érdeklődéssel figyelhetjük az apró jeleket, vajon mit árulnak el azokról a bátor emberekről, akik egy idegen világban új életet kezdtek.

Alapvető jellemző, hogy ünneplőben illett megjelenni a fényképész műtermében, ezt a konvenciót mindenki követte. A kötetben kivételt képez Dobossy Géza szobafestő 1921-es portréja, aki elhasznált munkaruhájában fotóztatta le magát. E képével kívánt „Boldog új esztendőt!” a műteremből, miközben rákönyökölt a szépen faragott műtermi székre. A Newarkon, Tuly fotóstúdiójában készült portré értelmezésekor felmerülhet, hogy talán öltözetével a szorgalmas munkára utalt, ami a mesterség és a személy hitelesítését szolgálta. A fényképes hirdetéseknek is van ilyen funkciójuk, amivel a bizalmat erősítik. Bíró Ferenc műtermének berendezése a gazdagabb réteget szolgálta, modelljei jómódúak voltak, mindez megragadható és érzékelhető a portrékon.

Sajátos és modern megközelítésként értékelhetjük, hogy a Néprajzi Múzeum új kötete a fényképészeket emeli ki a gazdag kivándorlási szakirodalomból, vagyis a vizualitáskutatásra összpontosít. A mesterek szemüvegén, látásán keresztül őrződtek meg a kivándorlók sokszor titokzatos arcai. Kíváncsisággal, érdeklődéssel nézzük ezeket az arcokat, amelyek nem beszélnek, vagyis túl sokat nem árulnak el magukról. Számos egyénről nem tudható, hogy kicsoda, bár a felvételek hátoldalán általában feltüntetik a (kereszt)nevet és a kép készítésének az évét. De ha ez nem maradt fenn, akkor igen kevés fogódzónk marad. Sok képet küldtek haza az amerikások, amelyekből számos példány felbukkan a mai árveréseken is, de ezek értelmezése sem egyszerű. Ahol a felirat megmaradt, ott van

további kutatásokra lehetőség: például Thury Ilona színésznő, a régi amerikai magyar világ központi alakjának Kraus&Lukács által készített 1912-es portréja New Yorkból ezek közül való. A „ki volt, hogyan élt, mi maradt utána?” kérdésekre adható válaszokból születhetnek majd az újabb tanulmányok.

Érdekességként említhető, hogy 1907-ben Tonelli Sándor pesti újságíró az emigránsokról kialakítandó „hiteles kép” érdekében szegényes áruhába öltözve, velük együtt indult el a 23 napos útra Amerikába az *Ultonia* fedélzetén. A hajón kifaggatta az embereket, és lefényképezte azokat, akik ezt megengedték. Majd évekkel később, regényes formában is megírta az utazás történetét.⁵ Ezzel szemben egy tudós más szemmel közelít a témához, számos forrásból gyűjti össze az anyagait: az amerikai sajtóközleményektől a bevándorlási jegyzőkönyvekig, az amerikai regionális feldolgozásoktól a mai várostörténetekig. De a szerző használja a hazaküldött képeket és a Magyar Korona országaiban fennmaradt forrásokat, sajtót is, továbbá a családok által megőrzött történeteket, emlékezetet is. E körültekintő gyűjtés kvintesszenciáját tárja elénk ez a remek, lényegre törő kötet. Az amerikás magyarokról adható és elképzelhető „hiteles kép” keresése persze illúzió marad. Ennek az illúzióknak a képi megfogalmazása Lewis W. Hine, híres amerikai fotóművész emblematikussá vált, *Boldog magyar anya* című képe 1905-ből. A családjával érkező, karjaiban kis gyermekét tartó, mosolygó parasztnő New Yorkba való megérkezése pillanatában került a fényképész gépe elé.⁶

Fejős Zoltán nagy empátiával dolgozó, türelmes tudós, akinek ez irányú munkásságát érdemes összehasonlítani a pesszimistán nyilatkozó Rob Kroes gondolataival. „Ez az archívum [ti. az emigránsok portréi] szinte borgesi léptékű labirintus, melynek számtalan járatában és beugrójában ládászámra állnak a katalógizálatlan szövegek és képek, a ma már összerakhatatlan történettöredékek.”⁷ Kroes számára ezek a műtermi képek a nagyozolás, az illúziókeltés szolgálatában állnak, viszonylagos luxusnak minősíti ezek elkészíttetését. Fő funkcióját abban látja, hogy fenntartsa a családtagok közötti virtuális közelség érzetét.⁸ Arra utal elsősorban, hogy a képek az eleven használat idejében beleszövődtek a mindennapi életbe, a személyes és családi élettörténetekbe, amelyeknek egyébként nem kizárólag az elvándorlás adja meg az értelmét. Ez a kontextus foszlik szét idővel, amit aztán nem is lehet rekonstruálni. Fejős Zoltán is egyetért ezzel abban, hogy az óhazába küldött képek az önreprezentáció egyik lényeges stratégiáját képezték, amellyel a jól döntöttünk, még élünk, (esetleg) jól élünk, jól vagyunk hangulatot és érzést, valamilyen megnyugtató, biztató jelet kívántak felmutatni.

⁵ Tonelli Sándor 1929: *Ultonia. Egy kivándorló hajó története*. Budapest. Fényképei a Magyar Fotográfiai Múzeumban találhatóak.

⁶ Hine, Lewis H. 1905: *Joys and Sorrows at Ellis Island*. Egy pozitív példány található a New York Public Library-ban, további öt pozitív példány a Lewis W. Hine Alapítvány jóvoltából került 1977-ben a George Eastman Museum (Rochester) tulajdonába, illetve a kép negatívját is ők birtokolják.

⁷ Kroes, Rob 2008: Az intimitás közösségei. Fotó és bevándorlás. In: Bán Zsófia – Turai Hedvig (szerk.): *Exponált emlék. Családi képek a magán- és közösségi emlékezetben*. Budapest, 77–85.

⁸ Kroes 2008: 84.

De számára a magyar archívum még nem elég nagy. A kötet hatására bizonyára sok-sok ismeretlen kép kerül majd elő, mint ahogy az gyakorta előfordul a fotótörténeti összefoglalók esetében. Szerencsés esetben néhány érdekes élettörténet is tovább gazdagítja majd ezt a szinte kimeríthetetlen témát. A kötet inspirálhat új anyagfeltárásokat, segíthet a sokszor nehezen olvasható fényképzési jelzetek feloldásában, megfejtésében is.

A könyv címlapjára Kucsma Gyula felvétele került, amelyen két nő látható, akik a régi barátságképek hagyománya szerint egymás kezét fogják. A barátnőket ábrázoló képeslapot New Brunswickból küldték, a hátoldalán megköszönve az otthonról küldött lapot, és tudósítottak beteg rokonukról. Pintér Anna szivargyári munkásnő azt írta haza, hogy egy közülük „nem jól van”. Talán azért választotta ezt a képet a borítóra a szerző, mert a két leány a divatos amerikai kalapban félszegen ugyan, de mosolyog.

A katalógusrész első lapján az egyik legszebb és legdrágább viseletű párról készült esküvői kép részlete látható, amely további nyolc képpel együtt datálatlan. Az 1920-as évekbeli igen divatos párról készült felvétel a 21. számú tételként díszes keretben is bemutatásra kerül (Gresztingh Lajos felvétele Clevelandből). A vőlegény kissé összegörnyedve a menyasszony felé hajol, így kettejük alakja jól komponált ívet ír le. A kötetben e mű oldalpárja egy 1917-ben Passaic-ben készült felvétel, amely egy paraszt párt ábrázol. A Kiss felvételén festett háttér szolgált a padlón álló pár díszleteként. A menyasszony az egyes paraszti közösségekre jellemző gesztust ismétli: a vőlegény vállára helyezi a kezét.

Az emigránsok reprezentációját a portrékon túl az esküvői, illetve a házastársak kettős képei igen kiválóan foglalják össze, ebben a könyvben e képek 15%-ot tesznek ki. Fejős bizonyos esküvői képeket csak a „házaspár” címmel látott el. Van három olyan házaspár kép, amelyeken szembetűnő, hogy egyszerű, mindennapi ruhában érkeztek a kliensek a műterembe. Van három további kép, amelyen a menyasszony és a vőlegény ünnepi díszben látható. Az ilyen képeket esküvői képeknek szokás nevezni akkor is, ha az egyházi vagy polgári esküvő után vonultak a mesterhez. A díszes öltözet, a tradicionális beállítás, a násznép mind a rítusra: az esküvőre és nem a státusra utalnak. Ez a megnevezési sajátosság fontos pont, hiszen véleményem szerint ezekből a kettős képekből fog a legtöbb kép előkerülni a jövőben.

Fejős Zoltán alapos és komoly munkája is megerősíti, hogy vizuális adatoknak minősíthetjük a képeket, elismerve, hogy hiányoznak a kontextusok és aspektusok analitikus mátrixai, amelyekben a társadalmi élet megjelenik.⁹ A gyűjteményt a „hogyan jelennek meg az emberek a műteremben?” kérdésre adott vizuális válaszként kezelhetjük. Jelenleg ezek még csak mintavételek, amelyek a lexikonban szereplő mesterek munkáinak a bemutatását szolgálják. A portréfelvételek ama művek közé sorolhatók, amelyek valamilyen eredményt

⁹ Sztompka, Piotr 2009 [2006]: *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*. Budapest, 44.

örökítenek meg, tehát presztízs funkciójukat és szerepüket emelhetjük ki. Az amerikai magyar modellek megmutatják új arcukat, vagyis a társadalmilag elismert attribútumoknak megfelelően átgondolt megjelenésüket.¹⁰ A képek mint vizuális tények az alapvető információkon túl (melyik fotóműterem terméke) módot adnak arra is, hogy az elemzések tárgyává váljanak, hogy általuk jobban megértsük az adott társadalmi helyzetet. A műtermekben készült képeknek erősebb az üzenetük, és a kifejezőerejük, mint a spontánabb, esetlegesebb amatőr képeknek.

A kiváló kötet a szerző közel negyven éve tartó mély érdeklődését tükrözi, amely alatt a sokféle felgyűjtött adat közül, az Amerikába beérkezők listájától az amerikai magyar újságokig, most a fényképészek emelkednek ki. Ez az érdeklődés nagy szerencséje a magyar fotótörténetnek, hiszen Fejős Zoltán munkája bizonyosan a téma alapvető, de élő lexikona lesz, amelyet természetesen maga a szerző és a fényképgyűjtők is folytatni és pontosítani fognak. Újabb szempontként következhet a szerző számára a felvételek jelentésének a vizsgálata, amelyek különböző mértékben hozzáférhetők az értelmezők számára. Egyre fontosabb a társadalmi élet résztvevői számára a vizuális kompetencia, a kutatók számára pedig egyre fontosabb a vizuális képzelet felől való közelítés lehetősége.¹¹ Mindez benne foglaltatik azon új módszertani rendszerben, amely szerint a mai néprajztudománynak egyre inkább a vizuális anyagokon keresztül kell értelmeznie a saját történetét. A szerző túllépve az elsődleges anyagfeltáráson, pontosabban annak egy jelentős fázisán – reméljük, hogy folytatja tovább fontos kutatását.

Farkas Zsuzsanna

¹⁰ Goffmann, Erwing 1967: *Interaction Ritual*. Garden City, 5.

¹¹ Sztompka 2009: 146.

Nagy László: Az Ipolytól Dachauig. Baráti Huszár Aladár élettörténete (1885–1945).

(Balassagyarmatért Baráti Kör Könyvek 2.) Rozetta Stúdió Kft., Budapest–Balassagyarmat, 2018. 386 oldal.

A palócokról sok mindent megírt Mikszáth Kálmán, de még a híressé vált karcolataiban is kevés országosan ismert politikust emlegethetett. A hazai politikai elitbe a két világháború között is kevesen kerültek be az Ipoly völgyéből. Baráti Huszár Aladár azon országosan jegyzett nógrádi nemesi családok fiai közé tartozott, aki több felvállalt, vagy kapott feladat sikeres teljesítésével igazolta képességeit. Történelmi igazságtalanság, hogy hiába volt a korban elismert politikus, aki Dachauban hunyt el, az utókor szinte teljesen megfeledkezett róla. A szándékos elhallgatást Nagy László törte meg, aki majd' 400 oldalas monográfiát írt róla Balassagyarmat város és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, a Rozetta Stúdió Kft. kiadásában. A napjainkban ritkaságszámba menő kemény kötésű könyv szemet gyönyörködtető és kímélő betűtípussal, nagyon szép kivitelben került ki a méltán híres Kner Nyomdából, Gyomárról.

Minden biográfiát írónak nagy gondja a kezdés. Nagy László a szokásos bevezetés előtt egy korabeli hetilap cikkével indítja a könyvet. Az *Új Budapest* című lapban megjelent írás 1932. november 12-én látott napvilágot abból a célból, hogy bemutassa a főváros lakóinak új főpolgármesterüket. Az újságcikk címe egyúttal Huszár egyéniségét is jól jelezte: „A férfi, aki tudja, hogy mit akar” (3). Ezt a kiforrott nézetekkel bíró, azokhoz a vészter-

hes történelmi időkben is ragaszkodó, „a magyarságra és saját társadalmi osztályára leselkedő veszélyek elől” (7) kiutat kereső egyént sikerült a szerzőnek bemutatni.

A vaskos kötet 19 számozott fejezetből, a tájat és Huszár születési évét (1885) felvillantó bevezetésből, valamint az *Epilógus* után közreadott legfontosabb életrajzi adatokból, a család leszármazási táblájából és szintén a famíliához tartozó Chotek Zsófia (Ferenc Ferdinánd trónörökös felesége) rokonságát bemutató listából áll. A sokszintű és aprólékos kutatást jelzi a 124 tételből álló felhasznált irodalom és forráslista. Dicséret illeti a szerzőt, hogy mostanában ritkaságszámba menően, névmutatót is közreadott a kötetben.

A könyv első negyede a család mindkét ágának részletes bemutatásával foglalkozik, melynek során szó esik Huszár iskolai tanulmányairól, továbbá a Nógrád megyeszékhelyi rangjáért vívott Balassagyarmat és Losonc közötti harcról is. Az Ipoly középső folyását mutató korabeli térképen jól látszanak a Hontban és Nógrádban földekkel bíró család birtokait is magukba foglaló falvak. Belelátunk a megyei ranglétrán előrelépegető fiatalember, majd megnősült férfi munkájába, a másodjegyző feladataiba, s a hátsó belső borító másik színes térképén megjelenő nógrádi közigazgatási beosztásba. A korban nem túl gyakori vegyes házasság elfogadása

is felvillan egy családi anekdota erejéig, majd az anyós és a feleség református egyház keretei között végzett közszolgálatáról esik szó.

Az utókor szerencséjére a „Nagy nagy háború” négy évét fronton töltő Huszár a bevonulásától a hazatérésig részben a helyszínen, részben néhány évvel a véres események után részletes feljegyzéseket készített, s az ezek segítségével megírt fejezet valósággal a frontra viszi az olvasót. Mind a harcok, mind a nagyon kalandos hazatérés során több ízben volt Huszárnak óriási szerencséje. A keleti fronton eltöltött idő helyszínei a belső borítóra igen szellemesen elhelyezett korabeli térkép segítségével könnyen nyomon követhetők.

Jól mutatja be a szerző az összeomlás és a hazatérés sokkszerű állapotát, az országos vezetés téblábolását és annak helyi lecsapódását. A korban (és immár napjainkban is) nagy tekintélyt vívott ki, amikor a csehszlovák csapatokat a vezetésével kiverték 1919 januárjában Balassagyarmatról, majd Tormay Cécile bújtatásában játszott szerepe tette 1920 után országosan ismertté Huszárt és a családját. A kötet első felében részletesen olvasható Balassagyarmat régiós szerepköre, a megye Trianon előtti és utáni gazdasági, közigazgatási helyzetének bemutatása, a különböző jobboldali mozgalmak helyi megjelenése és azokban Huszár tevékenysége. Másoknak talán föl sem tűnő pontosításokat végzett a szerző, amikor a család házát mutatja be, a nőtagok aktivitását az amerikai Vöröskereszt adományainak megszerzése és helyi elosztása terén. Az időközben mindenki egyetértésével megkapott kormánybiztosi meg-

bízása, majd főispáni kinevezése során végzett hivatali ténykedése mellett szó esik a megye kulturális életét szervező Madách Társaságban betöltött szerepéről, az általa is kezdeményezett Sidló Ferenc köztéri szobor avatásáról. Mindezen helyszínekről és eseményekről korabeli – alig ismert – fényképeket is láthat az olvasó.

A sok sikeres akció mellett nem hallgatja el a szerző Huszárnak a korszak másik helyi politikusával vívott személyes ütközeteit sem, amit testvére, Elemér, ellenzéki képviselőkénti indulása váltott ki. Bár a kormánypárt ifjabb Mikszáth Kálmánt indította a rétsági körzetben, végül nem ő, hanem Huszár Elemér győzött. Ehhez kapcsolódott Aladár háttérbe szorítása, készenléti állományba helyezése, s helyette Sztranyavszky Sándor kapott főispáni megbízást. Ezzel véget ért Huszár nógrádi politikai élete, de sem a kormányzó, sem Bethlen István nem feledkezett meg személyéről.

A könyv második felében a más megyékben és az országos szintén végzett munkája kerül bemutatásra. Az egyéves kényszerszünet után 1923-tól az egyelőre egyesített Komárom–Esztergom vármegye élére nevezték ki. A két csonka megye külön-külön is beiktatta a főispáni tisztségbe, de jól kirajzolódik a fejezetben, hogy az esztergomi központból komoly harcokat kellett vívnia az időközben törvényileg is szentesített egységesítés megvalósításáért. Vezetői képességeit jelzi, hogy sikeresen oldotta meg az esztergomi vízvezeték pályázata körüli botrányt, a székhelyváros polgármesteri hivatalában észlelt korrupciót, az 1931-re átláthatatlanná vált pénzügyi hely-

zet szanálását. Ennek ellenére kilencévi ténykedése után azt írta Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek: „Tekintettel arra a kiélesedett helyzetre, amely a bíboros hercegprímás és közöttem fennáll... nem tennék jó szolgálatot a kormánynak, ha továbbra is helyemen maradnék” (184).

A vitáról még a *Népszavának* is nyilatkozott, de kegyvesztetté nem vált, mert a felmentő határozattal egy időben a kormányzó ki is nevezte Győr, Moson és Pozsony egyesített megyék élére főispánnak. A rövid győri tartózkodása során (1932. március–október) ismételten bizonyította kiváló szervezőképességét és jó kapcsolatait a politikai és pénzügyi világgal. Nem volt véletlen, hogy az új miniszterelnök, Gömbös Gyula, nyomására őt választották meg Budapest főpolgármesterévé november 12-én.

Ekkor készült vele a kötet elején közölt interjú, s kezdett neki komoly politikai ellenszélben és vidékiként a székesfővárosi munkájának. A kötet jól bemutatja a gyorsan növekvő Budapestet, a városon belüli pártokat, a posztok betöltése körüli vitákat, Huszár fontosabb elképzeléseit. Új területeken próbálta ki magát: egy nagyváros jövőképeinek megrajzolása, a fürdőkultúra támogatása, a magyar-lengyel baráti kapcsolatok kialakítása és ápolása, a kormánypárt budapesti elnöksége. A kormány és személy szerint Gömbös Gyula elképzeléseitől fokozatosan eltávolodó Huszár egyre nehezedő helyzete szóba kerül, de néhány további bekezdéssel az utókor olvasója is jobban megértené a kettős helyzetet. Ebből a szorításból a fejezetben olvasható egy elem: a minisz-

terelnök centralizációs törekvése és a Budapest önkormányzati autonómiájáért küzdő Városháza összeütközése. Bár a vita végén Huszár Aladár 1934-ben lemondott a tisztségéről, de egy akkortájt egyre fontosabb helyen, az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) élén továbbra is magas beosztásban dolgozott tovább.

Az OTI keretében kiépülő hazai társadalombiztosítás bemutatása, a szervezeti működés felvázolása, a vagyongazdálkodás összegzése nagyon sok új, eddig alig ismert elemet rögzít a fejezetben. Jellemző a téma feldolgozatlanságára, hogy a szerző zömében igen régi tanulmányokat tudott csak felhasználni. A szakember és politikus egy évtizeden keresztül – 1944-es elhurcolásáig – vezette ezt az igen fontos intézményt, s a közmegegyezésen alapuló tevékenységét, a hozzá kapcsolódó akciókat jól összefoglalja a kötet.

Külön fejezetet szentel a szerző a német birodalmi irányt egyre több kritikai megjegyzéssel illető Huszár cikkeinek. A cikkek a korban a polgári értékrendet és a magyar függetlenséget előtérbe állító *Magyar Nemzet* című lapban jelentek meg. Állami intézet vezetőjeként is nyíltan bírálta Szálasit, kiállt Zilahy Lajos író mellett, aláírta a Magyar Történelmi Emlékbizottság felhívását, Bajcsy-Zsilinszky memorandumát – s ezekről hosszabb-rövidebb ismertetőt is közöl a szerző (bár néhány helyen kicsit több magyarázatra szorultak volna a ma már kevésbé ismert esetek).

Az utolsó számozott fejezetekben a német megszállás utáni kálváriáját mutatja be Nagy László, amelyet felsőházi tagként és OTI-vezetőként élt át.

Előbb budapesti, majd 1944. november 14-től dachauai fogolyként tengette életét sok más magyar politikussal, intézményvezetővel és értelmiséggel együtt. Két és fél hónappal a tábor amerikai hadsereg általi felszabadítása előtt hunyt el (1945. február 4-én) tífuszban. Eddig kevésbé volt ismert, hogy feleségét előbb a németek, majd a Vörös Hadsereg is rabul ejtette. A család meghurcoltatása a háború után is folytatódott, az *Epilógus* röviden összegezi az özvegy és a gyermekek további életét is.

A méltánytalanul és korábban politikai okokból szándékosan feledésre ítélt Huszár Aladár életútja a Nagy László által írt kiváló könyvvel immár nemcsak a szakemberek, hanem a korszak után érdeklő olvasók számára is ismertté vált. Balassagyarmat városa 2019-ben emléktáblát állíttatott Huszárnak, amely a szerző monográfiájával együtt remélhetően méltó helyére emeli a főszereplőt és családját.

Majdán János

Simonovics Ildikó: Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor.

Jaffa, h. n., 2019. 309 oldal.

Nem kis feladatra vállalkozott Simonovics Ildikó divattörténész, a Magyar Nemzeti Múzeum 20. századi és kortárs textilgyűjteményének vezetője, mikor úgy döntött, felgöngyölti a szocialista időszak emblematis divattervezőjének, Rotschild Klárának az életútját. Hamar szembesülnie kellett azonban azzal, hogy Rotschildnak nem maradt fenn sem naplója, sem levelezése, sőt, az általa vezetett divatszalon iratai sem találhatóak meg egyetlen hazai levéltárban sem. Vállalkozásával – melyet doktori disszertációja¹ egyik opponensének, Majtényi Györgynek a javaslatára kezdett el – ennek ellenére sem hagyott fel: a Rotschild-szalonnak működését és megálmodójának életútját a korabeli sajtóból, cégbíróági iratokból, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának iratanyagából, illetve interjúkból próbálta meg rekonstruálni.

A kötet felépítése kronologikus szerkezetű, huszonegy fejezetben kíséri végig Rotschild Klára életútját egészen 1976-ban bekövetkezett haláláig. Ezt követően hét fejezetben ismerteti a szerző a „Rotschild márkát”, bemutatva a műhely és a szalon életét, az ott dolgozókat és a vevőkört. A könyvhöz fejezetenként számozott végjegyzet készült, függelékében megtalálható a felhasznált források és a szakirodalom listája, valamint az interjúalanyok rövid

annotációja. A kiadványt fekete-fehér fényképgyűjtemény „színesíti”, válogatásuk azonban eléggé esetleges. A fotók – számozás híján – valóban csak az illusztráció szerepét töltik be, noha a szövegben nemegyszer történik rájuk utalás. Olykor magát a képet is teljes mértékben leírja a szerző, anélkül, hogy felhívna az olvasó figyelmét: a kérdéses fotót megtekintheti a kötet végén (45 – 2. kép). A kötet jóval több fényképet is elbírt volna – akár azokról a fennmaradt modellekről, melyeket a Nemzeti Múzeum Rotschild-kiállításán is láthatott a nézőközönség.

A kötet – tartalmát tekintve – hagyományos életrajzként indul. Rotschild Klára 1903-ban egy budapesti zsidó család² gyermekeként látta meg a napvilágot, szülei mindketten szabók voltak, akik saját vállalkozást működtettek, Klára önnön állítása szerint is „szabászasztalon született” (18). Utóbb ez a kijelentése része lett a Rotschild-legendának, amely, ha szó szerint nem is, de átvitt értelemben igaznak bizonyult. Klára gyermekkorát szülei műhelyében töltötte, majd 1934-ben iparigedély birtokában saját szalont nyitott a Deák tér egyik bérházában. Vállalkozását – mondhatni – azonnali siker koronázta. A szalon első divatbemű-

¹ Simonovics Ildikó 2015: *Divat és szocializmus. Magyarország divattörténete 1945–1968.* (PhD-disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.

² A családnév Klára születési anyakönyvi kivonatában „th”-val szerepel. Ugyanitt található egy bejegyzés, miszerint az apa orosz állampolgár (289). A család nem állt rokonságban a Rothschild bankárcsaláddal, de a névhasználatot Klára kihasználta pályája során (134).

tatójáról a *Színházi Élet* divatrovátának vezetője, Guthy Böske számolt be lapja hasábjain, Rotschildot „merésznek”, kollekcióját pedig „kitűnőnek” nevezve, melynek darabjait bátran magára öltheti „a legjobb ízlésű és legkitűnőbbben öltözködő asszony” is (26). A pesti asszonyok ízlését pedig nem volt könnyű kiszolgálni. Rotschild más pesti szalonosokhoz hasonlóan évente többször járt Párizsba „inspirálódni”, ahonnan a ruha elkészítéséhez szükséges szövetekkel és kiegészítőkkal, valamint a divatházaktól méregdrágán vásárolt modellekkel (vagy azok szabásmintáival) tért haza. Szalonjában haute couture-modellek készültek, a társasági élet meghatározó alakjait öltöztette, többek közt Edelsheim-Gyulai Lipótnét és négy leányát, gróf Apponyi Geraldine-t, a későbbi albán királynét, illetve Törley Antal pezsgőgyáros feleségét.

Rotschild klientúrája, mondhatni, a legjobb volt, de átütő sikerét nem csak ennek köszönhette. Kiváló érzékel csinált reklámot magának (például a már említett *Színházi Élet* divatrovátában is), évente több bemutatót tartott, amire meghívta a legbefolyásosabb divathölgyeket és az arisztokrácia színe-javát. Öltözékei megfizethetőek voltak (legalábbis a felső körök számára), szalonjából rövid határidővel kerültek ki a kifogástalan minőségben elkészített ruhadarabok. Párizst varázsolt Budapestre, maximálisan kielégítve a nagyvárosyó pesti hölgyek igényeit, akik ugyan követni kívánták a divatot, de messze nem a francia divatfővárosban megszokott áron.

A Rotschild-legendához tartozik az a történet is, miszerint ő készí-

tette Faruk egyiptomi király feleségének, Faridának a menyasszonyi ruháját 1938-ban. Rotschild állítása az „ön-branding” része volt, de az a valóságot csak nyomokban tükrözte. Klára valóban személyes ismerőse volt a királyi családnak, járt is Egyiptomban, és az uralkodó család tagjai ebben az időszakban több öltözet ruhát is rendeltek a szalonjából, az esküvői ruha készítésére azonban semmiféle bizonyíték nincsen. Ugyanúgy nem bizonyítható az sem, hogy Rotschild a bal csuklóján állandóan viselt széles, virágdíszes arany karkötőjét épp az esküvői szolgálataiért kapta volna az uralkodótól, és nem pusztán egyiptomi útja során maga vásárolta azt, és egy „királyi legendát” kerített köré.

A szalon története a „zsidótörvények” megszületése után válik igazán érdekessé. Rotschild maga csak 1938 decemberében keresztelkedett ki, férjével együtt a református hitre tért át (családja már korábban megtette ezt). Csilagos házba költözött, alkalmazottainak és családjának is Raoul Wallenberg-től próbált svéd menlevelet szerezni. A szalon a törvények és az általános zsidóellenes hangulat ellenére továbbra is működött, fogadta ügyfeleit. A prosperáló vállalkozásra – a jogszabályi környezetet kihasználva – más is szemet vetett: báró Podmaniczky Ilona, férje, Eckhardt Tibor – korábban szélsőjobboldali nézeteket valló – országgyűlési képviselő támogatását maga mögött tudva nyújthatta be 1941-ben a szalon további működtetésére szóló igényét a Királyi Törvényszékhez. Eckhardt né próbálkozása a tulajdonjog megszerzésére azonban sikertelennek bizonyult, egy 1942-es ügyiratból kide-

rül, hogy Rotschild továbbra is saját nevén és tulajdonosként vezette szalonját. A sajtó tanúsága szerint 1944 tavaszán a Nőiruhakészítők Országos Egyesülete még rendezett bemutatókat a Gellért Szállóban, ahol többek között Rotschild Klára is felvonultatta kreációit. A szalon még 1944 októberében is működött – új munkatársat, kifutót keresett a *Friss Újság* hasábjain.

A II. világháborút követő időszak alapjaiban változtatta meg a divat világot is. Az új ideológia értelmében már nem a nők voltak a divatért, hanem a divat volt őérettük, ahogyan erre a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének lapja, az *Asszonyok* 1946 szeptemberében felhívta olvasói figyelmét. A beköszönő új világban elsősorban a „dolgozó nők” igényeit kellett kielégíteni, ezért a budapesti divatéletet irányító méretes szalonok (már amelyek egyáltalán újból kinyitottak) a konfekcionálás irányába mozdultak el.

Rotschild 1945 tavaszán nyitotta újra üzletét a Deák téren, amihez a tőkeinjekciót báró Dániel Tiborné, a harmincas évek egyik „leading ladyje” biztosította. Első, tavaszi bemutatója – anyag- és modellhiány miatt – nem aratott nagy sikert, de az októberi divatrevüről már elismerő hangon írt a sajtó. 1947-ben már kifejezetten exportcélokra állította össze kollekcióját. A politika végül őt is utolérte: üzletét 1949-ben államosították. Rotschild elkerülte a kitelepítést, az ÁTEX-nél (Állami Textilkereskedelmi Vállalat) dolgozott tovább szabónőként az 50-es évek közepéig. Szalonját Különlegességi Női Ruhaszalonként nyitotta újra a Váci utcában 1955–1956 fordulóján. Ekkortól rekordsebességgel szerezte

vissza háború előtti befolyását, 1957-ben már egy budapesti szépségverseny zsűritagjaként látjuk viszont. 1959-ben a Belkereskedelmi Minisztérium Áruházi Igazgatósága helyettes vezetőjének, Zalai Sándornak az oldalán utazott Párizsba, anyagbeszerző körútra. Szalonja 1969-től Rotschild utóneve után, „Clara” néven működött, impozáns kirakatát bárki megcsodálhatta, de ott vásárolni – rendkívül magas árai miatt – csak a „még egyenlőbbek” tudtak.

Rotschild Klára a szocialista rendszer ideje alatt is a két háború közötti időszak általánosan elfogadott gyakorlatát követte a ruhatervezésben: évente többször Párizsba utazott, ahonnan modellekkel és textiliákkal tért haza. A szabásmintákat módosította, „pestiesítette”, a szalonjából kikerült öltözékek időtlenek, elegánsak és nőiesek voltak, a „jó ízlés” megtestesítői. Divatbemutatóit hagyományosan a Gundel Étteremben, majd 1970-től a Hotel Duna InterContinentalban tartotta. Manökenjeit a legjobbak közül válogatta, Csató Mari, Patz Dóri, utóbb Pataki Ági és Felkai Anikó került be csapatába. Vevőkörének egy része – akárcsak a Horthy-korszakban – a politikai elit köréből került ki: csináltatott nála kosztümöt Kádár Jánosné és Münnich Ferencné is. Jovanka Titónak pedig mint állandó vevőjének, méretes szabóbábuja állt a szalonban – ennek segítségével készítette el a főszabász a kívánt darabokat. Varratott nála számtalan népszerű színésznő, többek között Psota Irén, Honthy Hanna és Váradi Hédi, valamint diplomatafeleségek, illetve ügyvédek és orvosok házastársai is. Rotschild nemcsak civil,

de filmes ruhákat is tervezett, ő öltöztette például Ruttkai Évát a *Butaságom története* című Keleti Márton-filmben.

A szalonban angol és francia szabóműhely is működött, egyszerre 70-100 fő dolgozott Rotschild keze alá, köztük direktрисzek, szabók, varró- és hímzőnők. Ruhái az haute couture minőséget képviselték továbbra is, részben kézzel készültek, eredeti francia szövetből, amihez a kiegészítőket a Luxus Áruház biztosította a szalon számára.

Rotschild Klára 1976-ban bekövetkezett halálát követően a divatárúüzlet működtetését főszabásza, Sugár Márta vette át, 1977 januárjától pedig Nádor Vera művészeti tanácsadó és Rusai Magda művészeti vezető került a szalon élére, mely egészen 1993-ban történt bezárásáig megőrizte luxus jellegét.

A könyv elolvasása vegyes benyomásokat keltett bennem. Simonovics Ildikó munkájának vitathatatlan pozitívuma a hangyszorgalommal összegyűjtött forrásanyag, ugyanakkor a szocialista időszak divathoz való viszonyához, és a textiliparban dolgozók életének rekonstruálásához további adalékokkal szolgálhattak volna a korabeli nőszervezetek, illetve a textilipari munkások szakszervezetének vonatkozó iratai. A forráshiányt a szerző interjúk készítésével próbálta meg ellensúlyozni, hólabda-módszerrel keresve fel a szalon egykori munkatársait és vevőit. Az elkészült interjúkból (akárcsak a sajtóanyagból) hosszan idéz, de az anyagot sem szisztematikusan, sem értő kritikával nem elemzi. A kötet tágabb társadalomtörténeti összefüggés híján megmarad a minőségi ismeretterjesztő irodalom szintjén, hiszen fontos

és megkerülhetetlen kérdésekre nem kapunk választ.

A könyvből például nem derül ki, meddig terjedt Rotschild Klára befolyása, milyen kapcsolati háló vette őt körül, amely a vészkorszakban megóvta a deportálástól, majd 1945 után egy esetleges kitelepítéstől. Nem tudjuk meg azt sem, miként volt lehetséges az, hogy az államosítást követően Rotschild a háború előtti szalontulajdonosok közül egyedülként visszaszerelte divatirányító szerepét, s vezette haláláig az ország első számú állami divatházát, a Különlegességi Ruhaszalont. A szerző magyarázata ez utóbbi kérdésre – Rotschildot a párizsi divatvilággal összekötő kapcsolatok, a káderelit asszonyainak luxusigénye, az ország presztízse és a szalon valutatermelő mivolta – nem feltétlen tűnik elegendőnek, főként mert Rotschild és az állambiztonsági szolgálatok viszonya nem tisztázott. A mindössze négyoldalas – e témát vizsgáló – fejezetből csak annyi derül ki, hogy Rotschildot valószínűleg megfigyelték, de ennek anyaga nem maradt fenn. Simonovics feltételezi, hogy őt magát nem szervezték be, hiszen a környezetében bőven akadtak olyanok, akik rendszeresen jelent(h)ettek helyette – ezt az állítását azonban semmivel nem támasztja alá. A könyv alcíme – a „vörös divatdiktátor” – is tisztázatlan marad. A „vörös-ségről”, vagyis a párthoz való viszonyáról, esetleges párttagságáról semmilyen információt nem kapunk, ahogy arról sem, hogy a Váci utcai szalon tulajdonosa milyen hatással volt a mindenki számára elérhető konfekciódivat tervezőire, vagy a ruhaszalont csak „a kira-

kat felől” ismerő hölgyek divathoz való viszonyára.

Simonovics Ildikót ugyanakkor több szempontból is dicséret illeti. Egyrészt fáradtságot nem ismerve gyűjtötte össze a Rotschild Klárára vonatkozó hazai és külföldi sajtóanyagot, és azt olvasmányos kötetében ügye-

sen csoportosítva használta fel. Másrészt felkutatta az egykori Clara szalon munkatársait, manökenjeit, és a velük készített interjúkból nem csupán a szalon mindennapjaiba, hanem Rotschild Klára magánéletébe is betekintést nyerhettünk.

Kaba Eszter

SZERZŐINK

Cora Zoltán

történész, irodalmár
(SZTE BTK Angol-Amerikai Intézet, Történeti Intézet)
coraz@lit.u-szeged.hu

Csorba László

történész
(ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék)
csorba@caesar.elte.hu

Erdélyi Mátyás

történész
(Centre français de recherche en sciences sociales, Prága,
BTK TTI, Budapest)
matyas.erdelyi@cefres.cz

Farkas Zsuzsanna

művészettörténész
(Szépművészeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria, Adattár)
zsuzsa.farkas@szepmuveszeti.hu

Kaba Eszter

levéltáros, könyvtáros
(Politikatörténeti Intézet)
vhl.kaba@gmail.com

Majdán János

történész
majdan.janos@pte.hu

Őze Eszter

művészettörténész
(Magyar Képzőművészeti Egyetem)
oze.eszter@gmail.com

Schwendtner Tibor

filozófus
(Eszterházy Károly Egyetem, Filozófia Tanszék)
schwendtner.tibor@gmail.com

Szabari Vera

szociológus
(ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet,
Társadalomelmélet Tanszék)
szabari.veronika@tatk.elte.hu

Szécsényi András

történész, levéltáros
(Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára)
szecsényiandras@gmail.com

Szilágyi Márton

irodalomtörténész
(ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet)
szilagyi.marton@btk.elte.hu

Tarafás Imre

történész
(ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék)
tarafasimre@gmail.com

CONTENTS

SCIENCE AND INSTITUTIONS

Tibor Schwendtner	Who Invented the Humboldtian University? The Debate about the So-Called Humboldt Myth	5
Mátyás Erdélyi	The Oriental Academy of Commerce and the Orientalists: The Interplay between Academics, Economics and Politics	32
Eszter Óze	Social Museum: The Institution for Social and Health Education	54
Vera Szabari	The Social and Political Environment of Institutionalizing Hungarian Sociology in the 1960s	79
András Szécsényi	The László Rajk College of Karl Marx University of Economics in the Intersection of Tradition and Training the Socialist Elite (1970–1988)	101
Imre Tarafás	The Man with Qualities Meets the Man Without Qualities: Cultural Transfer and Conflict of Historiographical Approaches in the Austro- Hungarian Monarchy at the Turn of the 19 th and 20 th Century	128
Zoltán Cora	Social Policy in Hungary and the Loss and Consolidation of Assets of the Social Security System between 1945 and 1947	155

BOOKS

Another Gift from the Hungarian Muse of the National Assembly Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848). – László Csorba	186
Lessons Learned from a Festschrift Koloh Gábor – Papp Viktor – Tőtös Áron (szerk.): „Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”. Tanulmányok Kövér György születésnapjára. – Márton Szilágyi	192
The Photographers of Hungarian Immigrants to the United States Fejős Zoltán: Amerikai magyar műtermi fényképészek az 1880-as évektől a második világháborúig. – Zsuzsanna Farkas	201
Nagy László: Az Ipolytól Dachauig Baráti Huszár Aladár élettörténete (1885–1945). – János Majdán	207
Simonovics Ildikó: Rothschild Klára. A vörös divatdiktátor. – Eszter Kaba	211
Authors	216
Contents	218
Abstracts	220

ABSTRACTS

Zoltán Cora: Social Policy in Hungary and the Loss and Consolidation of Assets of the Social Security System between 1945 and 1947

Comparing the development of social policy between the years before and after the Second World War is as important a historical question in Hungary as in other countries. Although researching the welfare state has progressed greatly in recent times, there are fields that remain unexplored. For example, findings have not been synthesized into any scholarly consensus – or any debate even – about a comprehensive overview of social policy in the transition period from the end of the 1930s to the beginning of the 1950s, which includes the divide between the two periods under scrutiny here.

The Second World War had an immense impact on the assets that provided the basis of Hungarian social policy and social security. Extending the inquiry to the losses suffered in the Second World War, the study examines the development of the financial conditions of Hungarian social policy and social security during the years of stabilization and rebuilding the economy (1945–1947), primarily focusing on the loss of assets and building a financial basis. Food shortage, economic difficulties, unemployment, hyper-inflation, and the hindrance or discontinuation of social support due to the loss of assets as well as poor coordination all contributed to the extremely low standard of life in the post-war years – not limited to certain social groups (e.g. old-age pensioners) but the thrusting the whole society into deep deprivation. While health and accident insurance were relaunched on the back of state loans, the pension system – primarily because of the complete erosion of reserve funds – adapted the pay-as-you-go format. Extending access to family support schemes and veteran support were important measures, although they provided fertile grounds for nascent political discrimination. By the beginning of 1947, the financial stabilization allowed more opportunities for the Hungarian welfare state.

The hypothesis of the study is that despite the growth of social security coverage and the extension of access to services, both the lack of financial stability and the destruction of significant assets rendered Hungarian social policy practically dysfunctional, even after some successful stabilizing – and later, reconstructive – measures. This was further aggravated by the largely unsuccessful attempts to repatriate social security funds from territories reannexed between 1938 and 1941, then permanently lost after 1945. Thus, social policy in Hungary had little room to maneuver and only the most basic services could be guaranteed. Asset reparations yielded the first results only after 1947.

Mátyás Erdélyi: The Oriental Academy of Commerce and the Orientalists: The Interplay between Academics, Economics and Politics

The case study of the Oriental Course of Commerce (1891–1899) and the Oriental Academy of Commerce (1899–1919) provides an apt terrain to examine the relationship between learning, economics and society. The Oriental Academy served as an institutional centre for the early practice and teaching of orientalism. Ignác Kúnos was a long-serving head of the institution, the ethnography and commercial geography of the East was taught by Adolf Strausz, the history of Eastern peoples by Ede Mahler, and Gyula Germanus was the instructor of Turkish and Arabic. The official function of the academy was to “provide theoretical and, where possible, practical training in skills necessary for trade with the Orient” – that is, practical business training – but was also inherently intertwined with the concept of ‘orientalism’ described by Edward Said. The Oriental Academy, however, is a case which also highlights some shortcomings in Said’s argument since learning – albeit an active component in national culture, political conflicts and social inequality – follows its own logic here. The institutional strategy of the Academy is interpreted in this conceptual framework: the Eastern scholarships received by the students and their reports, the creation and dissemination of applied knowledge (e.g. Oriental Phraseology published for field hospitals operating in the Balkans, and other guidebooks) or the Oriental Museum inaugurated in 1913, must all be analysed as integral parts of Hungarian orientalism. The function, content and disciplinary boundaries of orientalist studies were a result of a complicated process, organically bound to the logic of scholarship, as well as to a project of professionalization (the creation of a Hungarian trading class), the concept of commercial expansion, and the myth of cultural colonization. Thus, the present study examines who decided what was professionally acceptable and culturally legitimized in the field of early orientalist studies.

Eszter Óze: Social Museum: The Institution for Social and Health Education

The study explores the cultural history of museums of health sciences and education founded at the beginning of the twentieth century – after the 1851 World Exhibition – more specifically, the institutional position and integrating function of the Social Museum (later Museum of Public Health) between 1901 and 1945.

The museum was founded by the minister of commerce in Budapest in 1901 to foster emancipatory work through exhibitions about public health

and workers' advocacy. This Hungarian institution operated as part of an international network, which also included the German Soziales Museum and the French Musée Sociale. The distinguishing feature of the Hungarian museum was that it focused on the moral, political and medical education of a single social class – the workers. During its forty-year operation, it extended its remit to the presentation of industrial health, workers' health protection, the 'social and health education of the people', the dissemination of social sentiment and the 'clarification of the questions of genetic transmission'. This museum is a unique representation of the history of early twentieth-century public health, as well as of the relationship between state, industrial capitalism and the urban proletariat.

The study examines the reasons behind choosing museums as the tool for the integration and representation of workers, and places the Social Museum in the context of the history of late nineteenth-century museums, primarily in comparison with the ideals behind the most important representational medium of the time, the World Exhibition.

The examination of the world expositions and the museum as a later development is significant because the representation of economic power at the beginning of the nineteenth century brought about the representation of the body, lifestyle and problems of the workers. In this way, at the end of the nineteenth century the emergence of the cheap labour of industrial workers contributed to a turn in museum history that was at least as significant as the public appearance of the museums themselves: the represented content was extended to the lower classes, who thus entered the museum space not only as spectators, but as exhibits.

Tibor Schwendtner: Who Invented the Humboldtian University? The Debate about the So-Called Humboldt Myth

During the transformation of European universities by the Bologna Process, intense debate was sparked off about the role of Wilhelm von Humboldt in the founding of the Berlin University and the question whether a Humboldtian Model can even be said to exist. The leitmotif of the debate is the Humboldt Myth, based on the idea that Humboldt's role in the founding of the Berlin University was very limited, and his significance is a construct created by twentieth-century philosophers and university policy-makers who were closely associated to the current politics and university policy struggles of their age.

The present study selects two questions from the complex branches of this multifarious debate, both of which concern the institutionalization of philosophical thought. The first one deals with the role of the philosophical ideas in the founding of the university. Here the author focuses on the activities of Humboldt himself, who was well acquainted with the relevant views and ideas

of his contemporaries and was able to appropriate and apply them in a productive way.

Second, the study raises the question whether the concept of myth is suitable for the interpretation of Humboldt's reception. Representatives of the Humboldt Myth thesis often fail to distinguish between various forms of Humboldt reception. This is why it is necessary to clarify the typical manifestations of the twentieth-century reception of Humboldt's university-related activities. The study identifies five distinctive types of Humboldt reception and concludes that only a few of these can be labelled as a myth, and even then, to a limited extent.

Finally, the study argues that the debate about the Humboldt Myth fits in the context of the conflicts triggered by the transformation of European universities. The key principles behind these universities' managerist transformation from the 1980s onwards are in diametric opposition with the Humboldtian university concept, which is the reason why the debate about the Humboldt Myth became an integral part of conceptual struggles surrounding the future of European universities.

Vera Szabari: The Social and Political Environment of Institutionalizing Hungarian Sociology in the 1960s

Throughout the history of Hungarian sociology, there have been many attempts to build a robust institutional network, and the most successful one, whose institutional framework remains definitive to this date, took place in the 1960s and 1970s. It was around this time when the first academic research group – later Research Institute for Sociology – was launched, followed by the first university departments, scholarly journals and learned societies. After the 1956 revolution, the institutionalization of sociology was tied to the Kádár Era consolidation in the 1960s, which undoubtedly carried the promise of increased independence of the subsystems of society, the depolitization of everyday life, and of satisfying the society's need of consumerism and modernization. Such efforts in Hungary, as part of the Soviet Empire, were deeply impacted by global power alignment and legitimization struggles, which, from the 1950s onwards, increasingly shifted to the scientific domains of economy and technology. The study focuses on the antecedents, founding, and operation of the Sociology Research Unit at the Hungarian Academy of Sciences after 1963, then its eventual institutionalization in 1968. The aim of the study is to find out what role the contemporary reform efforts played in the process of institutionalization and the legitimization of sociology as a discipline. How was the professionalization of sociology viewed and by whom, what arguments helped or hampered the representatives of the discipline within academia and the political regime or from a social perspective in the broadest sense? The study also examines the ways in which the moderni-

zation ideology adopted by the state influenced the knowledge production of sociology: picking the questions to be debated and selecting the research methodologies as well as individual and institutional research strategies.

András Szécsényi: The László Rajk College of Karl Marx University of Economics in the Intersection of Tradition and Training the Socialist Elite (1970–1988)

In September 1970, a new institution was launched within Hungary's Karl Marx University of Economics, Budapest. The Rajk College, initiated by assistant professor Attila Chikán and endorsed by the rector, Kálmán Szabó, was then entirely unique in the country. It filled gaps as a college for advanced studies and, to some extent, was a successor of the people's colleges operating during and after the Second World War. It did, however, remain to be seen at the time that the college, riding the waves of the New Economic Mechanism, was to become the programme for the elite and the gifted and that it would continue to represent political economic approaches that dissented from party dogma and could be construed as Western even after the failure of the Mechanism. This made it popular among talented and ambitious students who later became economic policymakers and corporate leaders. At the same time, the college never broke away from the economic and political trends dictated by the Hungarian Socialist People's Party, so its role in training future cadres remained significant. In any case, breaking away was never an option, since the university operated as the main institution of training communist cadres for the party.

The study uses documents of self-perception from institutional archives and narrative sources to examine the college's communal, societal and professional role – the quasi-motto of the college – before the 1989 changes. Mapping the changes in their content, the study explores the role of the college in the life of the young university intelligentsia of 1980s Hungary.

Imre Tarafás: The Man with Qualities Meets the Man Without Qualities: Cultural Transfer and Conflict of Historiographical Approaches in the Austro-Hungarian Monarchy at the Turn of the 19th and 20th Century

The starting point for the study is the Hungarian translation of Alfons Huber's *Geschichte Österreichs*, which, at the turn of the nineteenth and twentieth century was not only translated but also heavily edited by omitting the parts discussing the history of Hungary and by other structural changes. Based on Pierre

Bourdieu's theory of cultural fields, the study presents the translation to shed light on larger questions behind the episode. Examining the productive field of the original text, he discusses the contemporary dilemmas of 'Austrian' identity through the concepts of *Österreich* and *Österreicher*, and presents an overview of the ideological programme prevailing in Austrian historiography at the time. Concerning the field of appropriation, he continues with the contemporary practice of Hungarian translators and the reception of the original text by Huber. Finally, the study analyses the final translated version of the text, highlighting the intended and unintentional implications of the changes made to the text.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a *Korall* honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnévű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbétűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnevtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV: Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, valamintól valameddig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszovegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

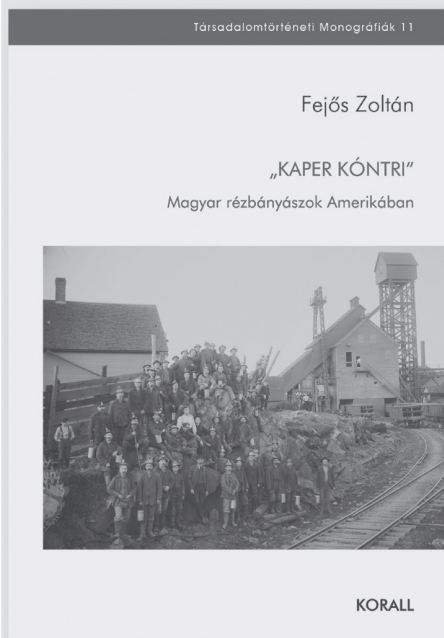
PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Fejős Zoltán

„KAPER KÓNTRI”

Magyar rézbányászok Amerikában

Szerző: **Fejős Zoltán**
 Cím: **Magyar rézbányászok Amerikában**
 Műfaj: **Történelem**
 Terjedelem: **286 oldal**
 Kötészet: **Keménykötés, fűzve**
 Megjelenés: **2020. július 7.**
 ISBN **978-615-81156-2-9**
 Ár: **3600 Ft.**

KORALL

„A múlt év előtt alig, alig lehetett valamit hallani a michigani rézvidékről. Nem beszélt arról senki. Ha valaki tudott is valamit felőle, nem igen tudott egyebet arról, hogy rézvidék a Superior tóba benyúló tágas félsziget, hogy rézben gazdag vidék, hogy dolgozik ott pár ezer bányász, máskülönben majdnem ott van, ahova a madár se jár. Aki pedig nagyon sokat tudott felőle, tudta azt is, hogy a bányászok közt sok a magyar, hogy a bányászokkal elég emberségesen bánnak, hogy van ott elég iskola, templom, kórház s miegymás, hogy a munkások elég jól keresnek, ha nehezen is dolgoznak, hogy nem drága a megélhetés, hogy becsületesen felépített lakásokban laknak, hogy majdnem mindenki megelégedett. Szóval volt rá elég ok, hogy ne igen beszéljenek e világon a michigani rézvidékről. Egyszer azután, majdnem váratlanul hozta a hírt a távíró, hogy a rézvidéken, ott isten háta mögött, lehetetlen indián nevű helyek, falvak között kiütt a sztrájk, 15–20 ezer rézbányász vágta oda egyetlen egy intésre a kalapácsot, kézi lámpást. Megszűnt a munka.”

Szabadság, 1914. január 16.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötete

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikáival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2600 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötete

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK

Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnós fenn, mégis, ahol elérhetőek, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékoságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és érzékenységgel.

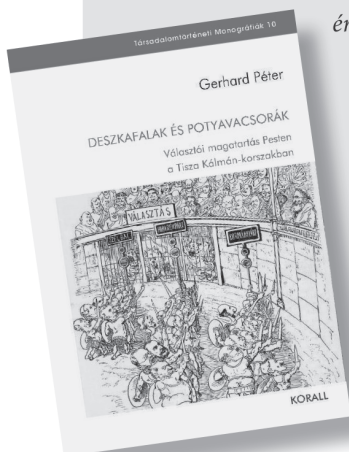
Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára 3900 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2900 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

***Intézményi és kulturális transzferek
a 20. századi Magyarországon***

BÓDY ZSOMBOR

A magyar szociálpolitika nemzetközi
beágyazottsága: tudástranszfer és
eredményei Magyarországon 1945 előtt

ROMSICS GERGELY

Reform a keresztény nacionalizmus
jegyében: egy neokatolikus kísérlet
transznacionális vonatkozásai

KELLER MÁRKUS

A családi ház a magyar lakáspolitikában
a második világháború után: transzfer,
átvétel, hibridizáció

TOMKA BÉLA

34. évf. Fogyasztás a második világháború utáni
2019 Kelet-Közép-Európában: politikai
4. szám meghatározók és transznacionális hatások

Ökológia, környezeti értékek és a jelen társadalma

Bognár Bulcsu	
Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban	7
Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához	
Éber Márk Áron	
A rendszer fáj a földnek	41
Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban	
Tallár Ferenc	
Bolyongások a társadalmi rendszerek logikája és az értelem keresése között	63
Szücs László Gergely	
Az ökopolitikai mozgalmak és a politikai rendszer	81
Észrevételek Bognár Bulcsu „ökológiai kommunikációról” szóló tanulmányáról	
Antal Attila	
A klíma- és ökológiai válság univerzális bináris kódja	87
Észrevételek Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című tanulmányához	
Takács-Sánta András	
Ökológiai radikalizmus vagy összeomlás	95
Lányi András	
Környezetvédők vannak – hogyan lehetségesek?	101
Niklas Luhmann és az ökológiai kommunikáció	
Bod Péter Ákos	
Természet, gazdaság, technika és a társadalom – reflexiók	
Bognár Bulcsu elemzésére	111
Kollár Dávid	
A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelleme	133
Bogáromi Eszter, Hortay Olivér és Pillók Péter	
A klímaváltozás szerepe a magyar lakosság jövőtől való félelmében	157
Jung András	
Téridő és GDP az ökológiai kommunikációban	171
Gondolatok Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” témakörben írt munkájához	
Bognár Bulcsu	
Környezetvédelem, ideológiaikritika és a megismerés vakfoltja	179

A nemzetközi mint governmentalitás

Iver B. Neumann és Ole Jacob Sending	
„A nemzetközi” mint governmentalitás	211

I Just Called to Say I Love You

Replikázás Fáber Ágoston tanulmánya kapcsán

Kovai Melinda	
Az autotelikus szociológia és a pszichológia mint „metaprojekt”	235
Néhány megjegyzés Fáber Ágoston Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányához	
Máriási Dóra	
Házasság neoliberais módra	243
Fáber Ágoston: Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányáról	

MÚLTUNK 2020/2

Kedvezményes áron kapható: www.napvilagkiado.eu

TARTALOM

IMPÉRIUMVÁLTÁS

Bajcsi Ildikó: A trianoni békeszerződéstől a bécsi döntésig. Kisebbségi helyzet és reintegráció hatása a sarlós nemzedék életében

Főcze János: Szocialisták Erdélyben impériumváltás alatt és után (1918–1927)

Kovács Szabolcs: Bányai László és az impériumváltás értelmezése

Tömösközi Ferenc: A református egyház önszerveződésének folyamata Csehszlovákiában 1918–1923 között

Bencze Dávid: A csehszlovák állam gondolatától a felvidéki államfordulatig, különös tekintettel Érsekújvárra

TANULMÁNY

Marelyn Kiss József – Toldi Lóránt: Forgószínpad. II. A Népligetből a rakpartra (1991–1994)

SZEMLE

Hajdu Tibor: Új megközelítés az 1918–1919-es forradalmak hadseregszervezésének vizsgálatához

Bodó Béla: Menteni a menthetőt – vagy a menthetetlent?

Fazekas Csaba: Fentről minden ugyanolyan

Peter Pastor: A fehérterrorról – nyugati olvasóknak

FORRÁS – Online Melléklet

Feitl István: A Szovjetunió szövetségesei ellen. A világgazdasági korszakváltás felismerése a hazai gazdaságpolitikában

A cikk a folyóirat honlapján (www.multunk.hu) olvasható.

A Múltunk politikatörténeti folyóirat fő profilja a modern kori magyar és egyetemes történelem, egyúttal nyitott társadalom-, irodalom- és esztétörténeti jellegű írások irányában is.

A negyedévente megjelenő lap rendszeresen tematikus számokkal jelentkezik, ám emellett külön tanulmányokat is közöl és bemutatja, bírálja a hazai és nemzetközi történettudomány friss eredményeit. Célja, hogy új kutatási eredmények gyors közreadásával segítse a történelem oktatását, a történettudomány szakmai követelményeinek eleget téve árnyaltan, hitelesen mutassa be Magyarország és Európa történelmét, valamint fórumot teremtsen a tudományos vitáknak a szakmát foglalkoztató kérdésekben.

<http://www.multunk.hu> * <https://www.facebook.com/multunk/>

PUBLIKÁCIÓS FELHÍVÁS (2021/2.)

A Múltunk felhívása történész és társadalomtudományos
kutatók számára

A Múltunk, a 19. és 20. század történetével foglalkozó folyóirat történész és társadalomtudományos kutatók történeti vonatkozású, új kutatási eredményeket bemutató tanulmányait várja az alábbi témakörben:

Ember és természet, ember és környezet a 19. és 20. században

A jelentkezők először a tervezett írás max. 2000 leütéses absztraktját küldjék el, a szerkesztőség ez alapján előzetesen dönt arról, hogy az írás illeszkedik-e a tervezett tematikus összeállításhoz. Az absztraktok beküldésének határideje: 2020. szeptember 30.

Az absztraktok elbírálásáról minden jelentkező emailes visszajelzést kap. Az absztrakt elfogadása után a tanulmány leadási határideje: 2021. január 15.

Az absztrakt elfogadása nem jelent kötelezettségvállalást a tanulmány közlésére, annak megjelenetéséről a szokásos anonim lektorálás segítségével dönt a szerkesztőség.

A lektorált és elfogadott tanulmányokat a Múltunk 2021/2. számában közöljük. A lapszám tervezett megjelenése 2021. június.

Olyan tanulmányokat várunk, amelyek a fenti téma eddig nem, vagy kevésbé vizsgált vonatkozásait dolgozzák fel. Ember és környezet 19–20. századi viszonyát szélesen értelmezve a Múltunk szerkesztősége szívesen fogadja az emberi tevékenység okozta környezeti átalakulásokkal, a környezet- és természetvédelem eszme- és politikatörténetével, a zöld- és ökológiai mozgalmak történetével, természeti katasztrófák politika- és társadalomtörténetével foglalkozó tanulmányokat.

A tanulmányok ideális terjedelme 40–60 ezer karakter. A formai követelmények megtalálhatók a Múltunk honlapján: <http://www.multunk.hu/szerzoinknek/>

A Múltunk lektorált folyóirat, az MTA Történettudományi Bizottságának folyóiratlistáján tudományos folyóiratként szerepel, a Politikatudományi Bizottság listáján B kategóriás besorolású. Az EBSCO Historical Abstracts with full texts adatbázisban is elérhető.

A Múltunk szerkesztősége
multunk@napvilagkiado.hu

2020. augusztus 31.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

KARSAI GYÖRGY SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGYRŐL**HORÁNYI ATTILA** MŰVÉSZET, TÖRTÉNET

KELET-EURÓPÁBÓL

K. HORVÁTH ZSOLT FOUCAULT-RŐL**SZÓCS TIBOR** GYÖRFFY GYÖRGYNÉRŐL**KLANICZAY GÁBOR** PÓCS EVÁRŐL**BOJTI ZSOLT** OSCAR WILDE**GÁLOSI ADRIENNE** SZÍNHÁZ ÉS TÁRSADALOM**RÉZ ANNA** A SZABADSÁG LEHETŐSÉGE

DOKUMENTUM

FORGÁCS ÉVA RAJK LÁSZLÓRŐL**HELLER ÁGNES**

AZ ÖNÉLETRAJZI EMLÉKEZÉSÉRŐL

SZÚCS JENŐ

HA REFERÁTUMOT TARTOTTAM VOLNA

SZEMLÉ

ALMÁSI GÁBOR, BIRNBAUM D. MARIANNA,

HAVRAN DÁNIEL, HÁRS ÁGNES,

HUSZÁR ÁGNES, MÓRÉ TÜNDE,

RÁKAI ORSOLYA, SZOLNOKI ANNA,

THORÓCZKAY GÁBOR ÍRÁSAI

PROBLÉMA

SZIJÁRTÓ ZSOLT BESZÉLGETÉS A NEMZETI
TANKÖNYVRŐL**KOVÁCS ÁGNES** ÚJ MODELL A BÍRÓSÁGI

IGAZGATÁSBAN: BÍRÁK KÖZPONTI NYOMÁS ALATT

ERDÉLYI ÁGNES, TAKÓ FERENC MAX WEBER:

A TUDOMÁNY MINT HÍVATÁS

BIBLIOGRÁFIA

A *BUKSZ* VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2018. IV- 2019. IV. NEGYEDÉV

MI A PÁLYA?

HORST BREDEKAMP MARTIN WARNKE HALÁLÁRA**DAVID GRAEBER** A KÖZGAZDASÁGTAN ÁLLAPOTÁRÓL

M E G J E L E N I K

2019. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzeti együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési képviselek* (1250 Ft)
73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)